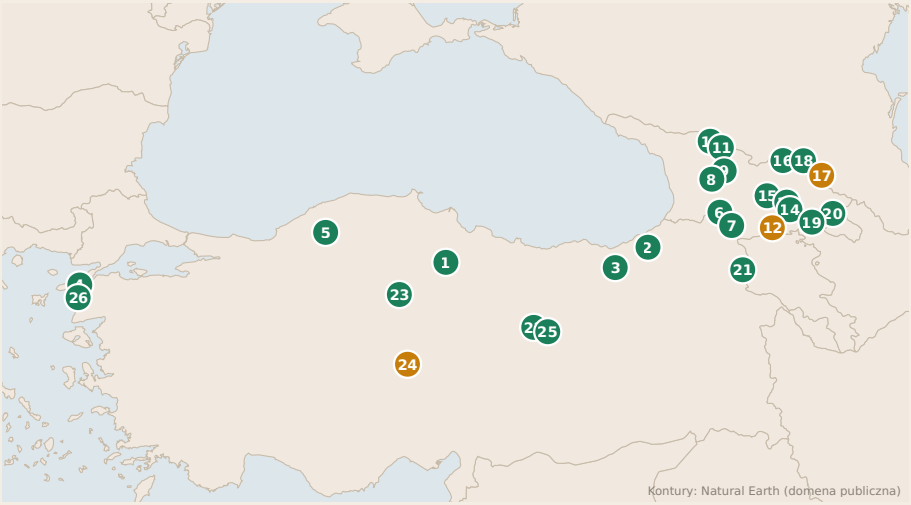
PIOTRYSEUSZ

KONIEC CZERWCA – WRZESIEŃ

Gruzja na kołach: przez Anatolię na Kaukaz

Przewodnik po trasie

Pomysł · miejsca: 26 · motocykl: lekki dual-sport z oponami terenowymi (szuter: do ok. 5–10%)

Przewodnik wygenerowany 2026-10-27 z repozytorium https://gitlab.com/p.goliasz/moto. Plany powstają z wyprzedzeniem: ceny, godziny otwarcia, zasady wstępu i przepisy sprawdź przed wyjazdem. Współrzędne wskazują obiekt, a nie parking czy wjazd. Treść: CC BY 4.0, Piotr Goliasz; zdjęcia i dane mają własne licencje (rozdział „Źródła i licencje”).

Spis treści

Etap dojazd: Dojazd przez Turcję: Dardanele i góry Pontu 3
Etap samcche: Samcche-Dżawachetia: Wardzia i Achalciche 65
Etap imeretia-i-racza: Imeretia i Racza 75
Etap swanetia: Swanetia: Mestia i Uszguli 85
Etap kartlia-i-tbilisi: Kartlia, Mccheta i Tbilisi..... 94
Etap kaukaz: Wielki Kaukaz: Kazbegi, Chewsuretia, Tuszetia 112
Etap kachetia: Kachetia 129
Etap powrot: Powrót przez Turcję: Kars, Kemaliye, Hattusa..... 140
Punkty z innych podróży 165
Język w podróży 169
Źródła i licencje..... 173

Etap dojazd: Dojazd przez Turcję: Dardanele i góry Pontu

REGION · GRUZJA

სამცხე-ჯავახეთი (Samcche-Dżawachetia)

Fot. Anri137, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Zasięg	historyczne Samcche, czyli Meschetia (dolina Kury z Achalciche i Aspindzą), Dżawachetia (wyżyna z Achalkalaki i Ninocmindą) i Tori (wąwóz Bordżomi)
Powierzchnia	6413 km²
Ludność	147,4 tys. (2023); 50,5% Ormian, 48,3% Gruzinów (spis 2014)
Języki	gruziński, ormiański (w Dżawachetii większość), rosyjski (duchoborcy)
Wysokości	Didi Abuli 3301 m; jezioro Parawani 2073 m, największe w Gruzji (37,5 km²); Achalciche ok. 1000 m
Wydarzenia	Tamaroba (św. Tamar) – 14 maja; rocznica spalenia broni przez duchoborców w Gorelowce – początek lipca [dzień do sprawdzenia]

O REGIONIE

Region administracyjny Samcche-Dżawachetia powstał w połowie lat 90. z dwóch dawnych krain i ten opis trzyma się tego historycznego podziału. Samcche, nazywane też Meschetią, to dolina Kury (Mtkwari) z Achalciche i Aspindzą, zamknięta od północy górami Meschetyjskimi i

Trialeckimi. Na północnym wschodzie leży jeszcze Tori, czyli wąwóz Bordżomi. Dawne Samcche sięgało dalej na południowy zachód, za dzisiejszą granicę, aż po Posof i Ardahan w Turcji. Kura wpływa z Turcji kanionem głębokim na ok. 500 m. Wykuto w nim Wardzię, a u ujścia Parawani stoi twierdza Chertwisi (oba miejsca: karta Wardzii). Na wschód od rzeki zaczyna się Dżawachetia: wulkaniczna wyżyna na wysokości 1500–2000 m, północny skraj Wyżyny Armeńskiej, z pasmem Abul-Samsari i Didi Abuli (3301 m). Leżą tu największe jeziora Gruzji. Parawani (2073 m, 37,5 km²) ma najwyżej 3,3 m głębokości i zimą zamarza. Kartsachi dzieli granica z Turcją. Tabackuri (1991 m) ma do 40 m głębokości, a na jego wyspie gniazduje ostatnia na Kaukazie populacja uhli.

Dżawachetię wymienia już urartyjski król Argiszti I w 785 r. p.n.e. jako Zabacha. Według tradycji tędy, wzdłuż Kury, szła do Mcchety św. Nino, która nawróciła Iberię. Achalkalaki („nowe miasto”) założył w 1064 r. król Bagrat IV, a już w 1066 r. zburzyli je Seldżucy. Złotym wiekiem był przełom XII i XIII w., czas Wardzii. Potem przyszła władza rodu Dżakelich. Sargis I Dżakeli od 1268 r. rządził Samcche pod opieką mongolskich Ilchanidów, niezależnie od królów Gruzji. W 1334 r. Jerzy V przywrócił księstwo koronie, a Dżakelim nadał dziedziczny tytuł atabega: stąd nazwa Samcche-Saatabago, „kraj atabegów”. Od 1578 r. ziemie te zajmowali Osmanowie. Dżakeli przeszli na islam i rządzili dalej jako dziedziczni pasze prowincji Çıldır, której stolicą od 1628 r. było Achalciche, po turecku Ahıska. 20 kwietnia 1770 r. pod Aspindzą Erekle II rozbił armię paszy na przeprawie przez Kurę, ale miasta nie odzyskał. Osmańskie rządy, trwające ok. 250 lat, skończyły się dopiero, gdy w 1828 r. Achalciche zdobyli Rosjanie, a pokój w Adrianopolu w 1829 r. oddał region Rosji (o twierdzy i paszach: karta Rabati).

Po 1829 r. ludność się wymieniła. Muzułmanie wyjeżdżali do Turcji, a na ich miejsce Rosja osiedlała Ormian z okolic Erzurum i Bayazıtu: w samym 1829 r. ok. 7300 rodzin w Meschetii, Dżawachetii i Trialeti. Ich potomkowie mówią gwarą Karin, którą przywieźli z Erzurum, i w gminach Achalkalaki i Ninocminda stanowią 93–95% mieszkańców (2014). Wielu z nich słabo zna gruziński. W latach 1841–1845 car Mikołaj I zesłał tu ok. 5 tys. duchoborców, rosyjskich chrześcijan, którzy odrzucali cerkiew i broń. Założyli wsie Gorelowka, Rodionowka,

Jefremowka, Orłowka i Bogdanowka, dzisiejszą Ninocmindę (nazwę zmieniono w 1991 r.). W nocy z 28 na 29 czerwca (10/11 lipca) 1895 r. ok. 7 tys. duchoborców z całego Zakaukazia, z Gorelowką jako ośrodkiem, spaliło swoją broń przy śpiewie psalmów, a kozacy pobili ich i rozproszyli. Lew Tołstoj przekazał na ich wyjazd honoraria za „Zmartwychwstanie” i razem z kwakrami pomógł ok. 7500 duchoborcom przenieść się w 1899 r. do Kanady. Najsmutniejszą kartą jest połowa listopada 1944 r. Z rozkazu Stalina NKWD wywiozło wtedy do Azji Środkowej muzułmanów Meschetii, Turków meschetyjskich, według różnych źródeł od ok. 92 do 120 tys. osób. W 1926 r. stanowili połowę mieszkańców okolic Achalciche. Historycy gruzińscy widzą w nich zislamizowanych Meschów, oni sami nazywają się Turkami z Ahıski. Do Gruzji wróciło ich niewielu.

Dżawachetia żyje z ziemniaków i bydła, a Meschetia od niedawna znowu także z wina. Tutejsze winnice na tarasach na wysokości 900–1700 m są najwyżej położone w Gruzji, a kilku winiarzy odtwarza szczepy, które przetrwały w dolinie mimo osmańskich wieków. Bordżomi wzbogaciło się na wodzie. W 1829 r. żołnierze chersońskiego pułku grenadierów pułkownika Pawła Popowa odkryli tu na nowo źródła, znane w VII w. i zapomniane. W 1841 r. namiestnik Kaukazu Jewgienij Gołowin przywiózł do nich chorą córkę Jekatierinę i jej imię dostało pierwsze źródło. W 1871 r. Bordżomi przypadło wielkiemu księciu Michałowi Mikołajewiczowi Romanowowi, a jego syn Mikołaj zbudował w Likani pałac według projektu Leona Benois. Żeby go oświetlić, w 1898 r. zbudowano tam elektrownię wodną, uważaną za pierwszą w Imperium Rosyjskim. W ZSRR Bordżomi było jedną z najbardziej znanych marek kraju a w latach 80. produkcja sięgała 400 mln butelek rocznie. W maju 2006 r. Rosja zakazała importu Bordżomi i zniosła zakaz dopiero w 2013 r. Przez region biegną rurociągi naftowy Baku – Tbilisi – Ceyhan i gazowy z Azerbejdżanu, a od 2017 r. kolej Baku – Tbilisi – Kars. Rosyjską bazę wojskową w Achalkalaki przekazano Gruzji 27 czerwca 2007 r.

Twierdza Chertwisi na skale u zbiegu Kury i Parawani, z murami z połowy XIV w. Fot. Gaga.vaa, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Drewniany dom w zespole Sirotski Dom w Gorelowce, dawnej siedzibie przywódców duchoborców Fot. Sandro Shanidze, Public domain, Wikimedia Commons

KUCHNIA I ZWYCZAJE

- Tenili, ser „nadziewany”, chluba Meschetii. Z owczego mleka wyciąga się w gorącej serwatce cienkie nitki, płucze je w zimnej i słonej wodzie, smaruje śmietaną i ubija w glinianym garnku. Garnek stawia się do góry dnem na desce posypanej popiołem, który wchłania resztę śmietany, i ser dojrzewa tak ok. dwóch miesięcy. Od 2013 r. sposób jego robienia jest na gruzińskiej liście niematerialnego dziedzictwa (wpis na listę UNESCO, o którym piszą niektóre źródła, jest [do sprawdzenia]).
- W kuchni meschetyjskiej widać osmańskie wieki: tutmadżi to zupa z jogurtu i cebuli z dwoma rodzajami makaronu, tatarberaki to suszone ciasto gotowane w osolonej wodzie z kwaśnym jogurtem, smażoną cebulą i czosnkiem, apochti

to solone i suszone mięso, np. gęsie, także jako farsz do chinkali. Na deser bakmazi, gęsty syrop z morwy.
- Klasztor św. Nino w Poka nad jeziorem Parawani: według tradycji odpoczywała tu św. Nino. Mniszki od 2010 r. robią kilkanaście gatunków sera, czekoladę i konfitury, które sprzedają w sklepie przy klasztorze.
- Woda z Bordżomi, wodorowęglanowo-sodowa, słonawa i naturalnie gazowana, prosto ze źródła w parku zdrojowym. Od XIX w. leczy się nią głównie żołądek i wątrobę.
- Tamaroba 14 maja, dzień św. Tamar, fundatorki Wardzii. W Gorelowce duchoborcy co niedzielę zbierają się w domu modlitwy, a najważniejszą rocznicą jest dla nich spalenie broni w 1895 r. [obchody i dzień do sprawdzenia].

CO WIDAĆ Z SIODŁA

- Tarasy na zboczach kanionu Kury między Chertwisi a Wardzią: kamienne murki dawnych winnic i pól, nawadnianych w średniowieczu kanałami, jak przy Wardzii. Część z nich znów obsadza się winoroślą.
- Wysoka, bezleśna wyżyna Dżawachetii: łagodne stożki wygasłych wulkanów, stada owiec i bydła, a zimą mróz i śnieg. W Gorelowce w 2021 r. nie było jeszcze gazu i domy ogrzewano suszonym nawozem.
- Napisy w alfabecie ormiańskim, ormiańskie kościoły i ormiańska mowa w Achalkalaki i Ninocmindzie. Między nimi rosyjskie nazwy wsi i błękitne, drewniane domy duchoborców z rzeźbionymi werandami w Gorelowce. Po wyjeździe duchoborców w latach 90. zamieszkali w nich także przesiedleńcy z Adżarii i Swanetii, ofiary osuwisk.
- Bociany białe w gniazdach na dachach i słupach. Gniazdują w Gruzji tylko w kilku miejscach, głównie na południu Samcche-Dżawachetii i w Dolnej Kartlii.
- Nad Parawani, na zboczu Patara Abuli na ok. 2670 m, stoi cyklopowa twierdza Abuli z bazaltowych bloków wysokich na 3–5 m, z epoki brązu. [Dojazd i podejście do sprawdzenia].
- Przejścia do Turcji. Kartsachi – Aktaş nad jeziorem Kartsachi otwarto 18 października 2015 r., po tureckiej stronie droga biegnie dalej wzdłuż jeziora Çıldır (ok. 1959 m, 123 km²). Wale – Türkgözü pod Achalciche działa od 1995 r., a odnowiony posterunek po stronie tureckiej otwarto w 2022 r. Godziny pracy po stronie gruzińskiej [do sprawdzenia przed wyjazdem].
- Bordżomi: zdrojowe miasteczko w zalesionym wąwozie Kury, z parkiem źródeł, i pałac Romanowów w Likani, dziś letnia rezydencja prezydenta Gruzji, z muzeum od 2016 r. Na zachód od miasta zaczyna się Park Narodowy Bordżomi-Charagauli, założony w 1995 r., który z sąsiednim rezerwatem ma 851 km².

Źródła: 32 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

REGION · GRUZJA

იმერეთი და რაჭა (Imeretia i Racza)

Fot. G.N., CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

Nazwy	Imereti (იმერეთი), Racza (რაჭა), Leczchumi (ლეჩხუმი); w starożytności Kolchida
Zasięg opisu	Imeretia historyczna (dorzecze środkowego Rioni i Kwirili, od grzbietu Lichi po Nizinę Kolchidzką) i Racza (górny Rioni); Leczchumi tylko wspomniana
Ludność	region Imeretia 510,7 tys., region Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia 29,9 tys. (spis 2024)
Największe miasto	Kutaisi, ok. 161 tys. (2025), trzecie miasto Gruzji
Wysokości	Kutaisi 125–300 m; przełęcz Nakerala ok. 1217 m; jezioro Szaori ok. 1125 m; Rioni wypływa spod Pasismty (3779 m)
UNESCO	klasztor Gelati (od 1994 r.); katedra w Nikorcmindzie na liście wstępnej (od 2007 r.)
Święta	2 maja – Kutaisoba, zwana też Gwiriloba, dzień miasta Kutaisi

O REGIONIE

Imeretia to środek zachodniej Gruzji: zielony kraj wzgórz w dorzeczu Rioni i jego dopływu Kwirili. Na wschodzie zamyka go grzbiet Lichi, który dzieli Gruzję na mokry zachód i suchy wschód, a na zachodzie

wzgórza opadają w Nizinę Kolchidzką. Wilgoć znad Morza Czarnego daje łagodne zimy, dużo deszczu i gęste lasy liściaste. Ten opis przyjmuje granice historyczne. Imeretia sięga od Lichi do Kutaisi i Samtredii i pokrywa się mniej więcej z dzisiejszym regionem Imeretia. Racza to górna dolina Rioni pod głównym grzbietem Kaukazu, ok. 2854 km² w gminach Oni i Ambrolauri, oddzielona od Imeretii pasmem Raczy z przełęczą Nakerala. Administracyjnie należy do regionu Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia, najsłabiej zaludnionego w kraju (29,9 tys. mieszkańców w 2024 r.). Sąsiednie Leczchumi wokół Cageri, w dolinie Ccheniscckali, przez wieki przechodziło z rąk do rąk między Imeretią, Raczą a Megrelią. Wschodni skraj Raczy, ok. 350 km², kontroluje dziś Osetia Południowa.

To dawna Kolchida, kraina złotego runa. Tradycja utożsamia Kutaisi z Ają nad rzeką Fasis (dziś Rioni), gdzie według „Argonautyki” Apolloniosa z Rodos (III w. p.n.e.) stał pałac króla Ajetesa, do którego Jazon przypłynął z Argonautami. Herb Kutaisi do dziś nosi złote runo. Archeologia nie potwierdza mitu, ale pokazuje, skąd mógł się wziąć. W Wani, ok. 25 km na południowy zachód od Kutaisi, w latach 450–250 p.n.e. chowano możnych z diademami, naszyjnikami i ozdobami ze złota, w większości robionymi na miejscu. Strabon pisał, że u Swanów, w górach na północy, złoto wymywa się z potoków na owcze skóry i stąd ma pochodzić legenda. Pod koniec VIII w. król Abchazji Leon II przeniósł stolicę do Kutaisi, a w latach 1008–1122 było ono stolicą zjednoczonej Gruzji. W 1003 r. Bagrat III położył posadzkę katedry Bagrati, a w 1073 r. urodził się tu Dawid IV Budowniczy, fundator Gelati. Gdy w XV w. królestwo Gruzji się rozpadło, Bagrat, władca z bocznej linii Bagrationich, w 1463 r. ogłosił się królem Imeretii. Królestwo przetrwało do 1810 r. jako pole bitwy z Turkami: w 1692 r. turecka kula armatnia zawaliła kopułę Bagrati, a Kutaisi bywało w rękach osmańskich. Rosja zajęła je w 1810 r., a ostatni król, Salomon II, zmarł w 1815 r. na wygnaniu w Trapezuncie. Jego szczątki wróciły do Gelati dopiero w 1990 r. Racza była przez stulecia księstwem lennym królów Imeretii. Ród Czchetidze rządził nią w latach 1465–1769 i często się buntował, aż Salomon II zniósł księstwo w 1789 r.

Pod Kutaisi ciągnie się masyw krasowy Sataplia–Cchaltubo, pełen jaskiń. Według greckiego mitu gdzieś na Kaukazie przykuto Prometeusza, a miejscowa legenda wskazuje skały Chwamli nad Rioni. Dlatego jaskinia odkryta przez gruzińskich speleologów na początku lat 80. dostała w 2011 r. nazwę Prometeusza. Ma ok. 11 km korytarzy, a zwiedza się ich ponad kilometr. W 1933 r. na górze Sataplia nauczyciel Petre Czabukiani znalazł w dolnokredowych wapieniach tropy dinozaurów, a w 1935 r. utworzono tu rezerwat. W gminie Choni rzeka Okace wycięła kanion głęboki do 100 m, nad którym biegnie 780-metrowa ścieżka przyczepiona do skały. Sąsiedni kanion Martwili (Gachedili) na rzece Abasza, z łodziami między ścianami, leży już formalnie w Megrelii. Przy drodze do Cziatury stoi filar Kacchi, ok. 40 m wapienia z ruinami pustelni z IX–X w. na szczycie. Pierwsze udokumentowane wejście na szczyt to rok 1944, a od 1995 r. przez dwadzieścia lat mieszkał na nim mnich Maksime Kawtaradze. W Cchaltubo z ziemi wypływa radonowa woda o temperaturze 33–35°C. W ZSRR było to jedno z największych uzdrowisk, ze Stalinem wśród kuracjuszy. Od 1993 r. w opuszczonych sanatoriach mieszkały tysiące uchodźców z Abchazji.

Imeretyńczycy mówią własnym dialektem gruzińskiego. Region żył z ziemi, z winnic i morwy, ale też z kopalń. W 1879 r. poeta Akaki Cereteli zbadał złoża manganu w dolinie Kwirili. Cziatura stała się jednym z głównych zagłębi manganu na świecie: według części źródeł w 1905 r. dawała ok. 60% światowego wydobycia. W 1905 r. młody Józef Dżugaszwili („Koba”) zorganizował tu bolszewickie bojówki górników. Ruda jedzie koleją do zakładów żelazostopów w Zestaponi. Węgiel wydobywa się w Tkibuli od 1846 r., a po serii wypadków, w których w 2018 r. zginęło 16 górników, kopalnie na pewien czas zamknięto. Od 2012 do końca 2018 r. w Kutaisi obradował parlament Gruzji. Racza ma najmniej ludzi w kraju i dalej się wyludnia. Oni było jednym z głównych skupisk Żydów gruzińskich, ale od 1968 r. prawie wszyscy wyjechali do Izraela, najczęściej do Beer Szewy. Trzęsienie ziemi z 29 kwietnia 1991 r., najsilniejsze zarejestrowane na Kaukazie (magnituda 7,0), zabiło 270 osób, a 3 sierpnia 2023 r. osuwisko w uzdrowisku Szowi zabiło ponad 30 osób.

Siodło Nakerala (ok. 1217 m) na drodze z Tkibuli do Raczy, pod wapiennymi ścianami grzbietu Fot. Yasuhiro Kojima, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Filar Kacchi koło Cziatury: ok. 40 m wapienia z pustelnią z IX–X w. na szczycie Fot. Andrew Milligan sumo, CC BY 2.0, Wikimedia Commons

Kopalnie manganu w Cziaturze na pocztówce z 1904 r. Fot. «Phototypie Scherer, Nabholz & Co, Moscou» («Фототипія Шереръ, Набгольцъ и Ко., Москва»), Public domain, Wikimedia Commons

KUCHNIA I ZWYCZAJE

- Chaczapuri imeruli: okrągły placek z serem imeretyńskim w środku, najpopularniejszy rodzaj chaczapuri w całej Gruzji. Imeretia ma też własne sery, imeruli kweli i słony, soczysty czkinti.
- Kuchnia orzechów włoskich: pchali (pasta z siekanych warzyw, np. szpinaku, buraków albo fasoli, z orzechami i ziołami), kuczmaczi (wątróbki w sosie orzechowym z granatem), do tego mczadi, płaski chleb z mąki kukurydzianej. Orzechy idą tu prawie do wszystkiego.
- Wino: białe colikouri, cicka i krachuna. W zachodniej Gruzji gliniany dzban zakopany w ziemi to nie kwewri, tylko czuri. W tradycyjnej metodzie imeretyńskiej do czuri trafia tylko ok. jednej dziesiątej skórek i pestek, bez szypułek, więc wino jest mniej cierpkie niż kachetyńskie. Gruzińskie wino z kwewri jest od 2013 r. na liście UNESCO.
- Racza: raczuli lori, szynka i boczek ze świń wypasanych w lesie na owocach, wędzone ok. 40 dni w dymie buka, jodły i dębu. Z niej robi się raczańskie lobiani, chleb z nadzieniem z fasoli, oraz prostokątne chaczapuri raczuli z ciasta francuskiego. Chwanczkara to półsłodkie czerwone wino spod Ambrolauri, produkowane od 1907 r., z chronioną nazwą. Uchodzi, obok kindzmarauli, za ulubione wino Stalina.
- Kutaisoba, czyli Gwiriloba, 2 maja: dzień miasta Kutaisi z koncertami i jarmarkiem. Nazwa pochodzi od rumianku (gwirila), który według tradycji uczennice sprzedawały na ulicach, zbierając pieniądze dla chorych [początki zwyczaju opisywane różnie, do sprawdzenia].

CO WIDAĆ Z SIODŁA

- Winorośl na drzewach: w zachodniej Gruzji często pędy pną się po pniach drzew owocowych i zwieszają z koron. To dawny sposób uprawy, zwany

maglari. Obok stoją drewniane domy z szerokimi, rzeźbionymi balkonami, podniesione na słupach albo kamiennej podmurówce, żeby nie gniły od wilgoci. W Raczy wiele z nich niszczeje.

- Szrosza przy dawnej głównej drodze z Kutaisi ku przełęczy Rikoti: przydrożny targ z glinianymi naczyniami, miodem i grzybami. To jedna z kilku wsi, gdzie kwewri (czuri) wciąż robi się ręcznie, tradycyjną metodą.
- Cziatura w wąskiej dolinie Kwirili: hałdy, szyby i stacje kolejek linowych przyklejone do zboczy. Sieć z 1954 r. miała 17 linii, które woziły górników do kopalń i działały na starym sprzęcie do 2021 r. Od tego roku kursują nowe wagoniki, a stare stacje mają zostać zachowane jako zabytki [stan linii do sprawdzenia].
- Przełęcz Nakerala (ok. 1217 m): od Tkibuli droga wspina się serpentynami pod białe wapienne ściany przez wilgotny las kolchidzki z bukiem i ostrokrzewem. Na stokach pod Tkibuli rosną krzewy herbaty. Za siodłem otwiera się widok na Raczę i Kaukaz. Zimą i przy zagrożeniu lawinowym przełęcz bywa zamykana.
- Jezioro Szaori (ok. 9 km², ok. 1125 m) tuż za przełęczą: zbiornik elektrowni oddanej w latach 50. Woda spływa z niego rurami do Tkibuli, ponad 600 m niżej. Nad zachodnim brzegiem leży opuszczona osada Charistwala, a dalej, nad doliną Rioni, wieś Nikorcminda z katedrą.

Źródła: 40 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

REGION · GRUZJA

სვანეთი (Swanetia)

Fot. Boris Kuznetsov, CC BY 2.0, Wikimedia Commons

Zasięg	Górna Swanetia (dolina Inguri, gmina Mestia) i Dolna Swanetia (górna dolina Ccheniscka li, gmina Lentechi); historycznie także górna dolina Kodori, dziś za linią okupacyjną w Abchazji
Ludność	gmina Mestia 9316, gmina Lentechi 4386 (spis 2014)
Język	swański (kartwelski, bez pisma, szacunki od 30 do 80 tys. mówiących) i gruziński
Wysokości	Szchara ok. 5200 m (najwyższy szczyt Gruzji, źródła podają 5193–5203 m), Tetnuldi 4858 m, Uszba 4710 m; Mestia ok. 1500 m, Uszguli ok. 2100 m
UNESCO	Górna Swanetia (od 1996 r.)
Święta	Lamproba – luty, w różnych wsiach w różne dni; Kwirikoba w Kala – 28 lipca

O REGIONIE

Swanetia to dwie wysokie doliny na południowym stoku Wielkiego Kaukazu. Górna Swanetia leży w dolinie Inguri, od lodowców Szchary nad Uszguli po wąwóz poniżej Chaiszi. Dolna Swanetia to górna dolina Ccheniscka li z miasteczkiem Lentechi. Rozdziela je Pasmo Swańskie, niewiele niższe od głównego grzbietu. Administracyjnie doliny należą dziś do dwóch różnych krajów (mchare): Megrelii-Górnej Swanetii oraz Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii. Ten opis przyjmuje jednak granicę historyczną, czyli obie doliny razem. Do historycznej Swanetii należała

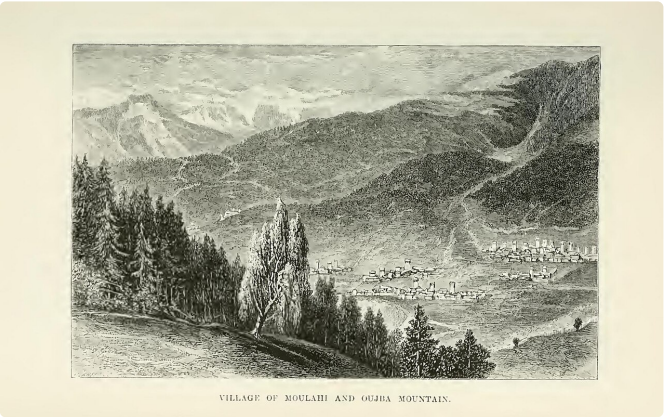
też górna dolina Kodori (Dal), ale od 2008 r. kontrolują ją siły abchaskie i Rosja. Cztery z dziesięciu najwyższych szczytów Kaukazu stoją nad Swanetią: Szchara (ok. 5200 m, różne źródła podają od 5193 do 5203 m), Tetnuldi (4858 m) i dwuwierzchołkowa Uszba (4710 m), w gruzińskich wierzeniach siedziba Dali, bogini łowów. Lasy świerkowe, jodłowe i bukowe sięgają ok. 1800 m, wyżej są łąki, a od ok. 3000 m lodowce. Wilgotne powietrze znad Morza Czarnego przynosi od 1000 do 3200 mm opadów rocznie, a zimą śnieg leży miejscami do 5 m i schodzą lawiny.

Swanów utożsamia się z Soanami, o których w I w. pisał Strabon. Kraina podlegała Kolchidzie i Lazyce, w 552 r. przeszła na stronę Persów, a od XI w. była księstwem (saeristawo) w zjednoczonej Gruzji. Królowa Tamar (1184–1213) miała tu cześć niemal boską. Mongołowie nigdy tu nie dotarli, więc w kościołach Swanetii przechowywano ikony i księgi z całego kraju (o skarbach muzeum w Mestii: karta Mestii). Po rozpadzie Gruzji w XV w. kraina się podzieliła. Dolną Swanetię zajęli książęta Megrelii z rodu Dadianich, zachodnią część Górnej Swanetii książęta Dadeszkeliani, a wsie na wschodzie, od Latali i Mulachi po Adiszi, Kala i Uszguli, nie uznawały żadnego pana. Rosjanie nazwali je „Wolną Swanetią”. Ok. 5200 mieszkańców tych wsi radziło na zgromadzeniach, w których głos mieli mężczyźni i kobiety po dwudziestce, a co trzy lata odnawiali przysięgę jedności na ikonie. Książę Konstanty Dadeszkeliani, wezwany w 1857 r. do Kutaisi przed wygnaniem do Erywania, zasztyletował rosyjskiego urzędnika Aleksandra Gagarina i trzech jego ludzi. Rozstrzelano go, a w 1858 r. księstwo zlikwidowano. W 1875 r. Swanowie nie dopuścili rosyjskich urzędników do spisu ziemi i bydła pod podatki. Wojsko z artylerią zdobyło ich twierdzę Chalde 27 sierpnia 1876 r., zburzyło 19 wież, a jeńców zesłało na Syberię.

Słynne wieże (koszki) stawiano głównie w IX–XII w. Miały 3–5 kondygnacji, coraz cieńsze ściany ku górze i blanki na szczycie, a wchodziło się do nich z piętra domu po drabinie. Chroniły przed najeźdźcami, ale przede wszystkim przed sąsiadami, bo w Swanetii długo trwała krwawa zemsta. Zabójstwo, ciężka rana albo zniewaga hańbiły cały ród sprawcy, a pomścić je mógł każdy dorosły mężczyzna z rodu ofiary, czasem przez kilka pokoleń. Spór mogła zakończyć zapłata za krew (cor). Za zabójstwo była ogromna: sześć działek najlepszej ziemi albo 36 byków. Sprawy wsi rozstrzygała rada z wybieranym starszym

(machwszi). Spory sądzili rozjemcy wybrani przez strony, a od ich wyroku nie było odwołania. Do dziś przysięgę składa się na ikony, a najmocniejsza jest ta złożona w Lagurce, kościele św. Kwiryka i Julity nad wsią Kala. Historyk Ekwtime Takaiszwili porównywał go do Delf: Lagurka była dla Swanów symbolem jedności. Swanowie mówią po swańsku. To język z rodziny kartwelskiej, który oddzielił się od gruzińskiego prawdopodobnie już w II tysiącleciu p.n.e. Nie ma pisma ani urzędowego statusu i dzieli się na cztery dialekty. UNESCO uznaje go za zdecydowanie zagrożony. Jeszcze przed XIX w. wielu Swanów nie znało gruzińskiego.

Izolacja trwała do XX w. W 1848 r. Friedrich Bodenstedt pisał, że do Górnej Swanetii prowadzi tylko trudna ścieżka, zamykana zimą. Na początku XX w. Willi Rickmer Rickmers widział, jak latem kosi się siano do wysokości ok. 3000 m, a woły ciągną sanie po wąskich ścieżkach z kołkami wbitymi na krawędzi, żeby sanie się nie zsunęły. Drogę samochodową do Mestii skończono dopiero za władzy radzieckiej, według jednego źródła w 1938 r. [do sprawdzenia]. W 1921 r. wybuchło tu nieudane powstanie przeciw bolszewikom. W styczniu 1987 r. lawiny zabiły co najmniej 80 osób, wiele z nich to dzieci, a władze przesiedliły potem ok. 2500 rodzin do wschodniej Gruzji. Dlatego swańskie wsie są dziś także w Dolnej Kartlii i Kachetii. W latach 90. Swanetia stała się schronieniem przestępców, którzy grozili mieszkańcom i turystom, aż w 2004 r. rozbiły ich siły specjalne. Dziś Swanetia żyje z bydła, siana, lasu i coraz bardziej z turystyki. Stare domy w Mestii i Uszguli zamieniają się w pensjonaty, a z Mestii do Uszguli prowadzi czterodniowy szlak przez wsie. Lotnisko w Mestii działa znów od 2010 r., a zimą działają stacje narciarskie Hacwali i Tetnuldi. Swanowie od lat protestują przeciw dużym zaporom na Inguri. Budowę zapory Chudoni zaczęto w 1979 r. i przerwano w 1989 r., a w latach 2005–2013 rząd próbował ją wznowić. Młodzi wyjeżdżają do Tbilisi i za granicę.

Wieże Mulachi pod Uszbą na rycinie z relacji Clive'a Phillipsa-Wolleya z podróży po Kaukazie (XIX w.) Fot. Phillips-Wolley, Clive, 1854-1918, Public domain, Wikimedia Commons

Neogotycki pałac Dadianich w Zugdidi, rezydencja ostatnich władców Megrelii, dziś muzeum Fot. Mehman Ibragimov, Public domain, Wikimedia Commons

KUCHNIA I ZWYCZAJE

- Kubdari (po swańsku kubed), drożdżowy placek nadziewany kawałkami baraniny, koźlęciny albo wieprzowiny z cebulą i przyprawami. W 2015 r. sposób jego przyrządzania wpisano na gruzińską listę niematerialnego dziedzictwa, razem z solą swańską i taszmidżabi, puree z ziemniaków z serem rozciąganym jak guma. Do tego czwisztari, placki z mąki kukurydzianej z serem.
- Sól swańska (swanuri marili): sól zmielona z kolendrą, koprem, kozieradką błękitną, papryką, aksamitką, czosnkiem i kminem. Wzięła się z niedostatku: Swanowie przynosili sól z daleka, głównie z wybrzeża, i rozcierali ją z ziołami,

żeby starczyła na dłużej. Dzikie zioła zbiera się na wysokości od 1800 do 2400 m, a każdy dom ma swoje proporcje.

- Lamproba (po swańsku Limpjar), przedwiosenne święto ognia w lutym. Dawniej łączono je z Gromnicznymi, dziś obchodzi się je zwykle w niedzielę na ok. 10 tygodni przed prawosławną Wielkanocą, każda wieś w inny dzień [termin na dany rok do sprawdzenia]. Pochodnie robi się z wysuszonych gałęzi brzozy albo dębu, według tradycji po jednej na każdego mężczyznę w domu. Rodzina niesie je na groby przodków i ucztuje przy nich z kubdari i winem, a toasty wznosi się kolejno za Boga, św. Jerzego, Matkę Bożą i zmarłych.
- Kwirikoba 28 lipca, w dzień męczenników Kwiryka i Julity. Swanowie z całej Swanetii pielgrzymują wtedy do Lagurki nad Kala, kościoła z freskami, które w latach 1111–1112 namalował Tewdore.
- Pieśń i kapelusz: swańska polifonia na trzy głosy, głośna i pełna dysonansów, śpiewana w korowodzie, uchodzi za najbardziej archaiczną w Gruzji. Filcowy kapelusz swański (swanuri kudi) i smyczkowy czuniri w 2015 r. wpisano na krajową listę dziedzictwa.

CO WIDAĆ Z SIODŁA

- Zugdidi, stolica Megrelii, czyli początek drogi do Swanetii. Neogotycki pałac Dadianich przebudował w XIX w. angielski architekt Edwin Race, a od 1 maja 1921 r. działa w nim muzeum. Są tam m.in. pamiątki po Napoleonie, które przywiózł Achille Murat, wnuk siostry cesarza i mąż księżniczki Salome Dadiani. W pałacu przechowuje się szatę uważaną za szatę Matki Bożej. Co roku 15 lipca, w święto Wlakernoba, wynosi się ją do katedry, żeby wierni mogli oddać jej cześć. Obok pałacu jest 26-hektarowy ogród botaniczny. Mieszkańcy mówią między sobą po megrelsku, drugim, obok swańskiego, niepisanym językiem kartwelskim.
- Zapora na Inguri koło Dżwari: betonowa zapora łukowa o wysokości 271,5 m, druga pod tym względem na świecie. Budowano ją od 1961 do 1987 r., a od 2015 r. jest zabytkiem. Elektrownia leży już po stronie Abchazji, a w 2007 r. dawała ok. 46% prądu Gruzji. Za zaporą szosa biegnie nad zbiornikiem.
- Wieże przy domach w każdej wsi Górnej Swanetii, najgęściej w Mestii, Mulachi, Adiszi i Uszguli. W Dolnej Swanetii jest ich mniej: w Lentechi są w Leksurze, a nad miasteczkiem stoi zamek Dadianich.
- Strome łąki wysoko nad wsiami. Sianokosy przypadają na sierpień, a siano musi wystarczyć bydłu na zimę, którą krowy spędzają w dolnej izbie domu, za drewnianą przegrodą od ludzi.
- Krowy, świnie i konie na asfalcie, także za zakrętem. Rickmers notował już w 1903 r., że świnie ze wszystkich zwierząt najbardziej chodzą samopas, a wieczorem pędzi się je do domu.

- Ślady osuwisk i lawin: zerwane pobocza, gruz na jezdni, łaty świeżego betonu i rumowiska wyrzucone przez potoki w poprzek drogi. Po ulewach dolina potrafi być przez dzień nieprzejezdna.

Źródła: 30 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

REGION · GRUZJA

ქართლი (Kartlia)

Fot. Yuri Samoylov, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Nazwy	Kartli (ქართლი); u Greków i Rzymian Iberia; od Kartlii wzięły się nazwy Sakartwelo (Gruzja) i kartuli (język gruziński)
Zasięg opisu	Wewnętrzna Kartlia (Szida Kartli, z Gori, Uplisciche i Mcchetą) i Dolna Kartlia (Kwemo Kartli, z Rustawi, Bolnisi i Dmanisi), z Tbilisi; bez Górnej Kartlii (dziś Samcche-Dżawachetia)
Ludność	Tbilisi 1,33 mln, region Dolna Kartlia 441,6 tys., region Wewnętrzna Kartlia 251,7 tys. (spis 2024)
Mniejszości	Azerowie: 41,8% mieszkańców Dolnej Kartlii (spis 2014), w całej Gruzji 268,8 tys., czyli 6,8% (spis 2024)
Wysokości	Kura pod Kaspi 473 m, Gori 588 m; od południa grzbiet Trialeti, od zachodu grzbiet Lichi z przełęczą Rikoti
Linia okupacyjna	ok. 1393 km² na północy Wewnętrznej Kartlii, z Cchinwali, poza kontrolą Tbilisi od 1992 r., od 2008 r. z wojskiem rosyjskim
UNESCO	zabytki Mcchety (od 1994 r.); polifonia gruzińska (od 2001 r.);

	trzy pisma alfabetu gruzińskiego (od 2016 r.)
Święta	14 października – Sweticchowloba (Mcchetoba) w Mcchecie; jesienią Tbilisoba w Tbilisi [termin do sprawdzenia]

O REGIONIE

Kartlia to szeroka, sucha kotlina Kury (po gruzińsku Mtkwari) między Wielkim Kaukazem na północy a grzbietem Trialeti na południu. Na zachodzie zamyka ją grzbiet Lichi, za którym zaczyna się wilgotna Imeretia, a na wschodzie przechodzi w stepy za Tbilisi. Lata są tu gorące, a opadów niewiele: w Gori ok. 500 mm rocznie. Kartlia nigdy nie miała stałych granic. W średniowieczu dzielono ją na trzy części. Wewnętrzna Kartlia leżała po obu stronach Kury, na zachód od Aragwi, z Mcchetą i Uplisciche. Dolna Kartlia obejmowała dolny bieg Kury i ziemie na południe od niej. Górna Kartlia na zachodzie to dziś Samcche-Dżawachetia i część Turcji. Ten opis przyjmuje Wewnętrzną i Dolną Kartlię razem z Tbilisi i Mcchetą, bez Górnej Kartlii i bez górskiej doliny Aragwi powyżej Żinwali. Historyczna Wewnętrzna Kartlia sięga też na północ, do Cchinwali i doliny Wielkiej Liachwi. Ta część, ok. 1393 km², od 1992 r. nie podlega Tbilisi, a od wojny w 2008 r. stoi tam wojsko rosyjskie.

Kartlia jest rdzeniem gruzińskiego państwa. W III w. p.n.e. według kronik pierwszym królem został tu Parnawaz, a stolicą była Mccheta. Grecy i Rzymianie nazywali to królestwo Iberią. W IV w. król Mirian III przyjął chrzest, a w V w. Wachtang Gorgasali założył Tbilisi, do którego jego syn przeniósł stolicę (więcej na kartach Mcchety i starego Tbilisi). Od VIII w. Tbilisi przez prawie cztery stulecia było arabskim emiratem, aż w 1122 r. odbił je Dawid IV Budowniczy, rok po zwycięstwie pod Didgori, na wzgórzach na zachód od miasta. Za królowej Tamar, panującej od 1184 r., Gruzja sięgała od Morza Czarnego po Morze Kaspijskie, a Szota Rustaweli napisał „Rycerza w tygrysiej skórze”. Ten złoty wiek przerwali Mongołowie w latach 30. XIII w. W latach 1386–1403 Timur najechał

Gruzję osiem razy. Za pierwszym razem złupił Tbilisi i wziął do niewoli króla Bagrata V. Od 1478 r. Kartlia była osobnym królestwem, przez większość czasu lennikiem Persji. W 1762 r. Herakliusz II połączył ją z Kachetią, a w 1783 r. traktatem gieorgijewskim oddał się pod opiekę Rosji. Gdy we wrześniu 1795 r. szach Agha Mohammad Chan rozbił Gruzinów pod Krcanisi i spalił Tbilisi, Rosja nie przyszła z pomocą. Sześć lat później sama zlikwidowała królestwo: manifest cara Aleksandra I z 12 września 1801 r. włączył Kartlię i Kachetię do Rosji, a Tbilisi jako Tyflis zostało stolicą rosyjskiego Kaukazu. W Gori, mieście założonym według kronik przez Dawida IV dla uchodźców z Armenii, w 1878 r. urodził się syn szewca Józef Dżugaszwili, później Stalin. Muzeum jego imienia, otwarte w 1957 r., do dziś zachowało radziecki wystrój. W sierpniu 2008 r. Gori było bombardowane, a po ucieczce mieszkańców zajęły je wojska rosyjskie, które wycofały się 22 sierpnia.

Od Kartlii pochodzi nazwa całego kraju. Kartwelowie to Gruzini, a Sakartwelo, „kraj Kartwelów”, to Gruzja. Dialekt kartlijski stał się podstawą języka literackiego. W IX w. pisarz Giorgi Merczule nazwał Kartlią każdą ziemię, na której liturgię odprawia się po gruzińsku. Pismo gruzińskie powstało najpewniej w IV–V w., po chrzcie Iberii. Gruzini używają trzech pism: najstarszego, monumentalnego asomtawruli, od IX w. kościelnego nuschuri i dzisiejszego mchedruli o 33 literach. Wszystkie trzy są od 2016 r. na liście niematerialnego dziedzictwa UNESCO. W bazylice w Bolnisi zachowały się napisy z końca V w., które wymieniają biskupa Dawida i perskich królów Peroza i Kawada. To jedne z najstarszych datowanych tekstów po gruzińsku, choć jeszcze starsze, z lat 30. V w., znaleziono w klasztorze Bir el-Kutt w Palestynie. Dolna Kartlia jest najbardziej mieszana w kraju. Na południu, w gminach Marneuli, Bolnisi i Dmanisi, większość stanowią Azerowie, którzy mówią o sobie Azerowie z Borczalo. Według spisu z 2014 r. tylko co piąty z nich mówił płynnie po gruzińsku. Wokół Calki mieszkają Ormianie i Grecy. W 1818 r. do Bolnisi przybyło 95 rodzin szwabskich osadników, którzy nazwali osadę Katharinenfeld. Po 1921 r. nosiła ona nazwę Luxemburg, w 1941 r. Niemców deportowano do Syberii i Kazachstanu, a od 1943 r. miasto nazywa się Bolnisi.

W Tbilisi mieszka co trzeci mieszkaniec Gruzji: 1,33 mln według spisu z 2024 r. Wewnętrzna Kartlia to sad kraju. W 2023 r. dała 71% gruzińskich jabłek, które w latach 2019–2024 trafiały prawie wyłącznie do Rosji. Dolna Kartlia jest po Tbilisi drugim zagłębiem przemysłu. Rustawi zbudowano od nowa za Stalina wokół huty, stawianej w latach 1941–1950 dla rudy z Azerbejdżanu. Do pracy ściągano ludzi głównie z biednych wsi zachodniej Gruzji. W Kazreti pod Bolnisi wydobywa się złoto i miedź. Doliną Kury biegnie główna droga i kolej kraju, z Tbilisi przez Gori i Chaszuri nad Morze Czarne.

Ateni Sioni z początku VII w. w wąwozie Tany pod Gori, wśród winnic Fot. George Mel, CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons

Bazylika Bolnisi Sioni (478–493), z jednymi z najstarszych datowanych napisów gruzińskich Fot. Diaoha, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

KUCHNIA I ZWYCZAJE

- Supra, gruzińska uczta, i tamada, mistrz toastów, który prowadzi stół od jednego toastu do drugiego. Słowo „supra” znaczy obrus i przyszło z perskiego razem ze zwyczajami dworu Safawidów, które przejął dwór królów Kartlii w Tbilisi. Supra radosna to keipi, a stypa po pogrzebie to kelechi. Przy stole śpiewa się wielogłosowo: gruzińska polifonia była w 2001 r. wśród pierwszych arcydzieł na liście UNESCO.
- Chinkali, pierogi z surowym mięsem, w których podczas gotowania powstaje bulion, wymyślili górale znad Aragwi i spod Kazbeku. W Tbilisi króluje wersja miejska (kalakuri) z kolendrą i pietruszką. Je się je rękami, trzymając za supełek, którego się nie zjada. Do tego mcwadi, szaszłyk pieczony nad żarem.
- Dania kartlijskie: puris charczo (zupa na chlebie), szeczamandi (zupa z dereniu albo szczawiu), dżondżoli (kiszone pąki kłokoczki), czachrakina (chaczapuri z serem i liśćmi buraka), osetyjskie chabizgina z ziemniakami i serem oraz kapary z okolic Kaspi.
- Czurczchela: orzechy włoskie nawleczone na nitkę i zanurzane w zagęszczonym moszczu z mąką, suszone jak świece. Na targach wiszą ich całe pęki.
- Wino kartlijskie: w kwewri trafia ok. jednej trzeciej skórek z szypułkami, więc styl sytuuje się między lżejszym imeretyńskim a cierpkim kachetyńskim. W wąwozie Tany pod Gori, w winnicach na 620–750 m, z odmian czinuri i goruli mcwane robi się atenuri, jedyną w Gruzji apelację win musujących.

CO WIDAĆ Z SIODŁA

- Autostrada z Tbilisi do Gori: koło Mcchety stoi Cerowani, ok. 2000 jednakowych domków zbudowanych w kilka miesięcy po wojnie 2008 r. dla uchodźców z Achalgori i okolic Cchinwali. Dalej, przed Gori, kilkaset metrów na północ od drogi, leży Churwaleti, wieś niemal otoczona drutem kolczastym. Od 2011 r. wojsko rosyjskie ogrodziło ponad 80 km linii okupacyjnej, a jej przebieg bywa przesuwany. Z drogi nie zjeżdża się w tę stronę.
- Sady jabłoni i brzoskwiń na płaskim dnie Wewnętrznej Kartlii, kanały nawadniające, a na horyzoncie Kaukaz pokryty śniegiem do późnej wiosny.
- Twierdze na samotnych wzgórzach. Najbardziej widać Goris-cziche nad Gori, czynną już w VII w. Nad Kurą na wschód od miasta, w skale, leży Uplisciche.
- Ateni Sioni, ok. 10 km na południe od Gori: kościół z początku VII w. na planie czterolistnym, podobny do Dżwari w Mcchecie, z freskami z XI w. i reliefem z polowaniem na jelenie. Na jego ścianie wyryto w 835 r. najstarszy znany napis pismem nuschuri.
- Grzbiet Lichi i przełęcz Rikoti (ok. 1000 m) na granicy z Imeretią: tu kończy się suchy wschód i zaczyna zielony zachód. Nowa autostrada przechodzi przez grzbiet tunelami i estakadami. Odcinek 27 km z Chewi do Szorapani

otwarto w październiku 2023 r., a reszta była wtedy w budowie [stan i wysokość przełęczy do sprawdzenia].

- Rustawi za Tbilisi: kominy huty i osiedla miasta zbudowanego od zera po 1944 r. Dalej na południe, we wsiach Dolnej Kartlii, stoją meczety, a szyldy bywają po azersku. W Bolnisi przy ulicy Młyńskiej zostało kilka domów szwabskich osadników z XIX w.

Źródła: 34 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

REGION · GRUZJA

მთიულეთი, ხევი, ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი (Wysoki Kaukaz wschodni)

Fot. Vyacheslav Argenberg, CC BY 4.0, Wikimedia Commons

Krainy	Mtiuletia (z Gudamakari), Chewi, Pszawia, Chewsuretia, Tuszetia
Administracyjnie	region Mccheta-Mtianetia (gminy Duszeti i Kazbegi); Tuszetia w gminie Achmeta, region Kachetia
Wysokości	Kazbek 5054 m (pomiar GPS z 2019 r., dawniej 5047 m), Tebulosmta 4493 m; przełęcze: Krzyżowa 2379 m, Datwisdżwari ok. 2680 m, Abano ok. 2830–2930 m
Języki	gruziński w dialektach górskich; u Cowa-Tuszów także bacbijski, język z rodziny nachskiej
Parki narodowe	Kazbegi (chroniony od 1976 r.), Tuszetia (2003), Pszawia i Chewsuretia (2014)
Święta	Lomisoba (środa po prawosławnych

Zielonych Świątkach), Atengenoba (ok. 100 dni po prawosławnej Wielkanocy), Tuszetoba (latem w Omalo)

O REGIONIE

Ten opis obejmuje pięć górskich krain wschodniego Wielkiego Kaukazu po gruzińskiej stronie. To krainy historyczno-etnograficzne górali, a nie jednostki administracyjne: dziś dzielą się między region Mccheta-Mtianetia i, w przypadku Tuszetii, Kachetię. Mtiuletia („kraina gór") to dolina Białej Aragwi z Pasanauri na ok. 1050 m, a za przełęczą Krzyżową (2379 m) zaczyna się Chewi, czyli „wąwóz": górny Terek pod Kazbekiem, z dolinami Sno i Truso. Na wschód od drogi leżą Pszawia nad Pszawską Aragwi, Chewsuretia po obu stronach głównego grzbietu, przy granicy z Inguszetią i Czeczenią, oraz Tuszetia nad dwiema Alazani, które płyną już ku Dagestanowi. Chewi, północna Chewsuretia i Tuszetia leżą za wododziałem, więc według umownej granicy kontynentów to europejska część Gruzji. Terek przebija się do Rosji wąwozem Darialskim, długim na ok. 13 km, ze ścianami granitu wysokimi miejscami na 1800 m. Jego nazwa pochodzi z perskiego „Dar-i Alan", czyli „Brama Alanów".

Tędy szła zawsze jedyna wygodna droga przez środkowy Kaukaz. Znali ją Strabon i Pliniusz. W 1783 r. Paweł Potiomkin dojechał nią do Tyfilisu karetą zaprzężoną w osiem koni, a od 1799 r. Rosjanie budowali Gruzińską Drogę Wojskową. Generał Aleksiej Jermołow ogłosił koniec prac w 1817 r., ale budowa trwała do 1863 r., a brytyjski podróżnik James Bryce chwalił w 1876 r. jej szerokość i żelazne mosty nad potokami, choć w samej Rosji porządnych dróg prawie wtedy nie było. W 1829 r. przejechał nią Aleksander Puszkin, który opisał tę podróż w „Podróży do Arzrumu", a w 1837 r. do Tyfilisu dotarł zesłany na Kaukaz Michaił Lermontow. W „Beli", pierwszej części „Bohatera naszych czasów", narrator jedzie tą drogą z Tyfilisu przez Górę Krzyżową, a wiersz „Tamara" (1841) Lermontow umieścił w wąwozie Darialskim. Aleksander Dumas, który zimą 1858/1859 objechał Gruzję, przyjechał od strony Morza Kaspijskiego i wyjechał przez Poti, więc tą drogą

najpewniej nie jechał [do sprawdzenia]. Górale nie przyjęli nowej władzy spokojnie. W 1804 r. powstali Mtiulowie i Mochewowie, a bunt stłumił generał Paweł Cycjanow. Po stronie Rosji stanął miejscowy pan Gabriel Czopikaszwili, który został rosyjskim oficerem i przyjął nazwisko Kazbegi. Jego wnuk Aleksandre Kazbegi (1848–1893) po studiach w Petersburgu i Moskwie wrócił do Stepancmindy i został pasterzem, żeby poznać życie górali, a potem napisał powieść „Ojcobójca" (1883). Jej bohater, górski banita Koba, dał rewolucyjny pseudonim młodemu Józefowi Dżugaszwilemu, późniejszemu Stalinowi.

Górale ze wschodniego Kaukazu, jak Chewsurowie i Mochewowie, nie mieli panów feudalnych. Wybierali starszego, chewisberiego, który był sędzią, kapłanem i wodzem, oraz radę starszych, a podlegali tylko koronie, której dawali straż i żołnierzy. Spory, także krwawą zemstę, rozstrzygała wspólnota. Ich wiara łączy prawosławie ze starszymi kultami. Każda wieś ma sanktuaria, zwane dżwari („krzyż") albo chati („ikona"). Wybierany na rok dasturi warzy dla nich święte piwo, a kadagi przepowiada w transie. Najświętsze dla górali wschodniej Gruzji jest sanktuarium św. Jerzego w Lomisie nad doliną Aragwi. Przysięga na Lomisę wiązała najmocniej, a dawniej zbierano się tam, by radzić o wojnie i pokoju. Z Kazbekiem, po gruzińsku Mkinwarcweri, czyli „lodowy szczyt", łączy się mit o Amiranim, przykutym w górach za to, że wyzwał Boga. Ta opowieść przypomina grecki mit o Prometeuszu. W XIX w. narodziła się legenda, że Chewsurowie w kolczugach i strojach z krzyżami są potomkami krzyżowców. Historycy uważają ją za mit bez podstaw. Z Pszawii pochodził Waża-Pszawela, czyli Luka Razikaszwili (1861–1915), urodzony w Czargali. W poematach „Aluda Ketelauri" (1888) i „Gość i gospodarz" (1893) pokazał ludzi, którzy łamią prawo wspólnoty w imię zwykłego człowieczeństwa.

Góry zawsze żyły z owiec. Tuszowie dostali od królów Kachetii dolinę Alwani w nagrodę za udział w bitwie pod Bachtrioni w 1659 r., a na stepie Sziraki wypasają owce co najmniej od czasów króla Archila (1664–1675). Do dziś pasterze przechodzą z owcami przez przełęcz Abano wiosną i jesienią, a cały roczny obieg z Tuszetii przez ścierniska kachetyńskich wsi na zimowiska na stepie Sziraki-Samuchi liczy ok. 300 km. W XIX w. wiele rodzin osiadło na stałe w Alwani u wylotu doliny. Pierwsi zeszli Bacowie, gdy ok. 1830 r. osuwisko zniszczyło jedną z ich

głównych wsi. W XX w. góry opustoszały. W latach 1951–1953 władze radzieckie przesiedliły większość Chewsurów na niziny, a ten sam los spotkał kilka rodzin z Chewi. W dolinie Truso po wojnach 1991–1992 i 2008 r. w 19 wsiach zostało ok. 30 osób, i to w większości tylko na lato. Dziś góry żyją z turystyki: z kwater w Stepancmindzie, Szatili i Omalo, z wędrówek i z Gudauri na ok. 2200 m, gdzie ośrodek narciarski rozbudowano od lat 80., a w 1988 r. stanął pierwszy duży hotel. Z drogi żyją też kierowcy ciężarówek. Przez przejście Dariali – Górny Łars jeżdżą tiry z Armenii, Turcji i Azerbejdżanu do Rosji, a w kwietniu 2024 r. przebito 9-kilometrowy tunel nowej drogi Kweszeti – Kobi, która ma ominąć przełęcz Krzyżową [termin otwarcia do sprawdzenia].

Kwitnące różaneczniki na grzbiecie Chidotani w Chewsuretii, w tle Tebulosmta (4493 m) na granicy z Czeczenią
Fot. Moahim, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Nacieki trawertynu ze źródeł mineralnych przy Gruzińskiej Drodze Wojskowej pod przełęczą Krzyżową Fot. Karelj, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

Betonowa galeria przeciwlawinowa przy Gruzińskiej Drodze Wojskowej w maju, gdy na zboczach leży jeszcze śnieg Fot. Vadim Tolbatov, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

KUCHNIA I ZWYCZAJE

- Chinkali pochodzą z tych gór. Wymyślić je mieli Mochewowie, Pszawowie, Mtiulowie albo Chewsurowie, bo każda kraina przypisuje je sobie. Dawna chewsurska wersja ma tylko siekane mięso, cebulę, ostrą paprykę, sól i kmin, a miejska, kalakuri, dostaje zioła. Najlepsze podobno robi się w Pasanauri. Je się je rękami: najpierw wysysa się sok, a twardy „ogonek” zostawia na talerzu, żeby było wiadomo, kto zjadł ile.
- Sery pasterzy: tuszyński guda dojrzewa ok. 60 dni w worku z odwróconej skóry młodej owcy, a pszawski dambalchaczo to kulki twarogu suszone nad ogniem i zamknięte na 2–3 miesiące w glinianych garnkach, w których obrastają pleśnią.

- Święte piwo: u Chewsurów ludi, u Tuszów aludi. Warzy je wybrany na rok sługa sanktuarium, a kobiety nie wchodzą tam, gdzie powstaje. W Tuszetii z dawnych wierzeń zostało przekonanie, że wieprzowina przynosi pecha, i wiele rodzin nie hoduje świń.
- Lomisoba: w środę po prawosławnych Zielonych Świątkach, czyli w siódmym tygodniu po Wielkanocy, tysiące pielgrzymów idą z Mlety do kościoła w Lomisie na ok. 2200 m. Kładą sobie na szyję żelazny łańcuch, obchodzą z nim kościół, a w dolinie składają w ofierze setki owiec. Kościół stoi na grzbiecie nad doliną Ksani, przy linii okupacyjnej Osetii Południowej.
- Atengenoba, u Tuszów Atnigenoba, to letnie święta sanktuariów, które zaczynają się ok. 100. dnia po prawosławnej Wielkanocy, w lipcu albo na początku sierpnia. Są uczty, wyścigi konne i pieśni. Latem w Omalo odbywa się też Tuszetoba, święto pasterzy [termin w danym roku do sprawdzenia].

CO WIDAĆ Z SIODŁA

- Wieże obronne z łupku: w Chewi, Chewsuretii i Tuszetii stoją przy wsiach, na skałach i u wylotów dolin. W razie najazdu z północy ludzie zamykali się w nich z dobytkiem.
- Kapliczki-sanktuaria (chati) na skraju wsi i w świętych gajach: niskie budowle z łupku z rogami turów i dzwonkiem na szczycie. Do wielu z nich kobiety nie mają wstępu, także turystki.
- Owce na drodze: wiosną (maj–czerwiec) i jesienią (zwykle październik) stada Tuszów idą przez Abano i drogami Kachetii. Przed stadem i za nim chodzą psy pasterskie, więc trzeba zwolnić i przejechać spokojnie. Terminy przepędów zależą od śniegu na przełęczy.
- Pod przełęczą Krzyżową betonowe galerie przeciwlawinowe i pomarańczowe nacieki trawertynu ze źródeł mineralnych przy samej szosie. Tuż za przełęczą stoi pomnik przyjaźni rosyjsko-gruzińskiej z 1983 r. z wielką mozaiką nad doliną Aragwi, a nad Gudauri latem latają paralotnie.
- Kolumny ciężarówek przed Stepancmindą i na parkingach w Chewi: kierowcy czekają na odprawę w Górnym Łarsie.
- Dolina Truso od Kobi: prawie puste wsie, a za posterunkiem policji linia okupacyjna Osetii Południowej, w terenie często nieoznakowana. Dalej niż pozwala policja się nie jedzie.

Źródła: 38 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

REGION · GRUZJA

კახეთი (Kachetia)

Fot. Vladimir Pankratov, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Stolica	Telawi, 16,8 tys. mieszk. (2024)
Ludność	303 833 (spis 2024; w 2014 r. 318 583)
Powierzchnia	ok. 11,3 tys. km², z Tuszetią
Krainy	Wewnętrzna Kachetia (nad Alazani), Zewnętrzna Kachetia (nad Iori), Kiziki (między rzekami), Gagma Mchari (lewy brzeg Alazani); dawniej także Hereti
Wysokości	pasmo Cywgombori do 1991 m (Cywi), przełęcz Gombori ok. 1620 m
Wino	metoda kwewri na liście UNESCO od 2013 r.; szczepy saperawi i rkaciteli
Przyroda	Lagodechi, najstarszy rezerwat Kaukazu (1912); Waszlowani (rezerwat od 1935 r., park narodowy od 2003 r.)
Święta	Alawerdoba (kulminacja 28 września); rtweli, winobranie, zwykle od połowy września do października

O REGIONIE

Kachetia to najdalej na wschód wysunięta kraina Gruzji, dziś także region administracyjny ze stolicą w Telawi. Ten opis obejmuje jej dawną część na nizinach i pogórzu, a górską Tuszetię, która administracyjnie też należy do Kachetii, opisuje rozdział o Wysokim Kaukazie. Krajobraz układa się w pasy. Na północy wznosi się ściana Wielkiego Kaukazu, pod nią ciągnie się płaska, żyzna dolina Alazani z winnicami, a od zachodu zamyka ją zalesione pasmo Cywgombori, długie na 107 km. Za nim, nad rzeką Iori, leży płaskowyż na 200–900 m ze stepami, takimi jak Sziraki, i z półpustynią przy granicy z Azerbejdżanem, gdzie stoi Dawit Garedża. Sami Kachetyńczycy dzielą swój kraj na cztery części: Wewnętrzną Kachetię nad Alazani, Zewnętrzną nad Iori, Kiziki między rzekami i Gagma Mchari, „tamtą stronę”, na lewym brzegu Alazani.

Samodzielne królestwo Kachetii powstało w latach 60. XV w. Za długich panowań Aleksandra I, Lewana i Aleksandra II kraj żył w pokoju i liczył 250–300 tys. mieszkańców, a stolica Gremi, którą założył Lewan, stała się jednym z ważniejszych miast handlowych Kaukazu. W 1605 r. królewicz Konstanty, wychowany na dworze perskim, zabił ojca i brata. Powstanie przeciw niemu poprowadziła królowa Ketewan, a tron objął jej syn Teimuraz I. Szach Abbas I odpowiedział w latach 1614–1617 kilkoma najazdami. Zginęło do 100 tys. Gruzinów, a 130–200 tys. wywieziono do Iranu, gdzie w Ferejdanie ich potomkowie do dziś mówią po gruzińsku. Gremi spłonęło w 1615 r. i nigdy się nie podniosło, a Ketewan, oddana szachowi jako zakładniczka, nie wyrzekła się wiary i 13 września 1624 r. zginęła w Szirazie zamęczona rozpalonymi kleszczami. Kachetia zmalała do 50–60 tys. mieszkańców, a stolica przeniosła się do Telawi. Tam 7 listopada 1720 r. urodził się Herakliusz II (Erekle II), zwany Patara Kachi, „Mały Kachetyńczyk”, który w 1762 r. połączył Kachetię z Kartlią. 24 lipca 1783 r. w traktacie gieorgijewskim oddał się pod opiekę Rosji, ale gdy we wrześniu 1795 r. Agha Mohammad-chan rozbił go pod Krcanisi i zrównał Tbilisi z ziemią, Rosja nie pomogła. Herakliusz zmarł w Telawi 11 stycznia 1798 r., a w 1801 r. Rosja zajęła jego królestwo.

Kachetia ma swój dialekt i opinię krainy gościnnej, rozśpiewanej i przywiązanej do stołu. Z Kwareli pochodził Ilia Czawczawadze (1837–1907), pisarz i przywódca odrodzenia narodowego, a z Mirzaani malarz samouk Niko Pirosmani (1862–1918). W Cinandali stoi dwór

Czawczawadzów, z którego 2 lipca 1854 r. ludzie imama Szamila, pod wodzą jego syna, porwali dwie księżne z dziećmi. Wymieniono je w marcu 1855 r. na syna Szamila, wychowanego w Rosji. Na pograniczu żyją mniejszości. W wąwozie Pankisi, w górę Alazani od Achmety, mieszkają Kiści, Wajnachowie spokrewnieni z Czeczenami, którzy osiedlali się tu od XIX w. W 2019 r. byli większością z ok. 5 tys. mieszkańców doliny. W latach 2000–2002 schronił się tu oddział czeczeńskich bojowników Rusłana Gełajewa, ale dziś Pankisi przyjmuje turystów, a Kiści przychodzą na święto w Alawerdi razem z sąsiadami. W Zinobiani pod Kwareli mieszkają Udyni, chrześcijanie z własnym językiem, uważani za ostatnich potomków kaukaskich Albańczyków. Ich przodkowie przyszli tu w 1922 r. z Wartaszenu w dzisiejszym Azerbejdżanie.

Kachetia żyje z ziemi i z wina: tu leży większość winnic Gruzji, a nazwy wsi i okolic, takie jak Mukuzani, Napareuli, Kindzmarauli czy Achaszeni, są nazwami win. Obok wielkich winnic działają tysiące rodzinnych piwnic, a gliniane kwewri lepią rodziny garncarzy, m.in. w Wardisubani. Region się wyludnia: według spisu z 2024 r. ubyło w nim 4,6% mieszkańców w dziesięć lat, a w miastach mieszka tylko ok. jednej piątej. Turystów przyciągają Signagi, odnowione od 2007 r., Telawi z twierdzą Batonis Cyche, siedzibą ostatnich królów, i winnice. Na północnym wschodzie, pod granicą z Dagestanem, leży Lagodechi. Rezerwat powstał tam w 1912 r. jako pierwszy na Kaukazie, a zabiegał o niego Ludwik Młokosiewicz (1831–1909), Polak, który spędził w Lagodechi większość życia i odkrył ok. 60 gatunków roślin i zwierząt. Od niego nazwę wzięły piwonia Paeonia mlokosewitschii i cietrzew kaukaski Tetrao mlokosiewiczi. Na drugim końcu regionu, przy granicy z Azerbejdżanem, park Waszlowani chroni badlandy, step z dziką pistacją i łęgi nad Alazani, gdzie w 2004 r. fotopułapka pierwszy raz uchwyciła lamparta kaukaskiego.

Stare kwewri, gliniane naczynia do wina, w trawie przy klasztorze w Ikalto Fot. Bernard Gagnon, CC BY 4.0, Wikimedia Commons

Winobranie w Kachetii na litografii Grigorija Gagarina z połowy XIX w. Fot. Grigory Gagarin, Public domain, Wikimedia Commons

KUCHNIA I ZWYCZAJE

- Wino z kwewri robi się tu metodą kachetyńską: do zakopanego naczynia trafia sok razem ze wszystkimi skórkami, pestkami i szypułkami, a wino stoi na nich co najmniej 5–6 miesięcy. W metodzie imeretyńskiej dodaje się tylko ok. jednej dziesiątej wytłoków i bez szypułek. Przed kolejnym rocznikiem kwewri myje się, odkaża wapnem i powleka od środka woskiem pszczelim. Saperawi („farbujący”) ma czerwony nie tylko skórkę, ale i miąższ, a rkaciteli to „czerwona szypułka”.
- Czacza to wódka z wytłoków, które zostają w kwewri. Kupowana ma ok. 40%, domowa nawet 85%. Czurczchela to orzechy włoskie albo laskowe nawleczone na nitkę i maczane w zagęszczonym moszczu z mąką (tatara).

Kachetyński sposób jej robienia wpisano w 2015 r. na gruzińską listę dziedzictwa niematerialnego.

- Mcwadi, szaszłyki z wieprzowiny albo jagnięciny, piecze się nad żarem z suchych pędów winorośli, które szybko się spalają i zostawiają drobny, pachnący żar. Do tego szoti, chleb w kształcie łódki, przyklejany do ścianki okrągłego pieca tone.
- Supra, uczta z toastami, którą prowadzi tamada, mistrz toastów wybrany przez gospodarzy. Przy stole śpiewa się kachetyńskie pieśni wielogłosowe. W jednej z nich, „Czakrulo”, dwa bogato zdobione głosy wznoszą się nad chórem, a NASA wysłała ją w 1977 r. w kosmos na złotych płytach sond Voyager.
- Alawerdoba, dawne święto plonów przy katedrze Alawerdi, trwa kilka dni i kończy się 28 września, w dniu św. Józefa z Alawerdi, założyciela klasztoru. Rtweli, winobranie, trwa zwykle od połowy września do października, zależnie od pogody i szczepu [termin w danym roku do sprawdzenia].

CO WIDAĆ Z SIODŁA

- Winnice pod ścianą Kaukazu: w dolinie Alazani rzędy winorośli ciągną się aż po podnóże gór, a nad nimi, w pogodne dni rano, widać śnieżne szczyty.
- Katedra Alawerdi, wysoka na ponad 55 m i do 2004 r. najwyższy kościół Gruzji, jest widoczna z daleka na płaskiej dolinie. Pochowani są w niej Teimuraz I i część relikwii królowej Ketewan.
- Przydrożne stragany z czurczchelą, winem i czaczą w plastikowych butelkach, a w miasteczkach okienka piekarni, z których wydaje się gorące szoti prosto z pieca tone.
- W Telawi stary platan, uważany za ok. 900-letni, wysoki na 40 m, z pniem o obwodzie 11 m.
- Przełęcz Gombori (ok. 1620 m): krótsza, kręta droga z Tbilisi do Telawi przez lasy pasma Cywgombori, ok. 95 km wobec ok. 155 km główną szosą przez Sagaredżo. Zimą po dużych opadach bywa zamykana na kilka dni.
- Owce Tuszów: jesienią i wiosną stada idą między Tuszetią a zimowiskami na stepie Sziraki, w rocznym obiegu ok. 300 km, także drogami w dolinie Alazani. Wyjazd do Tuszetii zaczyna się w Alwani, wsi Tuszów u wylotu doliny.

Źródła: 37 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

EPICKA DROGA MOTOCYKLOWA · RUMUNIA

Transfăgărășan: Curtea de Argeș – Vidraru – Bâlea Lac – Cârțișoara (DN7C)

Drogi	DN7C
Długość	ok. 119 km Curtea de Argeș – Cârțișoara, z tego ok. 21 km sezonowego odcinka wysokogórskiego Piscul Negru – Bâlea Cascadă (OSRM, szacunkowo); cała DN7C od Bascov pod Piteszti do DN1 ma 151 km
Przełęcze	Transfăgărășan (tunel Capra – Bâlea) (2042 m)
Charakter	przełęcz, serpentyny
Sezon	odcinek Piscul Negru – Bâlea Cascadă zamknięty zimą; otwierany zwykle w czerwcu (7 czerwca 2024 r., na 2026 r. zapowiadano 12 czerwca) i zamykany po pierwszych śniegach (w 2025 r. 20 października), latem ruch tylko w godz. 7–21 [do sprawdzenia przed wyjazdem]
Najwyżej	2042 m przy tunelu pod granią, tuż nad jeziorem Bâlea (2034 m)
Budowa	1970–1974 z polecenia Nicolae Ceaușescu, otwarcie 20 września 1974 r.; oficjalnie zginęło 40 żołnierzy, według dawnych robotników kilkuset ludzi
Tunel	Capra – Bâlea, 884 m (ro.wikipedia podaje 887 m), najdłuższy tunel drogowy Rumunii
DN7C	151 km z Bascov do DN1 koło Cârțișoary; 27 wiaduktów i ponad 830 przepustów
Zapora Vidraru	łukowa, 166 m wysokości, budowana od 1960 r., oddana w 1966 r.; zalew 465 mln m³
Top Gear	w 1. odcinku 14. serii (listopad 2009 r.) Jeremy Clarkson nazwał Transfăgărășan „najlepszą drogą świata”

NA DRODZE

- **Curtea de Argeș – Vidraru:** szeroka dolina, wsie i ruch lokalny do Arefu; pod Poienari parking i piesi przy drodze. Na koronie zapory jest wąsko, a turyści stoją na jezdni.
- **Nad zalewem Vidraru i do Piscul Negru:** ok. 33 km krętej, wąskiej drogi przez las, z wieloma ślepymi zakrętami; asfalt miejscami połatany, w OSM ograniczenie 50 km/h, a w części źródeł zalecane 40 km/h [stan nawierzchni do sprawdzenia przed wyjazdem].
- **Piscul Negru – tunel – Bâlea Lac:** długi podjazd doliną Capra nad granicę lasu, potem tunel, często mokry od przecieków, a na północnym wylocie

zadaszona galeria. Przy Bâlea Lac tłok, parkujące auta, kramy i piesi na jezdni.

- **Serpentyny Bâlea Lac – Bâlea Cascadă:** ok. 11 km ciasnych nawrotów na stromym stoku. W weekendy kolumny aut, kampery i kolarze, a na zakrętach żwir i kamienie spadające z żlebów.
- **Zwierzęta:** niedźwiedzie wychodzą na jezdnię zwłaszcza po stronie południowej, nad zalewem Vidraru. Nie zatrzymuj się przy nich i niczego im nie dawaj: w maju 2026 r. turysta ukąszony przez niedźwiedzia przy zaporze dostał mandat 20 000 lei za karmienie (Digi24), a od 27 maja do 12 lipca 2026 r. służby wystawiły dziewięć takich mandatów na łącznie 106 500 lei (Agerpres).
- **Pogoda i kierunek:** nad Bâlea Lac nawet w lipcu bywa kilka stopni, mgła i burze po południu. Z południa jedziesz długo przez las i serpentyny masz w zjeździe, z widokiem na Kotlinę Fogaraską; z północy wjeżdżasz nimi pod górę i masz je przed oczami.

Filmy: Transfăgărășan na motocyklu adventure, z kamery na kasku (youtube.com/watch?v=ww5Hq06JWB8); Motocyklem przez Transfogaraską (youtube.com/watch?v=cwqs63LtH-k); Cały Transfăgărășan z kamery pokładowej (ok. 1,5 godziny) (youtube.com/watch?v=BP39qDX23hI).

EPICKA DROGA MOTOCYKLOWA · RUMUNIA

Transalpina: Novaci – Rânca – przełęcz Urdele – Obârșia Lotrului – Sebeș (DN67C)

Drogi	DN67C
Długość	ok. 135 km Novaci – Sebeș, z tego ok. 30 km wysokogórskiego odcinka Rânca – Obârșia Lotrului (OSRM, szacunkowo); cała DN67C od Bengești-Ciocadia ma 148,2 km
Przełęcze	Urdele (2145 m), Tărtărău (1700 m)
Charakter	przełęcz, serpentyny
Sezon	odcinek Rânca – Curpăt zwykle od końca maja do października lub listopada, tylko w dzień; zimą zamknięty [do sprawdzenia przed wyjazdem]
Najwyżej	przełęcz Urdele, 2145 m – najwyżej położona droga Rumunii
Grań	ok. 20 km ponad 2000 m pod szczytami Dengheru (2084 m), Păpușa (2136 m), Urdele (2228 m), Iezer (2157 m) i Muntinu (2062 m)
DN67C	148,2 km z Bengești-Ciocadia do Sebeș, przez okręgi Gorj, Vâlcea, Sibiu i Alba
Dawniej	Poteca Dracului, ścieżka pasterzy z Mărginimea Sibiului; po przebudowie w latach 1934–1939 Drumul Regelui
Asfalt	od 2009 r.; odcinek Rânca – Obârșia Lotrului otwarty dla ruchu 2015-08-15
Lacul Oașa	zbiornik na Sebeșu na 1255 m, 441 ha, 136 mln m³
Ograniczenia	30 km/h na odcinku alpejskim, zakaz wjazdu pojazdów powyżej 3,5 t (stan na 2026-05)

NA DRODZE

- **Novaci – Rânca:** ok. 19 km podjazdu serpentynami przez las, z dobrym asfaltem i ruchem do ośrodka; w weekendy dużo aut, a we wrześniu odcinek zamykają na górskie mistrzostwa kraju w wyścigach pod górę.
- **Rânca – Urdele – Obârșia Lotrului:** ok. 30 km grani bez drzew, z długimi łukami i kilkoma ciągami ciasnych serpentyn. Obowiązuje 30 km/h; na przepustach wody i rowach odwadniających zdarzają się zwolnienia do 5–10 km/h, a barier na zakrętach miejscami brak [do sprawdzenia]. Kilka kilometrów nad Rânca odchodzi boczny wjazd terenowy pod szczyt Vârful Păpușa (2136 m).
- **Rozwidlenie pod siodłem Ștefanu:** ok. 8 km za przełęczą Urdele odchodzi na wschód nieutwardzona Strategica, dawna droga wojskowa granią gór

Latoriței do doliny Lotru. Czy wolno nią jechać motocyklem, nie udało się potwierdzić [do sprawdzenia].

- **Zwierzęta:** na grani owce, krowy i konie na jezdni, przy stadach psy pasterskie; w lasach po obu stronach żyją niedźwiedzie, więc nie zatrzymuj się przy zwierzęciu na poboczu.
- **Obârșia Lotrului – Oașa – Sebeș:** zjazd lasem przez przełęcz Tărtărău, nad wschodnim brzegiem Lacul Oașa wiadukty z jednym pasem ruchu, potem długa, coraz szersza dolina Sebeșu.
- **Pogoda i kierunek:** na grani wiatr, mgła i szybkie burze po południu, nawet w lipcu bywa chłodno; z południa na północ wjeżdżasz od razu serpentynami z Novaci na grań, a na koniec masz długą, spokojną dolinę Sebeșu.

Filmy: Transalpina z południa na północ, cały przejazd (youtube.com/watch?v=tb7vONWKLGU); Dzika i pusta Transalpina na motocyklu (youtube.com/watch?v=0JBxdefrSfI); Transalpina motocyklem (youtube.com/watch?v=oLvnzh92ORw).

EPICKA DROGA MOTOCYKLOWA · BUŁGARIA

Przełęcz Petrochan: Sofia – Ginci – Petrochan – Berkowica (II-81)

Drogi	II-81
Długość	ok. 87 km Sofia – Berkowica, z tego ok. 32 km górskiego odcinka Ginci – przełęcz – Berkowica (OSRM, szacunkowo)
Przełęcze	Petrochan (1444 m)
Charakter	przełęcz, serpentyny
Sezon	przejezdna przez cały rok; zimą śnieg, gołoledź i zakazy dla ciężarówek [do sprawdzenia]
Najwyżej	Petrochan, 1444 m (OSM; część źródeł podaje 1409 m)
Przełęcz	ok. 24 km od Ginci do Byrziji, po południowej stronie ok. 6 km podjazdu, po północnej ok. 17 km zjazdu
Szosa	od 1868 r., wtedy też zajazd „Petrow chan", od którego wzięła się nazwa
Ruch ciężki	od 4 lipca 2025 r. tylko pojazdy do 12 t
Rzeki	Nyszawa na południu (do Niszu w Serbii), Byrzija na północy

NA DRODZE

- **Sofia – Ginci:** szeroka, szybka II-81 przez pagórki i wsie; w Sofii i na wylocie gęsty ruch.
- **Ginci – Petrochan – Byrzija:** wąska, kręta droga przez buczyny, z ciasnymi zakrętami na północnym zjeździe. Nawierzchnia bywa połatana i nierówna [do sprawdzenia]. To główna droga regionu, więc jeżdżą tędy także autobusy i ciężarówki do 12 t.
- **Pogoda:** na siodle często mgła i kilka stopni mniej niż w Sofii; zimą śnieg i oblodzenie.
- **Zwierzęta i drzewa:** w lesie zdarzają się zwierzęta na jezdni i gałęzie po wichurach; w grudniu 2024 r. przełęcz zamknięto na kilka godzin do wycinki niebezpiecznych drzew przy drodze.
- **Kierunek:** od Sofii krótki podjazd i długi, widokowy zjazd w stronę Niziny Naddunajskiej.

Filmy: Północna strona Petrochanu: z Byrziji na przełęcz (youtube.com/watch?v=DetrqXccpXw); Przejazd przez przełęcz Petrochan (youtube.com/watch?v=VMtFLV6Rr4s).

EPICKA DROGA MOTOCYKLOWA · RUMUNIA

Kazany Dunaju: Orszowa – Dubova – Svinița (DN57)

Drogi	DN57
Długość	ok. 52 km Orszowa – Svinița, z tego ok. 22 km do zatoki Mraconia; dalej DN57 jeszcze ok. 56 km do Moldova Nouă (OSRM, szacunkowo)
Charakter	kanion, wybrzeże
Sezon	przez cały rok; wiosną najczęściej obrywy skał i osuwiska
DN57	201,2 km z Orszowy do Moravița; nad Dunajem od Orszowy do Moldova Nouă
Kazany	ok. 9 km: Kazany Wielkie ok. 3,8 km, Kazany Małe ok. 1,4 km
Ochrona	Park Przyrody Porțile de Fier
Mraconia	klasztor z 1523 r., rozebrany w 1967 r. przed spiętrzeniem Dunaju, odbudowany w latach 1993–2000
Svinița	87,85% mieszkańców to Serbowie (spis 2021)

NA DRODZE

- **Orszowa – Mraconia:** droga dobra i dość szeroka, ale latem pełna turystów: auta stają nagle przy przystaniach łodzi, budkach i punktach widokowych pod Twarzą Decebala, piesi przechodzą przez jezdnię.
- **Kazany:** droga wcina się w wapienne ściany tuż nad wodą, z ciasnymi łukami i krótkimi prostymi. Na asfalcie mogą leżeć kamienie, zwłaszcza po deszczu i wiosną, gdy obrywy skał są tu częste.
- **Dubova – Svinița:** pusty, falisty odcinek nad zalewem, z zakrętami przez las i wsie; stan nawierzchni na tym odcinku [do sprawdzenia].
- **Kierunek:** w górę rzeki, z Orszowy na zachód, Kazany otwierają się przed tobą, a woda jest po lewej, za pasem przeciwnym; w drugą stronę jedziesz tuż nad brzegiem.
- **Pogoda:** latem upał w dolinie, burze po południu; po ulewach większe ryzyko spadających kamieni.

Filmy: DN57 przez Clisura Dunării na motocyklu (youtube.com/watch?v=vSy0-oMiHIM); Motocyklem do Orszowy i Kazanów Dunaju (youtube.com/watch?v=mt1hicoglE0).

1 PONT, PROWINCJA AMASYA (TURCJA) · DOJAZD

Amasya (Amazja)

Fot. Mark Landon, CC BY 4.0, Wikimedia Commons

Typ	miasto, antyk, historia, rzeka, legenda
Czas	pół dnia, z wieczornym spacerem nad rzeką nocleg
Wstęp	groby królów Pontu płatne [cena i godziny do sprawdzenia]; nabrzeże i meczety bezpłatnie
Wys.	ok. 410 m n.p.m.
Okres	stolica Pontu ok. 300–183 p.n.e.; miasto książąt osmańskich XIV–XVI w.
Groby	5 grobów królewskich w Kızlar Sarayı, w dolinie razem 21 grobów skalnych
Postacie	Strabon (ur. ok. 64 p.n.e.), Bajazyd II, Selim I (ur. 1470), Sabuncuoğlu Şerafeddin
Rzeka	Yeşilırmak (Zielona Rzeka), starożytny Iris
Kuchnia	jabłka z Amasyi, szczególnie odmiana misket

RYS HISTORYCZNY

Amasya leży w ciasnym jarze Yeşilırmaku, starożytnego Irisu, pod wapiennymi urwiskami góry Harşena. Od strony rzeki dolinę zamyka szereg drewnianych domów, a nad nimi widać w skale ciemne otwory grobów królewskich. Strabon wywodził nazwę od Amasis, królowej Amazonek, które miały tu mieszkać. Historycy łączą jednak wielkość miasta z dynastią Mitrydatydów, perskiego pochodzenia. Ok. 300 r. p.n.e. Mitrydates I Ktistes założył w zamęcie po Aleksandrze Wielkim Królestwo Pontu, a Amaseia była jego stolicą, dopóki Farnakes I nie zdobył Synopy w 183 r. p.n.e. i nie przeniósł tam dworu. Z tego okresu

pochodzą groby w skale: pięć wielkich grobów królewskich w miejscu zwanym Kızlar Sarayı („Pałac Dziewcząt”) i razem z grobami w obrębie zamku 21 grobowców w całej dolinie. Kamieniarze wykuli wokół komór korytarze, tak że każdy grób stoi w niszy jak wolnostojąca świątynia z fasadą, połączona ze skałą tylko u podstawy. Najsłynniejszy z dynastii, Mitrydates VI Eupator, przez ćwierć wieku najgroźniejszy wróg Rzymu, nie leży tu: jego ciało Pompejusz kazał pochować w Synopie. Legenda mówi, że Mitrydates przez lata przyjmował małe dawki trucizn, żeby się na nie uodpornić, i od jego imienia pochodzi słowo „mitrydatyzm”.

Najsłynniejszym synem miasta jest geograf Strabon, urodzony tu ok. 64 r. p.n.e. w zamożnej rodzinie służącej Mitrydatesowi VI. W XII księdze „Geografii” opisał rodzinne miasto: mury na dwóch szczytach skały nad wąwozem, królewski pałac i grobowce na zboczu połączone wykutymi przejściami, rzekę płynącą pod nimi i mosty łączące obie części miasta. Ten opis da się do dziś porównać z widokiem z nabrzeża. W 70 r. p.n.e. miasto zdobył Lukullus, a Pompejusz zrobił z niego miasto wolne. Za Bizancjum była tu stolica metropolii, a w 1075 r. Amasyę zajęli tureccy Daniszmendydzi. Z czasów Ilchanidów zachował się Darüşşifa z lat 1308–1309, szpital, w którym przez wiele lat pracował chirurg Şerafeddin Sabuncuoğlu (1385–1468). Jego ilustrowany podręcznik chirurgii po turecku z 1465 r. należy do najciekawszych zabytków średniowiecznej medycyny, a w dawnym szpitalu jest dziś muzeum historii medycyny [szczegóły ekspozycji do sprawdzenia].

Od 1392 r., gdy Bajazyd I osadził tu syna Mehmeda jako namiestnika, Amasya była „miastem książąt” (Şehzadeler Şehri). Osmańscy następcy tronu uczyli się rządzić w prowincji Rum ze stolicą w Amasyi. Mehmed I miał tu oparcie w latach bratobójczej wojny po klęsce pod Ankarą w 1402 r. Bajazyd II był namiestnikiem miasta, zanim w 1481 r. został sułtanem, a jego syn Selim I, przyszły zdobywca Egiptu, urodził się tu w 1470 r. Nad rzeką stoi meczet z kompleksem Bajazyda II z 1486 r., największy w mieście. Sulejman Wspaniały często tu bywał. W 1555 r. przyjął w Amasyi posła Habsburgów Ogiera Ghiselina de Busbecqa i zawarł tu pokój z Persją Safawidów. Rola miasta nie skończyła się z dynastią. W nocy z 21 na 22 czerwca 1919 r. Mustafa Kemal podyktował tu okólnik amasyjski (Amasya Genelgesi), który ogłosił, że niepodległość narodu jest w niebezpieczeństwie, i zwołał zjazd do Sivas. Uważa się go za pierwszy

dokument tureckiej wojny o niepodległość. Te same lata były tragiczne dla ormiańskich i greckich mieszkańców miasta, którzy zginęli albo musieli odejść.

Amasya ma też swoją wielką legendę miłosną. Anatolijska wersja perskiej opowieści o Ferhadzie i Şirin przenosi akcję do tego miasta. Kamieniarz i malarz Ferhat zakochał się w Şirin, siostrze królowej Mehmene Banu, a królowa zażądała w zamian, by przebił górę i doprowadził do miasta wodę. Gdy kanał był prawie gotowy, podstawiona staruszka powiedziała mu, że Şirin nie żyje. Ferhat odebrał sobie życie, a Şirin umarła z żalu przy jego grobie. Kanał w skale na zboczu nad miastem nazywa się do dziś kanałem Ferhata [pochodzenie i dostępność kanału do sprawdzenia]. W Turcji Amasya kojarzy się przede wszystkim z jabłkami, zwłaszcza z drobną, aromatyczną odmianą misket. Kraj zna też domy Yalıboyu z XIX w., zbudowane na murach nadrzecznych, w których są dziś pensjonaty i herbaciarnie. Wieczorem groby królów są podświetlone, a z nabrzeża wygląda to, jakby skała świeciła nad dachami.

Groby królów Pontu wykute w wapiennej ścianie góry Harşena Fot. Michael F. Schönitzer, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Groby królów w Kızlar Sarayı: podejście schodami od dzielnicy Hatuniye po drugiej stronie rzeki, z widokiem na całe miasto; przy grobach dwie łaźnie osmańskie z XV w. [godziny i opłata do sprawdzenia].
- Nabrzeże Yalıboyu: drewniane domy nad Yeşilırmakiem, dom-muzeum Hazeranlar Konağı i Muzeum Książąt (Şehzadeler Müzesi) przy moście Alçak Köprü.

- Kompleks Bajazyda II (1486) i Darüşşifa z muzeum historii medycyny Sabuncuoğlu.
- Twierdza Harşena na szczycie skały, z dojazdem drogą od tyłu góry: widok w dół na jar, najlepiej przed zachodem słońca [stan drogi do sprawdzenia].

Praktycznie

- Do Amasyi prowadzą asfaltowe drogi krajowe z Merzifonu, Çorum i Tokatu. Dojazd od Safranbolu i Kastamonu wymaga jeszcze ustalenia przebiegu (ok. 350–400 km w zależności od wariantu, szacunkowo).
- Stare miasto jest małe i dobrze się po nim chodzi. Motocykl zostaje przy pensjonacie nad rzeką albo na parkingu miejskim [parkingi do sprawdzenia]. Nocleg w jednym z domów Yalıboyu daje widok na podświetlone groby.
- Latem w jarze jest gorąco: na podejście do grobów i na twierdzę najlepiej wybrać się rano albo wieczorem.

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Amasya, tr.wikipedia.org/wiki/Kral_Kaya_Mezarlar%C4%B1, en.wikipedia.org/wiki/Strabo, en.wikipedia.org/wiki/Mithridates_VI_Eupator, en.wikipedia.org/wiki/Bayezid_II_Mosque,_Amasya, en.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eerafeddin_Sabuncu..., tr.wikipedia.org/wiki/Amasya_Genelgesi, tr.wikipedia.org/wiki/Ferhat_ile_%C5%9Eirin

40.65360, 35.83042 (wikidata:Q6022363)

2 PONT, PROWINCJA RIZE (TURCJA) · DOJAZD

Ayder i góry Kaçkar

Fot. Necim, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

Typ	gory, wies, termy, kultura, park narodowy
Czas	1–2 noce; z wypadem na yayla cały dzień
Wstęp	Ayder bezpłatnie [opłata za wjazd pojazdów do sprawdzenia]; łaźnia termalna płatna [cena do sprawdzenia]
Wys.	Ayder ok. 1350 m n.p.m.; Kaçkar Dağı ok. 3937 m, czwarty szczyt Turcji
Park narodowy	Kaçkar Dağları, od 1994 r., ok. 53 tys. ha
Źródła	woda ok. 50–55 °C z głębokości ok. 260 m
Mieszkańcy	w górach Hemşinli, na wybrzeżu Lazowie
Herbata	pierwszy zbiór w Rize 1938, pierwsza fabryka 1947
Wydarzenia	letnie święta na yayla z tańcem horon przy dudach tulum, m.in. Vartevor; dawniej Hodoç przy sianokosach w sierpniu [terminy do sprawdzenia]

O MIEJSCU

Góry Kaçkar to najwyższa część Gór Pontyjskich, wał granitu i lodowcowych kotłów, który na odcinku ok. 100 km wznosi się tuż za wybrzeżem do prawie 4000 m. Najwyższy szczyt, Kaçkar Dağı, ma ok. 3937 m i jest czwartym w Turcji. Wilgotne powietrze znad Morza Czarnego zatrzymuje się na zboczach, więc pada tu przez cały rok i

wybrzeże Rize należy do najbardziej deszczowych miejsc w kraju. Stąd mgły wiszące w dolinach, gęste lasy świerkowe i bukowe, wodospady i soczysta zieleń, której nie ma nigdzie indziej w Turcji. Od 1994 r. środkowa część gór to park narodowy Kaçkar Dağları o powierzchni ok. 53 tys. ha. Ayder leży w lesie na wysokości ok. 1350 m, w dolinie Hala, 19 km za Çamlıhemşin. Nie był nigdy pastwiskiem. Mieszkańcy doliny zatrzymywali się tu, prowadząc stada na wyższe pastwiska, i odpoczywali przy gorących źródłach, znanych co najmniej od XVIII w. Woda ma ok. 50–55 °C i wypływa z głębokości ok. 260 m. W 1987 r. Ayder ogłoszono ośrodkiem turystycznym i dziś jest to raczej osada drewnianych pensjonatów niż wieś.

Górskie doliny Rize zamieszkują Hemşinli. To muzułmańska społeczność, którą większość historyków wywodzi od Ormian osiadłych tu pod koniec VIII w. pod wodzą księcia Hamama z rodu Amatunich. Od jego imienia miało pochodzić Hamamaszen, a z niego Hemşin. Pod rządami osmańskimi Hemşinli przeszli na islam, najpóźniej na początku XVIII w. Ci z Rize mówią dziś po turecku, a dialektem ormiańskim posługują się tylko Hemşinli ze wschodu, z okolic Hopy. Sami Hemşinli różnie opowiadają o swoim pochodzeniu. Wielu wyemigrowało za pracą i w Ankarze czy Stambule słyną jako cukiernicy i piekarze. Życie w górach wyznaczał rytm yayla, czyli letnich pastwisk. W maju rodziny z doliny Hala szły do Ayder, w czerwcu na niższy Ceymakçur, w lipcu na wyższy, w sierpniu schodziły z powrotem, a w październiku wracały do wsi. W Ayder odbywał się w sierpniu Hodoç, wspólne koszenie łąk ze śpiewem dziewcząt i chłopców, dziś już tylko wspominany. Wciąż żywe są letnie święta na yayla, takie jak Vartevor. Ludzie zostają wtedy na dwa dni na pastwisku i od rana tańczą horon przy dudach tulum [terminy do sprawdzenia]. Kuchnię gór reprezentuje muhlama, czyli mąka kukurydziana roztopiona z masłem i serem, jedzona prosto z patelni.

Niżej, na wybrzeżu od Pazaru po Hopę, mieszkają Lazowie. Ich język, lazuri, należy do rodziny kartwelskiej, tak jak gruziński. Z megrelskim, którym mówi się w zachodniej Gruzji, tworzy gałąź zańską i oba bywają uważane za odmiany jednego języka. W 2007 r. szacowano, że w Turcji mówi nim ok. 20 tys. osób, a sam region nazywał się oficjalnie Lazistanem do 1925 r. Lazurskie są też dawne nazwy miejsc: Çamlıhemşin nazywało się Vija, co w lazurskim znaczy „solanka”. Dolina

Fırtına („Burza”), którą jedzie się do Ayder, ma kamienne mosty łukowe przerzucone nad potokiem [daty budowy do sprawdzenia]. Nad nią stoi Zilkale, zamek na skale ok. 380 m nad wodą, który według niektórych badaczy był w I–IV w. siedzibą lazurskiego księstwa [do sprawdzenia].

Rize to herbaciana stolica Turcji. Krzewy herbaciane sadzono tu od lat 20. XX w., pierwszy zbiór był w 1938 r., a pierwsza fabryka ruszyła w 1947 r. Od 1963 r. Turcja pije już tylko własną herbatę, a państwowa firma Çaykur ma 45 fabryk. Plantacje porastają strome zbocza od samego morza i wjeżdżając w doliny, widzi się kobiety zbierające liście do koszy na plecach i kolejki linowe, którymi zwozi się worki. Herbatę pije się tu przez cały dzień, z małych szklanek w kształcie tulipana.

Kamienny most łukowy nad Fırtına Deresi koło Çamlıhemşin Fot. Hamdigumus, CC0, Wikimedia Commons

Droga z Ayder na yayla Kavrun Fot. Sinan Şahin, CC BY 3.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Ayder: łaźnia termalna (kaplıca) i wodospad Gelin Tülü (Welon Panny Młodej) nad osadą [godziny i ceny do sprawdzenia]; krótkie spacery w lesie albo dłuższa wędrówka na jeziora pod Kaçkarem z Yukarı Kavrun.
- Yayla nad Ayder: Yukarı Kavrun (ok. 2200 m [do sprawdzenia]), Huser i Galer Düzü z kamiennymi i drewnianymi domkami pasterzy. Prowadzą tam drogi lokalne, w OpenStreetMap jako drogi trzeciorzędne i polne bez oznaczonej nawierzchni, w części szutrowe. Leżą w parku narodowym: jeździ się tylko istniejącymi drogami, bez zjazdów na łąki, a zasady wjazdu dla pojazdów trzeba sprawdzić w dyrekcji parku [nawierzchnia, legalność i zakazy wjazdu do sprawdzenia].
- Dolina Fırtına po drodze w górę: kamienne mosty, w tym w Şenyuvie, i odbicie do Zilkale [stan drogi do Zilkale do sprawdzenia].
- Dalej w stronę Gruzji: wybrzeżem do Hopy, przez przełęcz Cankurtaran (ok. 690 m) do Borçki i Artvinu, potem do Şavşatu z jeziorem Karagöl w parku narodowym Karagöl-Sahara. Z Şavşatu przez przełęcz Çam (Sahara, ok. 2470 m) do Ardahanu i przez przełęcz Ilgar (ok. 2540 m) do Posof i przejścia Türkgözü (wysokości według OpenStreetMap). W dolinach Artvinu i Şavşatu stoją ruiny gruzińskich kościołów i klasztorów z czasów, gdy Klardżetia była kolebką dynastii Bagratydów [przebieg i nawierzchnia do sprawdzenia].

Praktycznie

- Z szosy nadmorskiej D010 odbija się w Pazarze albo Ardeşenie w dolinę Fırtına przez Çamlıhemşin. Do Ayder jest ok. 40 km asfaltem [do sprawdzenia], wąsko i kręto przy potoku. Stacje paliw są na wybrzeżu i w Çamlıhemşin [stacja w Çamlıhemşin do sprawdzenia].
- W sezonie, zwłaszcza w lipcu, sierpniu i w weekendy, do Ayder jedzie sznur aut i busów z wycieczkami. Lepiej przyjechać w tygodniu, rano, i zostać na noc, gdy wycieczki odjadą.
- Mgła i deszcz zdarzają się w każdym miesiącu. Na drogach na yayla po deszczu jest błoto, a busy z turystami jeżdżą środkiem drogi. Na szuter wyjechać po suchym dniu i bez bagażu.
- Na wyższych yayla bankomatów i stacji nie ma, a domki pasterskie i pensjonaty działają zwykle od czerwca do września [do sprawdzenia].

Źródła: tr.wikipedia.org/wiki/Ayder, tr.wikipedia.org/wiki/Ka%C3%A7kar_Da%C4%9Flar%C4%B1, en.wikipedia.org/wiki/Hamshenis, en.wikipedia.org/wiki/Laz_language, en.wikipedia.org/wiki/%C3%87aml%C4%B1hem%C5%9Fin, en.wikipedia.org/wiki/Zilkale, en.wikipedia.org/wiki/%C3%87aykur, www.openstreetmap.org/node/600137369, www.openstreetmap.org/node/160358065

40.95252, 41.10205 (wikidata:Q2582947)

3 PONT, PROWINCJE TRABZON I BAYBURT (TURCJA) · DOJAZD

D915: zakręty Derebaşı i przełęcz Soğanlı

Fot. Sinan Şahin, CC BY 3.0, Wikimedia Commons

Typ	droga motocyklowa, przelecz, gory, widok
Czas	pół dnia z postojami; Of – Bayburt ok. 107 km
Wstęp	bezpłatnie (droga państwowa)
Droga	D.915 Of – Bayburt, ok. 107 km
Przełęcz	Soğanlı, ok. 2330 m n.p.m.
Derebaşı	13 ciasnych nawrotów na 5,1 km, z ok. 1712 do ok. 2035 m; na całym odcinku Of – Bayburt 29 nawrotów
Budowa	1916, wojsko rosyjskie po zajęciu Trabzonu (miejscowe źródła podają też inne daty)
Nawierzchnia	według OpenStreetMap (2026-10) ok. 12 km szutru przez zakręty, reszta asfalt; źródła sprzeczne [do sprawdzenia]
Sezon	zwykle przejezdna ok. VII–IX; zimą zamknięta przez śnieg nawet pół roku

O MIEJSCU

Droga D.915 zaczyna się w Of nad Morzem Czarnym i biegnie w górę doliny przez Çaykarę, obok odbicia do jeziora Uzungöl. Wspina się na grzbiet gór Pontu do przełęczy Soğanlı na ok. 2330 m, a potem schodzi do doliny Çoruhu i Bayburtu. Od wybrzeża do Bayburtu jest ok. 107 km.

Wiosną 1916 r. armia rosyjska zajęła Trabzon i do 1918 r. trzymała wschodnie wybrzeże. Według Wikipedii i węgierskiego dziennika „Világgazdaság” (2026) to rosyjscy żołnierze zbudowali wtedy drogę przez Soğanlı do zaopatrzenia frontu. Miejscowe relacje, które cytowały tureckie agencje, mówią o budowie ręcznej z 1914 albo 1915 r., kilofami i łopatami, przez Rosjan albo Rosjan i Turków [datowanie do sprawdzenia]. Przez pół wieku była to główna droga z wybrzeża do Bayburtu i Erzurum. Ruch zmalał od lat 70., gdy powstały inne drogi, a dziś całoroczne połączenie z Bayburtem daje droga z Araklı przez tunel Salmankaş, ok. 4 km, otwarty pod koniec 2019 r.

Sławę dało drodze kilka kilometrów pod przełęczą, zakręty Derebaşı (Derebaşı Virajları). Na odcinku 5,1 km jest 13 ciasnych nawrotów, które podnoszą drogę z ok. 1712 na ok. 2035 m, bez barierek i miejscami na szerokość jednego auta, z nachyleniem do 17%. Z góry wyglądają jak sznurek rzucony na zbocze: według OpenStreetMap ponad 4 km drogi mieszczą się w kwadracie o boku mniej niż kilometra. Ok. 2015 r. serwis dangerousroads.org nazwał D915 najniebezpieczniejszą drogą świata, groźniejszą od boliwijskiej Drogi Śmierci, i od tego czasu przyjeżdżają tu filmowcy, rajdowcy i motocykliści. Bardziej niż zakręty grozi tu pogoda. Wilgotne powietrze znad morza wspina się doliną i po południu często zamyka przełęcz w mgle, a po deszczu szuter zamienia się w błoto. W 2019 r. obryw skalny i osuwisko zamknęły odcinek Derebaşı na ponad rok. Zimą śnieg zamyka ją nawet na pół roku.

Nawierzchnia to najważniejsza niewiadoma i źródła sobie przeczą. Wikipedia pisze o asfalcie na początku i na końcu i szutrze w środku. Boing Boing (2024) pisał o drodze prawie w całości szutrowej, a „Világgazdaság” (2026, za BBC) o drodze w dużej części szutrowej, z wyrwami i kamieniami na jezdni. Niemiecki „Merian” opisywał świeży asfalt po drugiej stronie przełęczy. Te opisy zgadzają się z OpenStreetMap (stan na 2026-10): od Bayburtu do przełęczy i kawałek za nią jest asfalt, potem ok. 12 km szutru w złym stanie przez zakręty Derebaşı, a dalej w dół do Çaykary asfalt, na części odcinków bez oznaczonej nawierzchni. Koło Çaykary budowana jest obwodnica z kilkoma tunelami [stan budowy do sprawdzenia]. To droga państwowa

pod zarządem Generalnej Dyrekcji Dróg (KGM), otwarta dla ruchu bez zezwoleń, a szuter jest jej częścią, nie bocznym szlakiem. Jeżdżą nią miejscowi, w tym ciężarówki i busy na letnie pastwiska.

Dolina Of to jedna z najciekawszych pod względem językowym części Turcji. W wioskach koło Çaykary i Dernekpazarı część muzułmańskich mieszkańców, potomków ludności, która przeszła na islam w XVII–XIX w., mówi jeszcze romejką, odmianą greki pontyjskiej. Jezioro Uzungöl nazywa się w niej Şeraho. Językoznawcy zwracają uwagę, że romejka z doliny Of zachowała bezokolicznik, który znała greka starożytna, a który zanikł w innych odmianach nowogreckiego. Samo Of słynie w Turcji z tego, że wydało wielu duchownych i nauczycieli religii, a „hodża z Of” to postać z dowcipów. Po drugiej stronie przełęczy zaczyna się już Anatolia Wschodnia: suche, płowe stoki zamiast mokrych lasów i Bayburt z ogromną twierdzą na skale nad Çoruhem.

Mgła i szuter w pobliżu przełęczy Soğanlı Fot. Kenan Zeybek, CC BY 3.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Zakręty Derebaşı: postój na górze nad nawrotami, skąd widać całą serpentynę. Na przełęczy Soğanlı (ok. 2330 m) latem stoją budki z herbatą [do sprawdzenia].
- Uzungöl, ok. 19 km od Çaykary bocznym asfaltem: jezioro zatamowane przez dawne osuwisko, od 1989 r. park przyrody, dziś bardzo turystyczne i zabudowane hotelami.
- Bayburt: twierdza nad miastem z murami o obwodzie ponad 2 km. Evliya Çelebi widział w niej w 1647 r. dzielnicę z 300 domami i meczetem, a zniszczyła ją wojna rosyjsko-turecka 1828–1829. Restauracja trwa od 2017 r.

Ok. 45 km od miasta, we wsi Bayraktar, jest Muzeum Baksı ze sztuką współczesną i rękodziełem, nagrodzone w 2014 r. Nagrodą Muzealną Rady Europy.

- Możliwy wypad do klasztoru Sumela nad doliną koło Maçki, na skalnej ścianie ok. 50 km od Trabzonu. Z D915 to osobny dzień przez wybrzeże albo przez Gümüşhane i tunel Zigana [dojazd i godziny otwarcia do sprawdzenia].

Praktycznie

- Na dojeździe jedzie się z Bayburtu: asfaltem aż za przełęcz, potem w dół po szutrze przez zakręty Derebaşı. Na zjeździe ciasnymi nawrotami po luźnym szutrze hamuje się delikatnie i z niskiego biegu; lekki motocykl na oponach terenowych daje tu duży margines.
- Przejezdność zależy od śniegu: zwykle od lipca do września, w niektórych latach od końca czerwca, a zamyka się w październiku. Przed wyjazdem trzeba sprawdzić komunikaty KGM i wojewody (valilik) Bayburtu i Trabzonu oraz świeże relacje o stanie nawierzchni [do sprawdzenia przed wyjazdem].
- Jechać rano, zanim przyjdzie mgła. Po silnym deszczu odcinek Derebaşı lepiej odpuścić albo poczekać dzień. Zasięg telefonu na odcinku szutrowym bywa słaby [do sprawdzenia].
- Stacje paliw w Of, Çaykarze i Bayburcie. Na samym odcinku górskim stacji nie ma [do sprawdzenia].

Źródła: 13 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

40.55082, 40.24632 (osm:way/604903349)

4 TRACJA, PROWINCJA ÇANAKKALE (TURCJA) · DOJAZD

Półwysep Gallipoli (Gelibolu Yarımadası)

Fot. Adam Jones from Kelowna, BC, Canada, CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons

Typ	historia, muzeum, wybrzeze, widok
Czas	pełny dzień; z Trają po drugiej stronie cieśniny dwa dni
Wstęp	teren półwyspu, cmentarze i pomniki bezpłatnie; Çanakkale Destanı Tanıtım Merkezi w Kabatepe płatne [cena do sprawdzenia w ebilet.canakkaletarihialan.gov.tr]
Kampania	19 lutego 1915 – 9 stycznia 1916
Lądowanie	25 kwietnia 1915: przylądek Helles i Arıburnu (Anzac)
Polegli	ponad 100 tys. po obu stronach, szacunki się różnią
Park	od 1973 r., ponad 33 tys. ha
Cmentarze	31 cmentarzy Wspólnoty Narodów, cmentarz francuski, pomniki i cmentarze tureckie
Wydarzenia	18 marca – rocznica zwycięstwa morskiego (Turcja); 25 kwietnia – Anzac Day z nabożeństwem o świcie
Most	1915 Çanakkale, przęsło 2023 m, otwarty 18 marca 2022

RYS HISTORYCZNY

Gallipoli to długi na ok. 80 km, wąski półwysep Tracji między Zatoką Saros a Dardanelami. Grecy nazywali go Chersonezem Trackim, a cieśninę Hellespontem. W 480 r. p.n.e. Kserkses przeprawił tu wojsko do Europy po dwóch mostach z łodzi między Abydos a Sestos, jak opisał Herodot. W 405 r. p.n.e. Spartanin Lizander zniszczył pod Ajgospotamoj flotę ateńską i tym zakończył wojnę peloponeską. Hellespont ma też swoją legendę miłosną: Leander co noc przepływał cieśninę do kapłanki Hero, aż utonął w burzy. Lord Byron powtórzył ten wyczyn 3 maja 1810 r. i chwalił się nim w listach. Miasto Gelibolu, starożytna Kallipolis („piękne

miasto”), dało półwyspowi nazwę. W 1354 r., po trzęsieniu ziemi, które zburzyło mury, zajęli je Turcy osmańscy i był to ich pierwszy przyczółek w Europie.

Półwysep znają jednak wszyscy z powodu jednego roku. W lutym 1915 r. Wielka Brytania i Francja zaczęły ostrzeliwać forty Dardaneli, by przebić się flotą do Stambułu i otworzyć drogę morską do Rosji. Rozstrzygający atak przyszedł 18 marca: 18 pancerników weszło w przesmyk, gdzie cieśnina ma ok. 1,6 km szerokości. Dziesięć dni wcześniej osmański stawiacz min Nusret po cichu postawił nową linię min wzdłuż brzegu. Francuski pancernik Bouvet wywrócił się po wybuchu w ciągu dwóch minut, a brytyjskie Irresistible i Ocean zatonęły. Admirał de Robeck odwołał flotę. Dla Turków 18 marca jest do dziś dniem zwycięstwa i pamięci poległych (Çanakkale Zaferi). Opowiada się wtedy m.in. historię kaprala Seyita, który w forcie Rumeli Mecidiye po zniszczeniu dźwigu miał sam załadować do działa pocisk ważący ponad 200 kg.

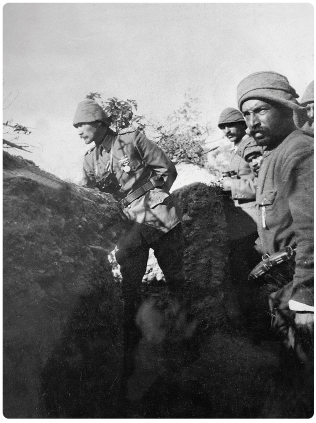
Skoro flota zawiodła, przyszła kolej na desant. 25 kwietnia 1915 r. Brytyjczycy wylądowali na cyplu Helles, Francuzi przez dobę odciągali uwagę desantem na azjatyckim brzegu pod Kumkale, a Korpus Australijsko-Nowozelandzki (ANZAC) wylądował na plażach pod cyplem Arıburnu. Wąską zatoczkę dowódca korpusu, gen. Birdwood, nazwał kilka dni później Anzac Cove. Obrońców było niewielu, ale dowódca 19. dywizji, ppłk Mustafa Kemal, rzucił do kontrataku na wzgórza Conkbayırı (Chunuk Bair) 57. pułk piechoty z rozkazem: „Nie rozkazuję wam atakować, rozkazuję wam umierać”. Pułk zginął albo został ranny prawie w całości, ale utrzymał grzbiet do nadejścia posiłków. W sierpniu Brytyjczycy spróbowali jeszcze raz. Nowy desant w zatoce Suvla i natarcia pod Lone Pine i na The Nek, gdzie 7 sierpnia australijska kawaleria szła pieszo na karabiny maszynowe, dały Nowozelandczykom na dwa dni szczyt Conkbayırı. Kemal, teraz dowódca grupy Anafarta, odbił go 10 sierpnia. Według znanej anegdoty odłamek trafił go wtedy w pierś i zatrzymał się na zegarku w kieszeni munduru. Bitwy pod Anafartalar zrobiły z niego bohatera narodowego, a później Atatürka, twórcę republiki.

Kampania trwała osiem i pół miesiąca. Liczba ofiar razem z chorymi zbliżyła się do pół miliona, a poległych było ponad 100 tys.: od ok. 56 do ponad 80 tys. żołnierzy osmańskich, według różnych szacunków, i ok. 53 tys. brytyjskich i francuskich, w tym ok. 8700 Australijczyków i ok. 2700 Nowozelandczyków. Najlepiej przeprowadzoną operacją kampanii okazała się ewakuacja: do 20 grudnia z Anzac i Suvli, do 9 stycznia 1916 r. z Helles, prawie bez strat. Karabiny z kubkami wody, które same strzelały po odejściu żołnierzy, przez wiele godzin udawały obsadzone okopy. Winston Churchill, główny orędownik wyprawy, stracił stanowisko w Admiralicji. Dla Turcji Çanakkale stało się mitem założycielskim. W Australii i Nowej Zelandii uważa się je za początek świadomości narodowej, a 25 kwietnia, Anzac Day, jest tam najważniejszym dniem pamięci o poległych.

Od 1973 r. większość pól bitewnych to park historyczny o powierzchni ponad 33 tys. ha, zarządzany dziś przez osobny urząd państwowy. Między sosnami i makią leży 31 cmentarzy Wspólnoty Narodów: sześć pod Helles, cztery w Suvli i 21 w sektorze Anzac. Pod Seddülbahir jest cmentarz francuski, a na wzgórzach stoją tureckie pomniki i symboliczne cmentarze, m.in. 57. pułku i ogromny pomnik poległych nad zatoką Morto. W wielu miejscach okopy obu stron biegną w odległości kilku metrów od siebie. W 1985 r. Turcja oficjalnie nadała zatoce nazwę Anzak Koyu, a nad plażą stanął kamień ze słowami przypisywanymi Atatürkowi o „Johnnych i Mehmetach”, którzy leżą teraz obok siebie w tej samej ziemi. Od 2000 r. nabożeństwo o świcie 25 kwietnia odbywa się na North Beach, bo pod Arıburnu zrobiło się za ciasno. Nad cieśniną przerzucono w 2022 r. pierwszy stały most. 1915 Çanakkale Köprüsü otwarto w rocznicę 18 marca, a jego przęsło ma 2023 m, na stulecie republiki. To najdłuższy most wiszący świata. Jeździ się nim tam, gdzie Kserkses stawiał swoje mosty z łodzi.

Lądowanie australijskiego 4. batalionu w zatoce Anzac rankiem 25 kwietnia 1915 r. Fot. Published by Brookes, Public domain, Wikimedia Commons

Mustafa Kemal w okopach na Gallipoli, 1915 r. Fot. Unknown authorUnknown author, Public domain, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Çanakkale Destanı Tanıtım Merkezi w Kabatepe: centrum z pokazem multimedialnym o kampanii, dobry początek dnia [godziny i ceny do sprawdzenia].
- Wybrzeże Anzac: zatoka Anzac Cove, cypel Arıburnu z kamieniem ze słowami Atatürka, North Beach, potem w górę na Lone Pine i Conkbayırı (Chunuk Bair) z widokiem na obie strony półwyspu.
- Południe półwyspu: cypel Helles z pomnikiem brytyjskim, cmentarz francuski pod Seddülbahir, pomnik poległych nad zatoką Morto i forty przy Kilitbahir naprzeciw Çanakkale.

- Gelibolu: port, wieża z czasów Bajazyda I i małe muzeum Piri Reisa, kartografa, który według tradycji urodził się w tym mieście [godziny do sprawdzenia].

Praktycznie

- Z Tracji szosą D550 przez Keşan i Gelibolu do Eceabat, cały czas asfalt. Drogi w parku historycznym są asfaltowe, wąskie i kręte. Parkingi stoją przy głównych pomnikach i cmentarzach, cienia jest mało.
- Przez Dardanele promem z Eceabat albo Kilitbahir do Çanakkale (Eceabat – Çanakkale ok. 185 TL za motocykl), z Gelibolu do Lapseki albo mostem 1915 Çanakkale (ok. 295 TL za motocykl) (stan na 2026-07, źródła: feribotseferleri.com.tr, hesapkurdu.com) [ceny i płatność mostu przez HGS na obcych tablicach do sprawdzenia przed wyjazdem].
- Około 18 marca i 24–25 kwietnia na półwysep przyjeżdżają tłumy, a drogi są zamykane. Na nabożeństwo o świcie obowiązują osobne zasady wstępu [do sprawdzenia]. Poza tymi dniami jest spokojnie, a najprzyjemniej jest wiosną i jesienią.
- To cmentarze: zachować powagę, nie wchodzić na groby. Muzea i część pomników mogą wymagać skromnego stroju.

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Gallipoli_campaign, en.wikipedia.org/wiki/Anzac_Cove, en.wikipedia.org/wiki/Gallipoli, en.wikipedia.org/wiki/Gelibolu, en.wikipedia.org/wiki/Gallipoli_Peninsula_His..., en.wikipedia.org/wiki/1915_%C3%87anakkale_Bridge, ebilet.canakkaletarihialan.gov.tr/

40.20726, 26.28162 (osm:node/2605564781)

5 PAFLAGONIA, PROWINCJA KARABÜK (TURCJA) · DOJAZD

Safranbolu

Fot. rheins, CC BY 3.0, Wikimedia Commons

Typ	miasteczko, unesco, jedzenie, kanion
Czas	pół dnia w Çarşı, z kanionem i Yörük Köyü cały dzień
Wstęp	stare miasto bezpłatnie; domy-muzea, Cinci Han i taras nad kanionem Tokatlı płatne [ceny do sprawdzenia]
Wys.	ok. 500 m n.p.m.
UNESCO	od 17 grudnia 1994 r.
Zabytki	ok. 2000 tradycyjnych budynków, 1008 wpisanych do rejestru
Nazwy	Dadybra (bizant.), Zalifre, Borlu; od XVII w. Zağfiranborlu – „Borlu od szafranu”
Dzielnice	Çarşı w wąwozie (zimowa), Bağlar wśród sadów (letnia)
Wydarzenia	Altın Safran – festiwal filmu dokumentalnego we wrześniu; festiwal motocyklowy od 2015 r., zwykle w maju [terminy do sprawdzenia]

RYS HISTORYCZNY

Safranbolu leży ok. 9 km na północ od przemysłowego Karabüku. Stare miasto jest wciśnięte w głębokie wąwozy kilku potoków, w cieniu opadowym gór oddzielających je od Morza Czarnego. To kraina, którą starożytni nazywali Paflagonią. Bizantyjska Dadybra przeszła w 1196 r. po czteromiesięcznym oblężeniu w ręce Muhyiddina Mesuda, syna seldżuckiego sułtana Kılıça Arslana II. Potem rządzili tu emirowie

Çobanoğulları i Candaroğulları, a w latach 1354–1424 było to miasto graniczne między Candaroğulları a Osmanami. Ok. 1332 r. odwiedził je Ibn Battuta. Nazwa wzięła się od szafranu, który rósł w okolicy obficie i był tu przedmiotem handlu. Pod koniec XVI w. pojawiła się forma Zağfiranborlu, a za Kâtiba Çelebiego, ok. 1640 r., była już w powszechnym użyciu. Z niej powstało dzisiejsze Safranbolu, ze śladem greckiego polis.

Bogactwo przyniosły miastu karawany. Safranbolu leżało przy szlaku łączącym wybrzeże czarnomorskie z wnętrzem Anatolii i ze Stambułem, a rzemieślnicy, zwłaszcza garbarze i szewcy, działali w cechach. Symbolem tej epoki jest Cinci Han w środku bazaru, kamienny karawanseraj z dziedzińcem o wymiarach ok. 23,5 × 11,5 m otoczonym dwiema kondygnacjami arkad. Miał ok. 65 izb dla kupców, a w dolnej części stajnie i składy. Napis fundacyjny się nie zachował. Tradycja, którą przyjmują też historycy, wiąże go z Karabaşzade Hüseyinem Efendim zwanym Cinci Hocą, „mistrzem od dżinów”. Ten miejscowy uczony zdobył łaski chorowitego sułtana Ibrahima, bo podobno leczył go egzorcyzmami i amuletami, i doszedł do urzędu kadiaskera Anatolii. Zginął w 1648 r., wkrótce po upadku swego protektora, a han powstał prawdopodobnie w ostatnim roku jego życia. Obok stoją meczet Köprülü z 1662 r. i meczet İzzeta Mehmeda Paszy z 1796 r. İzzet Mehmed, syn tego miasta, był w latach 1794–1798 wielkim wezyrem i odnowił też akwedukt nad kanionem Tokatlı.

Słynne są jednak domy. Mieszczanie mieli po dwa: zimą mieszkali w Çarşı, ciepłej i osłoniętej od wiatru dzielnicy na dnie wąwozu, a na lato przenosili się do Bağlar, wyżej, wśród winnic i sadów. Typowy dom ma kamienny parter na stajnię i składy, a wyżej dwie kondygnacje w szkielecie drewnianym wypełnionym cegłą suszoną, z wykuszami nad ulicą i dachem z czerwonej dachówki. Każda izba była osobnym mieszkaniem dla jednej rodziny z wielopokoleniowego domu, z wbudowanymi szafami i łazienką ukrytą w szafie. Z ok. 2000 tradycyjnych budynków 1008 wpisano do rejestru zabytków, a w 1994 r. całe miasto trafiło na listę UNESCO. Ocalało paradoksalnie dzięki hucie: w 1939 r. ruszyła huta w Karabüku, ludzie przenieśli się do pracy i nowych bloków, a stare miasto ominęła przebudowa lat 50. W dzielnicy Kıranköy mieszkali do wymiany ludności w 1923 r. prawosławni Grecy.

Do ochrony miasta przyczynił się też film: dokument Suhy Arına „Safranbolu'da Zaman” z 1976 r. dostał Złotą Pomarańczę i zwrócił uwagę kraju na ginące domy.

Ciekawostka z historii gospodarczej: od połowy XIX w. ludzie z Safranbolu zdominowali piekarnie Stambułu. Według geografa Xaviera de Planhola z okolic miasta pochodziło ok. trzech na pięciu pracowników stołecznych piekarni. Szafran uprawia się dziś na niewielką skalę we wsi Davutobası, kilkanaście kilometrów od miasta. Fioletowe krokusy kwitną jesienią, a ze znamion zbiera się przyprawę [termin zbioru do sprawdzenia]. W sklepach w Çarşı kupuje się lokum, także z szafranem, i szafranowy pudding zerde. We wrześniu odbywa się festiwal filmu dokumentalnego Altın Safran (Złoty Szafran), a od 2015 r. także festiwal motocyklowy [terminy do sprawdzenia].

Dziedziniec karawanseraju Cinci Han z połowy XVII w. Fot. Hamdigumus, CC0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Çarşı: Cinci Han z wejściem na dach z widokiem na całe miasto [opłata do sprawdzenia], łaźnia Cinci Hamamı, arasta z rzemieślnikami, dom-muzeum Kaymakamlar Evi i punkt widokowy na wzgórzu Hıdırlık.
- Kanion Tokatlı kilka kilometrów na północny wschód: akwedukt İncekaya długości 116 m i wysokości do 60 m nad dnem, odnowiony w latach 1794–1798, oraz szklany taras widokowy Kristal Cam Teras nad urwiskiem [opłata i stan szyb do sprawdzenia].
- Yörük Köyü, kilka kilometrów na wschód: wieś osiadłych dawnych koczowników Yörük z dużymi domami w tym samym stylu, mniej odwiedzana niż miasto [dostępność domów-muzeów do sprawdzenia].
- Bağlar: letnia dzielnica z domami wśród ogrodów, spokojniejsza niż Çarşı.

Praktycznie

- Od Bolu szosą D100 do Gerede, potem D755 przez Eskipazar do Karabüku i 9 km na północ do Safranbolu, cały czas asfalt [ruch na D755 do sprawdzenia]. Stacje paliw w Karabüku i Safranbolu.
- Ulice w Çarşı są strome, wąskie i wyłożone kocimi łbami, a po deszczu śliskie. Motocykl lepiej zostawić przy hotelu albo na parkingu na skraju starego miasta [parkingi do sprawdzenia].
- Nocleg w starym domu albo w Cinci Han, który działa jako hotel. W weekendy i święta przyjeżdżają wycieczki z Ankary i Stambułu, w tygodniu jest spokojniej.

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Safranbolu, tr.wikipedia.org/wiki/Safranbolu, islamansiklopedisi.org.tr/safranbolu, islamansiklopedisi.org.tr/cinci-hani, whc.unesco.org/en/list/614/, tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ncekaya_Su_Kemeri

41.24469, 32.69349 (wikidata:Q132752944)

Etap samcche: Samcche-Dżawachetia: Wardzia i Achalciche

6

SAMCCHE-DŻAWACHETIA (GRUZJA) · SAMCCHE

Rabati, twierdza w Achalciche

Fot. John Wagner, CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons

Typ	twierdza, zamek, muzeum, miasto
Czas	1–1,5 godziny, z muzeum 2,5–3 godziny
Wstęp	dolna część bezpłatnie; górna twierdza 20 GEL dla cudzoziemców (10 GEL dla mieszkańców Gruzji), muzeum historyczne osobno 15 GEL (stan na 2026, źródło: wander-lush.org) [do sprawdzenia przed wyjazdem]
Wys.	ok. 1000 m n.p.m.
Okres	twierdza Lomsia od IX w.; stolica Dżakelich XIII–XVI w.; pod Osmanami 1578–1828
Nazwy	Achalciche – „nowa twierdza”, tur. Ahıska; Rabati – dawna dzielnica handlowa
Odbudowa	2011–2012, ok. 34 mln GEL z budżetu państwa
Meczet	Ahmedije, 1752; w latach 1850–1920 cerkiew

RYS HISTORYCZNY

Achalciche znaczy po gruzińsku „nowa twierdza”. Starsza nazwa, Lomsia, kojarzona z lwem (lomi), sięga IX w.: według kronik gruzińskich gród założył wtedy Guaram Mampali, syn króla Tao. Nową nazwę przyniósł koniec XII w., gdy Lomsia stała się prawdziwym miastem z murami, bramami i wieżami. Od XIII w. była stolicą Samcche-Saatabago, księstwa rodu Dżakelich, którzy jako atabegowie rządzili południowo-zachodnią Gruzją niemal samodzielnie. Sargis I Dżakeli tak zręcznie

układał się z Mongołami, że Samcche zaznało spokoju rzadkiego w tamtej epoce. W 1393 r. miasto oblegały wojska Timura, ale twierdza przetrwała.

Losy miasta zmieniły się w 1578 r., gdy w czasie wojny turecko-perskiej zajęli je Osmanowie. Pokój z 1590 r. oddał całe Samcche Turcji, a od 1628 r. Achalciche, po turecku Ahıska, było siedzibą paszy i stolicą prowincji. Ostatni Dżakeli przyjęli islam i rządzili dalej jako dziedziczni pasze, a miasto stało się jednym z głównych targów niewolników na Kaukazie. W 1752 r. Hadżi Ahmed Pasza Dżakeli zbudował w twierdzy meczet z kopułą, medresę i minaret. Wzorem była Hagia Sophia, ale budowniczowie posłużyli się układem gruzińskiej cerkwi. W sierpniu 1828 r. twierdzę szturmem zdobyły wojska rosyjskie generała Iwana Paskiewicza, a pokój w Adrianopolu w 1829 r. oddał miasto Rosji. Meczet służył wiernym 76 lat, po czym w 1850 r. z rozkazu cara poświęcono go jako cerkiew Matki Bożej i do 1920 r. odprawiano w nim nabożeństwa.

Miasto pod twierdzą zawsze było mieszane: w XVII w. mieszkali tu Turcy, Ormianie, Gruzini, Grecy i Żydzi, a gmina żydowska liczyła w 1915 r. ponad 3,5 tys. osób. Do dziś zostały dwie synagogi i kirkut z nagrobkami od XVII w., część z napisami w ladino, języku Żydów sefardyjskich. W Achalciche urodził się ojciec Charles'a Aznavoura, a także Howhannes Kadżaznuni, pierwszy premier niepodległej Armenii. Najciemniejsza karta to 14 listopada 1944 r., gdy NKWD Berii z rozkazu Stalina wywiozło w wagonach bydlęcych do Azji Środkowej ponad 92 tys. Turków meschetyjskich z 212 wsi regionu. Dla ich potomków Ahıska pozostaje utraconą ojczyzną.

To, co się ogląda dziś, to w dużej mierze odbudowa z lat 2011–2012, na którą rząd wydał ok. 34 mln GEL. Odtworzono meczet ze złoconą kopułą, minaret, medresę, zamek Dżakelich, łaźnie, cytadelę, mury i cerkiew, a nawet tunel prowadzący do rzeki Pockowi. Mieszkańcy w większości są z niej dumni, ale konserwatorzy krytykują ją jako przesadną, nazywaną czasem „disneyfikacją”. Warto to wiedzieć, zanim się zachwyci: twierdza pokazuje raczej, jak mogła wyglądać w czasach świetności, niż to, co przetrwało. W dolnej, bezpłatnej części jest mały winnicowy taras w stylu

meschetyjskim, przypomnienie, że ta wyżyna była kiedyś krainą wina na tarasach, a w górnej muzeum historyczne regionu z bogatą ekspozycją archeologiczną, a w niej kolorową kopią portretu Tamar z Wardzii.

Złocona kopuła meczetu Ahmedije z 1752 r., po odbudowie z lat 2011–2012 Fot. Лука Батумец, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Górna twierdza: meczet Ahmedije, medresa, cerkiew św. Jerzego i cytadela z wieżą, z której widać całe miasto i kotlinę Achalciche; w jednej z sal izba w stylu meschetyjskiego domu darbazi z drewnianym stropem schodkowym i otworem dymnym.
- Muzeum Historyczne Samcche-Dżawachetii: złoto i kamienie z kurhanów, brązy z przypadkowych znalezisk, kopia malowidła z Wardzii.
- Klasztor Sapara, ok. 10–12 km na południowy wschód: od IX w., od końca XIII w. w rękach Dżakelich; cerkiew św. Saby z przełomu XIII i XIV w. ufundował Beka I Dżakeli na cześć ojca Sargisa, który pod koniec życia został mnichem Sabą. W środku malowidła z XIV w. z portretami władców Samcche, a całość stoi na skalnej półce nad zalesionym wąwozem.
- Stara dzielnica żydowska na zachód od twierdzy: synagoga-muzeum i kirkut.

Praktycznie

- Twierdza stoi w starej, północnej części miasta, nad rzeką Pockowi; parking pod bramą (opłata za motocykl do sprawdzenia). Achalciche to najlepsza baza na Wardzię i Saparę: noclegi, stacje, warsztaty.
- Do Sapary szosą Sz125, asfaltem według OSM (stan na 2026-10); ostatnie kilometry kręte, pod górę przez las.
- Twierdza latem codziennie 9:00–18:00, muzeum wt.–nd. 10:00–18:00, w poniedziałki zamknięte; oba zamknięte w święta państwowe, m.in. w

prawosławne Boże Narodzenie (7 stycznia) i Wielkanoc (stan na 2026, źródło: wander-lush.org) [do sprawdzenia].
- Najładniej późnym popołudniem, gdy słońce złoci kopułę meczetu; muzeum lepiej zobaczyć wcześniej.

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Akhaltsikhe_Castle, en.wikipedia.org/wiki/Akhaltsikhe, en.wikipedia.org/wiki/Sapara_Monastery, en.wikipedia.org/wiki/Deportation_of_the_Mesk..., wander-lush.org/rabati-castle-akhaltsikhe/

41.64289, 42.97815 (wikidata:Q16534749)

7 SAMCCHE-DŻAWACHETIA (GRUZJA) · SAMCCHE

Wardzia

Fot. Bernard Gagnon, CC BY 4.0, Wikimedia Commons

Typ	klasztor, skalne miasto, kosciol, widok
Czas	2–3 godziny, z Chertwisi i widokiem z drogi pół dnia
Wstęp	15 GEL, dzieci do 6 lat bezpłatnie; audioprzewodnik 15 GEL, busik od kasy pod wejście 2 GEL (stan na 2026-09, źródło: wander-lush.org) [do sprawdzenia przed wyjazdem]
Wys.	ok. 1300 m n.p.m.
Okres	Jerzy III i Tamar, ok. 1156–1203; trzęsienie ziemi 1283; opuszczona po 1578
Skala	ok. 500 m skalnej ściany, w głównej części ok. 500 grot, dawniej do 19 poziomów
Malowidła	cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy, 1184–1186, z portretem młodej Tamar
UNESCO	nie; Wardzia–Chertwisi na liście wstępnej od 2007 r.
Wydarzenia	Tamaroba (św. Tamar) 14 maja; Mariamoba (Zaśnięcie Bogurodzicy) 28 sierpnia – święto cerkwi [do sprawdzenia]

RYS HISTORYCZNY

Wardzia to klasztor i schronienie wykute w ścianie góry Eruszeti, wysoko nad lewym brzegiem Mtkwari (Kury), ok. 30 km od Aspindzy. Ludzie mieszkali w tej dolinie już w epoce brązu, a w okolicy znano wcześniejsze pustelnie w skale, ale Wardzię zaplanował dopiero król Jerzy III (1156–1184) jako miejsce, w którym ludność pogranicza mogła się schronić przed najazdami Turków seldżuckich. Badacze wyróżniają cztery fazy budowy: za Jerzego wyznaczono teren i wykuto pierwsze komnaty; między jego śmiercią w 1184 r. a ślubem córki w 1186 r. wykuto i ozdobiono główną cerkiew; za samodzielnych rządów Tamar, do bitwy pod Basiani ok. 1203 r., powstała większość mieszkań, mury, wodociąg i system nawadniania pól; czwarta faza to odbudowa po katastrofie z 1283 r. Według kronik Tamar przeniosła tu wspólnotę z Górnej Wardzii (Zeda Wardzia) i ufundowała cerkiew dla cudownej ikony Matki Bożej z Wardzii, a przed wyprawą przeciw sułtanowi Rukn ad-Dinowi, zakończoną zwycięstwem pod Basiani, modliła się tu za wojsko.

Najbardziej znana jest legenda o nazwie. Mała Tamar miała się zgubić w labiryncie grot, a gdy szukający jej wuj zaczął wołać, odpowiedziała: „Ak war, dzia!”, czyli „Tu jestem, wujku!”. To ludowa etymologia, nie historia, ale każdy przewodnik ją opowiada. Pewniejsze są liczby: skalne miasto ciągnie się przez ok. 500 m ściany i miało do 19 poziomów. W samej części wschodniej archeolodzy policzyli 79 mieszkań z 242 pomieszczeniami, wśród nich kaplice, aptekę, „komnatę Tamar” i 25 piwnic winnych, w których w podłogę wpuszczono 185 kwewri, glinianych dzbanów na wino. Część zachodnia miała refektarz z piekarnią, piece chlebowe i kuźnię. Wodę doprowadzano ok. 3,5 km akweduktem z Górnej Wardzii, a do komnat prowadziły ukryte tunele, którymi w razie oblężenia można było zejść do rzeki.

Sercem Wardzii jest cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy, wykuta w skale i obmurowana od frontu, o wymiarach ok. 8 × 14,5 m i wysokości ponad 9 m. Jej malowidła należą do najważniejszych w średniowiecznej Gruzji. Na północnej ścianie fundator dekoracji, eristawi Kartlii Rati Surameli, ofiarowuje cerkiew Matce Bożej, a obok stoją Jerzy III i Tamar z modelem świątyni, w bizantyjskich szatach koronacyjnych i z nimbami. Tamar nie ma wstęgi mężatki, a podpis życzy jej długiego życia, czego brak przy ojcu: stąd datowanie na lata 1184–1186. To najstarszy z czterech

znanych portretów królowej namalowanych za jej życia. Ciekawostka dla dociekliwych: to formalnie nie freski, bo farby kładziono na suchy tynk (technika secco). Malarz podpisał się w części ołtarzowej imieniem Giorgi.

W 1283 r. trzęsienie ziemi oderwało przednią część zbocza. Zawaliły się zewnętrzne ściany wielu komnat i część tuneli, a wnętrza, które miały być ukryte w skale, stanęły otworem: to, co dziś wygląda jak plaster miodu na urwisku, było kiedyś ukrytym miastem. Wardzia przetrwała najazd mongolski w latach 90. XIII w., ale w 1551 r. złupiły ją wojska perskie szacha Tahmaspa I; kronikarz Hasan Beg Rumlu nazwał ją cudem, „niezdobytym jak mur Aleksandra”. Po wejściu Osmanów w 1578 r. mnisi odeszli, a groty przez stulecia służyły pasterzom, stąd okopcone sklepienia wielu komnat. Od 1985 r. działa tu muzeum-rezerwat, a pod koniec lat 80. do Wardzii wróciło kilku mnichów [data powrotu do sprawdzenia], którzy mieszkają w zamkniętej dla zwiedzających części ściany.

Królowa Tamar jest w Gruzji świętą: jej dzień, Tamaroba, przypada 14 maja, a jej imię nosi tu co druga ulica i niezliczone dziewczęta. Przy cerkwi w Wardzii jest źródło nazywane Łzami Tamar, które według tradycji dawało wodę w czasie oblężeń; pielgrzymi nabierają z niego wodę do butelek. Dolina Mtkwari między Chertwisi a Wardzią to kraina dawnych tarasów winnych Meschetii, z wioskami, w których po latach przerwy znów sadzi się winorośl, i z drugą twierdzą, Tmogwi, na przeciwległym brzegu. Wardzia i Chertwisi są razem na liście wstępnej UNESCO, a ICOMOS porównywał je z klasztorami skalnymi Kapadocji.

Tamar i jej ojciec Jerzy III na północnej ścianie cerkwi Zaśnięcia, malowidło z lat 1184–1186 Fot. dave massie, CC BY 2.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Trasa przez groty w jedną stronę: refektarz, piwnice z kwewri, cerkiew Zaśnięcia z portretem Tamar (wewnątrz bez zdjęć), obok źródło Łzy Tamar i krótki, niski tunel przez kryptę.
- Widok na całą ścianę z drogi i z mostu pod klasztorem, najlepiej rano, gdy słońce oświetla skałę.
- Chertwisi, ok. 18 km w dół doliny: jedna z najstarszych twierdz Gruzji na skale u zbiegu Mtkwari i Parawani; kościół z 985 r., obecne mury z lat 1354–1356, według legendy twierdzę zburzył Aleksander Macedoński; wstęp ok. 10 GEL, ale najlepiej wygląda z drogi i spod murów (stan na 2026-09, źródło: wander-lush.org).
- Wanis Kwabebi, mniejszy klasztor skalny z VIII w. ok. 3,5 km przed Wardzią: od kilku lat zamknięty z powodu osuwisk, widać go z drogi [stan do sprawdzenia].

Praktycznie

- Z Achalciche ok. 60 km przez Aspindzę i Chertwisi, cały czas asfalt; od Chertwisi szosą Sz58 kanionem Mtkwari, spokojną i krętą. Zatankować w Achalciche albo Aspindzie, dalej stacji brak [do sprawdzenia].
- Otwarte codziennie: 1 marca – 30 kwietnia 10:00–18:00, 1 maja – 30 września 10:00–19:00, 1 października – 14 listopada 10:00–18:00, zimą 10:00–17:00; parking przy kasie u stóp zbocza, bankomatu brak (stan na 2026-09, źródło: wander-lush.org).
- Po osuwisku w maju 2026 r. trasa kończyła się tuż za cerkwią Zaśnięcia, a wyjście przez tunel było zamknięte; we wrześniu 2026 r. nie było daty pełnego otwarcia (źródło: wander-lush.org) – sprawdzić przed wyjazdem.

- Dużo schodów, wąskich półek i niskich tuneli: wygodne buty zamiast butów motocyklowych, czołówka się przyda. Do cerkwi ramiona i kolana zakryte, kobiety z chustą. Przechowalni na kask i kurtkę nie ma [do sprawdzenia].

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Vardzia, pl.wikipedia.org/wiki/Wardzia, en.wikipedia.org/wiki/Khertvisi_fortress, wander-lush.org/vardzia-cave-monastery-guide/, whc.unesco.org/en/tentativelists/5236/
41.38084, 43.28376 (wikidata:Q691813)

Etap imeretia-i-racza: Imeretia i Racza

8 IMERETIA (GRUZJA) · IMERETIA-I-RACZA

Klasztor Gelati

Fot. DDohler, CC BY 2.0, Wikimedia Commons

Typ	klasztor, unesco, kosciol, historia
Czas	1–1,5 godziny, z Mocametą i katedrą Bagrati pół dnia
Wstęp	teren klasztoru bezpłatnie [do sprawdzenia]; główna cerkiew w remoncie, w 2025 r. według przewodników otwierana tylko w weekendy i wybrane dni [do sprawdzenia przed wyjazdem]
Założenie	1106, król Dawid IV Budowniczy; główna cerkiew poświęcona w 1130 r.
Akademia	szkoła filozofii i nauk, nazywana „nową Helladą” i „drugim Atosem”
Mozaika	Matka Boża z Dzieciątkiem i archaniołami, I poł. XII w. – jedyna zachowana w całości średniowieczna mozaika Gruzji
UNESCO	1994 (razem z katedrą Bagrati); 2010–2017 na liście zagrożonych; od 2017 r. sam klasztor
Wydarzenia	Narodzenie Bogurodzicy, święto głównej cerkwi, 21 września; św. Dawid Budowniczy 26

stycznia [do sprawdzenia]

RYS HISTORYCZNY

Gelati założył w 1106 r. Dawid IV, przez Gruzinów zwany Aghmaszenebeli, Budowniczy, a przez wielu uważany za największego władcę w ich dziejach. Urodzony w 1073 r. w Kutaisi, objął tron w 1089 r. jako szesnastolatek w kraju spustoszonym przez Turków seldżuckich. Zreformował wojsko, osadził w Gruzji kilkadziesiąt tysięcy rodzin kipczackich jako żołnierzy i 12 sierpnia 1121 r. pod Didgori rozbił znacznie liczniejszą armię koalicji muzułmańskiej. Rok później odebrał Arabom Tbilisi, które od czterech stuleci było emiratem. Klasztor na zalesionym wzgórzu nad wąwozem Ckalcitela, kilka kilometrów od ówczesnej stolicy, Kutaisi, miał być jednocześnie nekropolią dynastii i ośrodkiem nauki. Główną cerkiew, Narodzenia Bogurodzicy, dokończył i w 1130 r. poświęcił jego syn Demetriusz I, a w XIII w. dobudowano cerkiew św. Jerzego, dwupiętrową cerkiew św. Mikołaja i dzwonnicę.

Akademia w Gelati była pomysłem Dawida, który ściągnął do niej gruzińskich uczonych i teologów pracujących dotąd w klasztorach za granicą, m.in. w konstantynopolitańskim Mangana. Uczono tu geometrii, arytmetyki, muzyki, filozofii, retoryki i astronomii. Najsłynniejszy z tutejszych mistrzów, Ioane Petrici, przełożył na gruziński dzieła neoplatończyka Proklosa i opatrzył je komentarzem, a Arsen Ikaltoeli ułożył Dogmatikon, zbiór pism teologicznych. Współcześni nazywali Gelati „nową Helladą” i „drugim Atosem”. Budynek akademii, prosty i surowy w porównaniu z cerkwiami, stoi do dziś w obrębie klasztoru, nakryty przez konserwatorów nowym dachem.

Wnętrze głównej cerkwi kryje skarb, jakiego nie ma nigdzie indziej w Gruzji: w absydzie lśni na złotym tle mozaika z Matką Bożą trzymającą Dzieciątko, między archaniołami Michałem i Gabrielem, ułożona w pierwszej połowie XII w. To jedyna zachowana w całości średniowieczna dekoracja mozaikowa w kraju. Ściany pokrywają malowidła od XII do XVI–XVII w., wśród nich cykl soborów powszechnych i portrety królów, fundatorów i dobroczyńców klasztoru. Przez stulecia w Gelati przechowywano tryptyk z Chachuli, ogromną złotą ikonę wysadzaną

emalią i kamieniami. Skradziono go w 1859 r., a gdy w 1923 r. wrócił, był już ogołocony z części ozdób; dziś jest w skarbcu Muzeum Narodowego w Tbilisi [do sprawdzenia].

Najbardziej poruszające miejsce Gelati łatwo przeoczyć. Dawid Budowniczy zmarł 24 stycznia 1125 r. i zgodnie ze swoją wolą spoczął nie w cerkwi, lecz pod płytą w południowej bramie klasztoru, tak żeby każdy wchodzący przechodził po jego grobie. Miał to być znak pokory władcy, który całe życie walczył. Dziś pielgrzymi starannie omijają płytę. W bramie stoi też żelazne skrzydło wrót miejskich z Gandży, dziś w Azerbejdżanie, z arabskim napisem: Demetriusz I zabrał je jako trofeum w 1139 r., gdy miasto zniszczyło trzęsienie ziemi (część źródeł podaje 1138 r.). W Gelati pochowano też wielu późniejszych królów Gruzji i Imeretii, a jedna z tradycji umieszcza tu nawet grób królowej Tamar, choć miejsce jej spoczynku pozostaje nieznane.

Gelati jest na liście UNESCO od 1994 r., najpierw razem z katedrą Bagrati w Kutaisi. W 2010 r. oba zabytki trafiły na listę zagrożonych. Bagrati odbudowano tak radykalnie, że w 2017 r. skreślono ją z listy, a Gelati zostało i wróciło na zwykłą listę. Kłopoty jednak nie minęły: przeciekające dachy niszczyły malowidła, a spory o sposób konserwacji między UNESCO, władzami i Patriarchatem opóźniły prace. W 2024 r. nad główną cerkwią budowano tymczasowy dach, a klasztor był przez kilka miesięcy zamknięty. Klasztor jest czynny i mnisi odprawiają tu nabożeństwa. Z Gelati wiąże się też legenda sąsiedniej Mocamety, „miejsca męczenników” kilka kilometrów niżej: szczątki zamęczonych tam braci Dawida i Konstantego miały zanieść na to wzgórze lwy, a oba klasztory łączyć miało tajne przejście pod ziemią.

Mozaika w absydzie głównej cerkwi: Matka Boża z Dzieciątkiem między archaniołami Michałem i Gabrielem, I poł. XII w. Fot. Arian Zwegers from Brussels, Belgium, CC BY 2.0, Wikimedia Commons

Żelazne wrota z Gandży z arabskim napisem, łup wojenny z 1139 r., przy grobie Dawida Budowniczego Fot. Kober, Public domain, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Główna cerkiew z mozaiką w absydzie (gdy jest otwarta), dawna akademia, brama południowa z grobem Dawida i wrotami z Gandży, cerkwie św. Jerzego i św. Mikołaja, dzwonnica.
- Mocameta, ok. 6 km od Kutaisi na cyplu nad zakolem Ckalcitela: według legendy bracia Dawid i Konstanty, możni z Argweti, zginęli w VIII w. z rąk Arabów, bo nie chcieli przyjąć islamu, a ich krew zabarwiła rzekę – stąd jej nazwa, „Czerwona Woda”. Pielgrzymi przechodzą trzy razy pod relikwiarzem braci, wypowiadając prośbę [do sprawdzenia].
- Kutaisi: katedra Bagrati na wzgórzu Ukimerioni (posadzka z 1003 r., zawalona przez Turków w 1692 r., odbudowana do 2012 r.), skąd widać całe miasto;

według Greków tu leżała Aja, stolica Kolchidy i cel wyprawy Argonautów po złote runo.
- Na wypad: jaskinia Prometeusza koło Kumistawi, ok. 20 km od Kutaisi (ok. 11 km korytarzy, z czego ok. 1,8 km i sześć sal udostępniono zwiedzającym), oraz filar Kacchi koło Cziatury, ok. 40-metrowa wapienna iglica z odbudowanym kościółkiem dawnej pustelni z IX–X w. na szczycie; wejść mogą tylko mnisi, zwiedzający oglądają ją z dołu.

Praktycznie

- Ok. 11 km z centrum Kutaisi na północny wschód, asfaltem, ostatnie kilometry kręte pod górę; zjazd do Mocamety po drodze, ok. 2 km w bok. Parking pod bramą.
- Teren klasztoru otwarty według przewodników ok. 9:00–19:00 [do sprawdzenia]. Strój jak do cerkwi: kobiety w chuście i spódnicy (bywają do wypożyczenia przy wejściu), mężczyźni w długich spodniach.
- Jaskinia Prometeusza: 25 GEL dla cudzoziemców, rejs łódką po podziemnej rzece osobno 20 GEL, przy wysokiej wodzie rejsów nie ma (stan na 2026-10, źródło: apa.gov.ge); godziny i dni otwarcia źródła podają różnie [do sprawdzenia].
- Filar Kacchi to ok. 60 km z Kutaisi przez Cziaturę [do sprawdzenia], razem z miastem kolejek linowych Cziatura na osobny dzień.

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Gelati_Monastery, en.wikipedia.org/wiki/David_IV_of_Georgia, whc.unesco.org/en/list/710/, sites.courtauld.ac.uk/crossingfrontiers/?p=3272, en.wikipedia.org/wiki/Bagrati_Cathedral, en.wikipedia.org/wiki/Motsameta_Monastery, en.wikipedia.org/wiki/Prometheus_Cave, en.wikipedia.org/wiki/Katskhi_pillar, 1tv.ge/lang/en/news/unesco-inappropriate-rest...

42.29472, 42.76806 (wikidata:Q679979)

RACZA, RACZA-LECZCHUMI I DOLNA SWANETIA (GRUZJA) · IMERETIA-I-RACZA

9

Nikorcminda, katedra św. Mikołaja

Fot. ალ-ო, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

Typ	kosciol, rzezba, wies, wino
Czas	45 minut – 1 godzina, z obejściem fasad z lornetką
Wstęp	bezpłatnie, czynna świątynia [do sprawdzenia]
Budowa	1010–1014, za króla Bagrata III (napis nad wejściem zachodnim)
Plan	z zewnątrz krzyż, wewnątrz sześć konch wokół kopuły na 12 oknach
Płaskorzeźby	Przemienienie, Powtórne Przyjście, Podwyższenie Krzyża, święci jeźdźcy, zwierzęta realne i fantastyczne
Trzęsienie ziemi	29 kwietnia 1991, magnituda 7,0; katedra uszkodzona i odnowiona
UNESCO	nie; na liście wstępnej od 2007 r.
Wino	chwanczkara – półsłodkie czerwone z okolic Ambrolauri

RYS HISTORYCZNY

Racza to górna dolina Rioni pod głównym grzbietem Kaukazu, kraina lasów bukowych, wąwozów i rozrzuconych wsi, przez którą rzadko przejeżdżają autokary. Na początku XI w. była jednym z księstw (saeristawo) świeżo zjednoczonego królestwa Gruzji. Pierwszego eristawa, Ratiego z rodu Baghwaszi, wyznaczył Bagrat III, pierwszy król całej Gruzji, i właśnie w ostatnich latach jego panowania, w latach 1010–

1014, na niewielkim wzniesieniu we wsi Nikorcminda stanęła katedra św. Mikołaja. Datę podaje napis nad wejściem zachodnim, a bogactwo wystroju w tak odległym zakątku badacze tłumaczą królewskim mecenatem. Nazwa wsi łączy się z patronem świątyni [etymologia do sprawdzenia].

Z zewnątrz Nikorcminda wygląda jak typowa gruzińska cerkiew na planie krzyża z kopułą. Dopiero w środku widać, że to coś innego: sześć półkolistych konch otacza centralną przestrzeń, a nad nią unosi się kopuła na bębnie z dwunastoma oknami, które wypełniają wnętrze światłem. W Gruzji podobny plan ma tylko starsza katedra w Kumurdo w Dżawachetii. Malowidła wewnątrz pochodzą z XVII w. W 1534 r. świątynię odnowił król Imeretii, który przypadkiem nosił to samo imię i numer co jej fundator, Bagrat III, choć dzieliło ich ponad pięć stuleci. Trzykondygnacyjna dzwonnica obok jest z drugiej połowy XIX w.

Sławę przyniosły Nikorcmindzie kamienne płaskorzeźby fasad, uważane za jedne z najstaranniej zaprojektowanych na całym Kaukazie. Badacze podkreślają, że wszystkie powstały w jednym czasie i składają się na jeden przemyślany program. W szczytach fasad są Przemienienie Pańskie i Powtórne Przyjście z aniołami dmącymi w trąby, w innych miejscach Podwyższenie Krzyża, Chrystus na tronie i konni święci Jerzy i Teodor, a wokół nich zwierzęta prawdziwe i fantastyczne. Warto obejść kościół dookoła i zatrzymać się przy każdej ścianie, bo każda opowiada co innego, a najlepsze sceny są wysoko, w szczytach. 29 kwietnia 1991 r. Raczę nawiedziło trzęsienie ziemi o magnitudzie 7,0, najsilniejsze zarejestrowane na Kaukazie: zginęło 270 osób, ok. 100 tys. straciło dach nad głową, a katedra została poważnie uszkodzona i potem odnowiona. Od 2007 r. jest na liście wstępnej UNESCO.

Racza słynie w Gruzji z dwóch rzeczy: wina i wędzonej szynki. Ze wsi Chwanczkara koło Ambrolauri pochodzi wino o tej samej nazwie, naturalnie półsłodkie, ciemnorubinowe, z zapachem malin, robione z odmian aleksandrouli i mudżuretuli; produkuje się je od 1907 r., a nazwa jest chronioną apelacją. Ulubionym winem chwanczkarę nazywał podobno Stalin. Raczuli lori, szynkę wędzoną nad ogniem, je się z lobiani, chlebem nadziewanym fasolą, który w wersji raczańskiej robi się właśnie

z dodatkiem szynki. Winobranie, rtweli, zaczyna się tu później niż w Kachetii, bo w górach winogrona dojrzewają dłużej [termin do sprawdzenia].

Szczyt fasady: Chrystus na tronie wśród aniołów z trąbami, nad nim napis dawnym pismem asomtawruli Fot. Алла Лебедева, CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Obejście katedry: fasada południowa i wschodnia ze scenami w szczytach, fasada zachodnia z napisem fundacyjnym i Chrystusem na tronie; wnętrze z sześcioma konchami pod kopułą.
- Ambrolauri, ok. 10 km na północny wschód: małe miasto nad Rioni, stolica regionu, z degustacjami chwanczkary w okolicznych winnicach.
- Barakoni we wsi Cesi koło Ambrolauri: cerkiew Matki Bożej z 1753 r., ufundowana przez eristawa Rostoma, na urwisku nad zbiegiem Rioni i Luchuni, jedna z ostatnich wielkich budowli średniowiecznej tradycji gruzińskiej.
- Po drodze z Imeretii: przełęcz Nakerala (ok. 1218 m) nad Tkibuli z widokiem na Raczę i zbiornik Szaori.

> **Praktycznie**
>
> - Z Kutaisi ok. 70–80 km [do sprawdzenia] przez Tkibuli i przełęcz Nakerala, asfaltem; główna szosa Sz17 przechodzi przez samą wieś, katedra stoi przy niej na pagórku (według OSM, stan na 2026-10). Odcinek przez przełęcz jest kręty i stromy, z widokami, ale bywa łatany [do sprawdzenia].
> - Stacje w Tkibuli i Ambrolauri; na przełęczy i w lasach Raczy nie ma gdzie tankować [do sprawdzenia].

- Czynna świątynia: strój jak do cerkwi, w czasie nabożeństwa nie zwiedzać. Do oglądania płaskorzeźb przydaje się lornetka albo zoom w aparacie, najlepiej przy bocznym świetle rano albo po południu.

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Nikortsminda_Cathedral, pl.wikipedia.org/wiki/Katedra_w_Nikorcmindzie, whc.unesco.org/en/tentativelists/5229/, www.johngrahamtours.com/the-stone-carvings-at..., en.wikipedia.org/wiki/Racha, en.wikipedia.org/wiki/1991_Racha_earthquake, en.wikipedia.org/wiki/Khvanchkara, en.wikipedia.org/wiki/Barakoni

42.45944, 43.08786 (wikidata:Q1802388)

Etap swanetia: Swanetia: Mestia i Uszguli

10 SWANETIA (GRUZJA) · SWANETIA

Mestia

Fot. Andrzej Wójtowicz from Poznań, Poland, CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons

Typ	miasteczko, wieze, muzeum, unesco, gory
Czas	pół dnia na muzeum i wieże, z wypadem pod lodowiec albo na Hacwali pełny dzień
Wstęp	miasteczko bezpłatnie; Muzeum Historyczno-Etnograficzne Swanetii płatne, w przewodnikach z różnych lat 7–20 GEL, zwykle zamknięte w poniedziałki [cena i godziny do sprawdzenia]
Wys.	ok. 1500 m n.p.m.
Mieszkańcy	ok. 2000 (spis 2014)
UNESCO	1996, Górna Swanetia (zabytki Mestii i wspólnota Uszguli)
Język	swański, niepisany, zagrożony (szacunki od 30 do 80 tys. mówiących)
Wydarzenia	Lamproba – luty, w różnych wsiach w różne dni; Kwirikoba w Kala – 28 lipca [daty do sprawdzenia]

RYS HISTORYCZNY

Mestia leży na ok. 1500 m, w dolinie Mulchry, dopływu Inguri, pod lodowcami głównego grzbietu Kaukazu. Od wieków była główną osadą Górnej Swanetii, choć jeszcze niedawno była raczej zbiorem rodowych przysiółków niż miasteczkiem: Seti, Lanczwali, Lagami, Lachtagi i inne, każdy z własnymi wieżami i kościołem. Seti dało zresztą Mestii dawną nazwę. Prawa osiedla miejskiego dostała dopiero w 1968 r. i ma dziś ok. 2000 mieszkańców. Swanowie to grupa etniczna Gruzinów. Utożsamia się

ich z ludem Soanów, o którym pisał w I w. Strabon. Żyją w najwyżej położonych dolinach Kaukazu, a w zimie przez stulecia byli odcięci od świata, bo do Górnej Swanetii prowadziły tylko ścieżki zamykane przez śnieg. Swanetia przez wieki zachowywała dużą samodzielność: część Górnej Swanetii nie miała nad sobą książąt i rządziła się sama. Księstwo Swanetii pod rodem Dadeszkelianich przyjęło protektorat Rosji w 1833 r., a autonomię straciło w 1857 r.

Nad dachami stoją kamienne wieże, z których Swanetia słynie: smukłe, zwężające się ku górze, na 3–5 kondygnacji, z blankami i otworami do rzucania kamieni na samej górze. Większość powstała między IX a XII w., w złotym wieku Gruzji. Do wieży przylegał dom, machubi: na parterze jedna izba z paleniskiem, w której przez zimę mieszkali razem ludzie i bydło, rozdzieleni rzeźbioną drewnianą przegrodą, a nad nią letnie piętro i spichrz. Wieże chroniły przed najeźdźcami, ale przede wszystkim przed sąsiadami: krwawa zemsta rodowa trwała w Swanetii długo po tym, jak zanikła w dolinach, a do wieży wchodziło się tylko z piętra domu, po drabinie. Ciekawostka: od 1975 r. Mestia jest miastem partnerskim toskańskiego San Gimignano, drugiego słynnego „miasta wież” Europy.

Największe skarby Mestii kryje Muzeum Historyczno-Etnograficzne Swanetii, założone w 1936 r. ze skarbca kościoła św. Jerzego w Seti. Mongołowie nigdy nie dotarli do Swanetii, więc w czasach najazdów chowano tu ikony, krzyże i księgi z całej Gruzji, a Swanowie strzegli ich w wiejskich kościołach jak relikwii. W muzeum leży m.in. Ewangeliarz z Adiszi: najstarszy datowany gruziński rękopis Ewangelii, przepisany w 897 r. przez mnicha Michała w klasztorze Szatberdi w Klardżeti, krainie, która leży dziś w północno-wschodniej Turcji, i przechowywany przez stulecia w górskiej wsi Adiszi. Badacze cenią go za dawną wersję tekstu: brak w nim kilku fragmentów dodanych później, a w znanym zdaniu o wielbłądzie i uchu igielnym stoi „lina” zamiast „wielbłąda”. Obok są ikony malowane i kute w srebrze przez swańskich złotników, najcenniejsze z X–XII w., wiele z wizerunkiem św. Jerzego, którego Swanowie, mówiący na niego Dżgerag, czczą bardziej niż innych świętych, oraz monety od kolchidzkich srebrnych „tetri” z V w. p.n.e.

Swanowie mówią między sobą po swańsku, w języku z rodziny kartwelskiej, który oddzielił się od pozostałych prawdopodobnie już w II tysiącleciu p.n.e. Nie ma pisma ani urzędowego statusu, więc Swanowie piszą po gruzińsku. Swański zachował dźwięki, które inne języki kartwelskie zgubiły, a jedna z jego gwar ma aż 18 samogłosek, gruziński tylko pięć. UNESCO uznaje go za język zagrożony. Swanetia słynie też z trzygłosowego śpiewu, najbardziej archaicznego w Gruzji: pieśni śpiewa się głośno, często w korowodzie, z ostrymi dysonansami. Najbardziej znane święto to Lamproba (po swańsku Limpjar [nazwa do sprawdzenia]), obchodzone w lutym, gdy zima trwa już cztery miesiące. W nocy przy kościele płonie ognisko, a po nabożeństwie każdy zapala od niego pochodnię z brzozowych gałęzi i niesie ją na groby przodków. Święto łączy się z kultem św. Jerzego, a każda wieś obchodzi je w inny dzień [termin na dany rok do sprawdzenia]. Latem, 28 lipca, Swanowie z całej doliny ciągną na Kwirikobę do kościoła Lagurka nad wsią Kala, przy drodze do Uszguli: ten kościół jest dla nich najświętszym miejscem i na jego ikonach składało się najpoważniejsze przysięgi [do sprawdzenia]. Kuchnia jest górska i syta: kubdari, placek nadziewany siekanym mięsem z przyprawami, czwisztari, kukurydziane placki z serem, i swanuri marili, swańska sól z czosnkiem, kozieradką i ziołami, którą kupuje się tu na pamiątkę.

Oprawa i karta Ewangeliarza z Adiszi z 897 r., fotografia z wydania Takaiszwilego z 1916 r. Fot. Michael (medieval Georgian scribe). Photographed by Dmitri Yermakov (died 1916)., Public domain, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Muzeum Historyczno-Etnograficzne Swanetii: Ewangeliarz z Adiszi, ikony swańskich warsztatów, krzyże, monety, na końcu sala etnograficzna.
- Wieże w przysiółkach Lanczwali i Seti; do niektórych da się wejść, np. w domu-muzeum rodu Margiani z dawnym machubi [dostępność do sprawdzenia].
- Dom-muzeum Michaiła Chergianiego (1932–1969), swańskiego wspinacza zwanego „tygrysem skał”, który zginął we włoskich Dolomitach i został pochowany w Mestii.
- Wypady: wyciąg na Hacwali z widokiem na dwuwierzchołkową Uszbę, „Matterhorn Kaukazu”, albo krótki dojazd i spacer pod lodowiec Czalaadi [stan drogi i wyciągu do sprawdzenia].

Praktycznie

- Z Zugdidi ok. 130–140 km doliną Inguri, cały czas asfalt, 4–5 godzin z postojami. Na drodze zdarzają się osuwiska, w 2026 r. w większości naprawione (stan na 2026-10, źródło: wander-lush.org); po ulewach sprawdzić, czy droga jest przejezdna. Po drodze, za Dżwari, zapora na Inguri: betonowa zapora łukowa o wysokości 271,5 m, jedna z najwyższych na świecie, z punktem widokowym przy szosie.
- W Mestii są stacje paliw, ostatnie przed Uszguli, i wiele pensjonatów z podwórkiem dla motocykla; dalej do Uszguli 47 km drogą utwardzoną w 2024 r.
- Muzeum: godziny i cena [do sprawdzenia przed wyjazdem]; ikony i rękopisy najlepiej oglądać z przewodnikiem albo audioprzewodnikiem, bo opisy są krótkie [do sprawdzenia].
- Nawet latem po południu często pada, a noce na 1500 m bywają chłodne.

Źródła: 13 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

43.04356, 42.72397 (wikidata:Q1011051)

11 SWANETIA (GRUZJA) · SWANETIA

Uszguli

Fot. Arian Zwegers from Brussels, Belgium, CC BY 2.0, Wikimedia Commons

Typ	wies, wieze, unesco, kosciol, gory
Czas	pół dnia we wsi, z wędrówką pod lodowiec Szchary pełny dzień; warto przenocować
Wstęp	wieś bezpłatnie; kościół Lamaria – datek; małe muzeum etnograficzne w Czażaszi płatne [cena do sprawdzenia]
Wys.	ok. 2100 m n.p.m.
Wsie	Żibiani, Czwibiani, Czażaszi, Murkmeli i Lamdżuriszi
Mieszkańcy	ok. 200, ok. 70 rodzin
UNESCO	1996, Górna Swanetia
Szchara	5193 m, najwyższy szczyt Gruzji
Przełęcz Zagari	ok. 2610 m, droga do Lentechi zwykle otwarta od końca maja do początku listopada

RYS HISTORYCZNY

Uszguli to wspólnota pięciu wsi na samym końcu doliny Inguri, na ok. 2100 m, pod lodową ścianą Szchary (5193 m), najwyższego szczytu Gruzji. Należy do najwyżej położonych stale zamieszkanych osad Europy, choć o pierwszeństwo spiera się z kilkoma innymi wsiami Kaukazu. Śnieg leży tu przez pół roku, a mieszka na stałe ok. 200 osób, ok. 70 rodzin, wystarczająco, żeby utrzymać małą szkołę. Właśnie oddalenie sprawiło, że wieże i domy Uszguli przetrwały w kształcie z X–XII w. lepiej niż w Mestii i w niższych wsiach, i dlatego w 1996 r. UNESCO wpisało Górną Swanetię na listę światowego dziedzictwa. Najlepiej zachowało się Czażaszi, środkowa wieś, od lat chroniona jako rezerwat-muzeum:

kilkanaście wież przy domach, cztery średniowieczne zamki i dwa kamienne kościoły, a wszystko to zamieszkane przez kilkudziesięciu ludzi (28 według spisu z 2014 r.).

Mieszkańcy Uszguli uważali się za wolnych ludzi i nie uznawali nad sobą książąt. Wiąże się z tym legenda kościoła Lamaria, który stoi na wzgórzu nad Żibiani, na tle Szchary, otoczony murem i strzeżony od zachodu wieżą. Gdy możny Puta Dadeszkeliani próbował narzucić wsi swoją władzę, zginął w kościele od strzału z muszkietu. Za spust pociągnęła lina, którą trzymała cała wieś, żeby wina rozłożyła się na wszystkich równo, a jego szaty miały długo wisieć w kościele. Sam kościół jest niewielki, salowy, sądząc po stylu z IX lub X w., poświęcony Zaśnięciu Bogurodzicy. Swanowie nazwali go jednak imieniem Lamarii, przedchrześcijańskiej bogini macierzyństwa i płodności, której kult nałożył się na kult Marii. Wnętrze ma dwie warstwy wyblakłych fresków, z X i z XIII w., i trzyłukowy kamienny ikonostas, a na zachodniej fasadzie płytę z napisem z XI w. o fundatorce Gurandukht. Kościół jest dziś siedzibą biskupa Mestii i Górnej Swanetii.

W Czażaszi stoi zamek z wieżą i kościołem św. Jerzego (Dżgrag) z X w., który tradycja nazywa zamkiem królowej Tamar (panowała w latach 1184–1213). Swanowie czcili ją niemal jak świętą, a według miejscowych podań co roku przyjeżdżała tu na lato. Na co dzień życie było ciężkie. W 1930 r. Michaił Kalatozow nakręcił w Uszguli niemy film dokumentalny „Sól dla Swanetii”, jeden z pierwszych filmów etnograficznych. Widać w nim, jak wieś odcięta przez większość roku od dolin cierpi na brak soli, jak młóci się jęczmień kamienną broną ciągniętą przez bydło i jak w lipcu śnieżyca zasypuje żniwa. Sowiecka propaganda miała pokazać zacofanie gór, a zostawiła bezcenny zapis dawnego życia. W styczniu 1987 r. wielkie lawiny zniszczyły domy w całej Swanetii i uszkodziły zabytki Czażaszi, a władze przesiedliły potem ok. 2500 rodzin do wschodniej Gruzji. Od 2000 r. wieże restauruje się i bada, a dawne domy zamieniają się w pensjonaty.

Dziś do Uszguli dojeżdża się bez terenówki. Jeszcze niedawno 47 km z Mestii było wyboistym szutrem na kilka godzin, a dalsza droga przez przełęcz Zagari do Lentechi w Dolnej Swanetii nadawała się tylko dla terenówek. Od 2024 r. obie są utwardzone asfaltem i betonem. Według

przewodnika wander-lush.org z 2026 r. zostały na nich tylko krótkie odcinki ubitego szutru, po 100–200 m, w miejscach osuwisk spod skał, i kilka przejazdów przez wodę spływającą z potoków [stan do sprawdzenia przed wyjazdem]. Dzięki temu Swanetię można objechać pętlą: z Zugdidi do Mestii i Uszguli, a dalej przez Zagari do Lentechi, Cageri i Kutaisi, bez powrotu tą samą drogą.

Kościół Lamaria nad Żibiani z wieżą obronną od zachodu Fot. Maesi64, CC0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Czażaszi: przejście uliczkami między wieżami, zamek z wieżą królowej Tamar, małe muzeum etnograficzne [godziny do sprawdzenia].
- Kościół Lamaria nad Żibiani: freski, ikonostas, widok na Szcharę i całą dolinę.
- Wędrówka doliną Inguri pod lodowiec Szchary, ok. 8 km w jedną stronę po płaskim i lekko pod górę [dystans do sprawdzenia]; z doliny widać, skąd wypływa rzeka.

Praktycznie

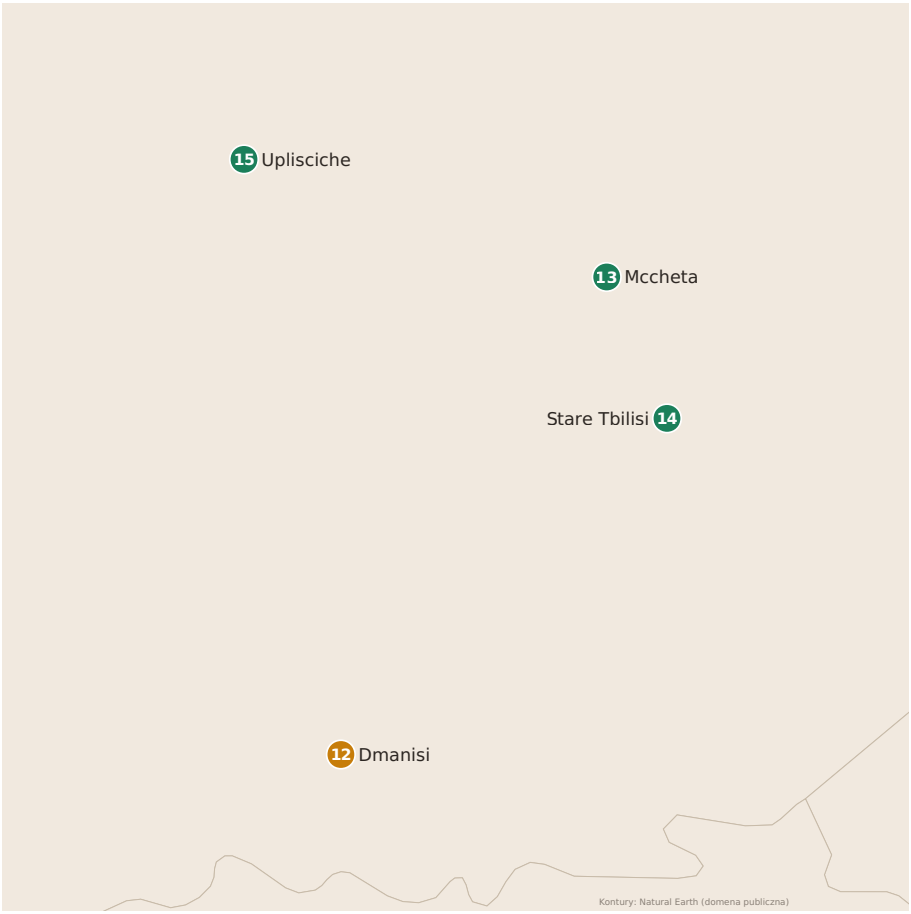
- Z Mestii 47 km, ok. 1–1,5 godziny, drogą utwardzoną w 2024 r.; zimą bywa nieprzejezdna. Z Uszguli przez Zagari do Lentechi 73 km, ok. 2 godzin, z krótkimi odcinkami ubitego szutru i osuwiskami. Przełęcz jest zwykle otwarta od końca maja do początku listopada, a najpewniej od połowy lipca do końca września. Najwięcej osuwisk jest przed Lentechi, między Beniere a Mele (stan na 2026-10, źródło: wander-lush.org). Po ulewach lepiej odczekać dzień. Na drodze przez przełęcz jest znacznie mniej ruchu niż na szosie Zugdidi – Mestia.
- W Uszguli nie ma stacji paliw. Zatankować do pełna w Mestii albo w Lentechi; w części doliny nie ma zasięgu telefonu.

- Po wsi i po drodze chodzą krowy i świnie. Uliczki Czażaszi są wąskie i błotniste, więc motocykl lepiej zostawić przy pensjonacie i chodzić pieszo.
- Na 2100 m nawet w lipcu noce bywają zimne, a po południu często przychodzą burze; ciepła warstwa i przeciwdeszczówka w kufrze.

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Ushguli, en.wikipedia.org/wiki/Chazhashi, en.wikipedia.org/wiki/Lamaria_Church, en.wikipedia.org/wiki/Svan_towers, en.wikipedia.org/wiki/Salt_for_Svanetia, en.wikipedia.org/wiki/Svaneti, www.wikidata.org/wiki/Q217457, www.wikidata.org/wiki/Q12862012, whc.unesco.org/en/list/709, wander-lush.org/ushguli-to-kutaisi-zagari-pass/

42.91780, 43.01567 (wikidata:Q1011028)

Etap kartlia-i-tbilisi: Kartlia, Mccheta i Tbilisi

12 KWEMO KARTLI (DOLNA KARTLIA), GRUZJA · KARTLIA-I-TBILISI · OPCJA

Dmanisi, stanowisko archeologiczne

Fot. Jonathan Cardy, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

Typ	prehistoria, ruiny, kosciol, muzeum
Czas	1,5–2 godziny
Wstęp	według starszych relacji kilka GEL, część źródeł podaje wstęp bezpłatny [do sprawdzenia]
Wiek	ok. 1,85–1,77 mln lat – najstarsze dobrze datowane szczątki człowieka poza Afryką
Znaleziska	pięć czaszek (1999–2005), żuchwy i ponad sto kości; narzędzia olduwajskie
Nazwa naukowa	Homo georgicus (2002), dziś zwykle Homo erectus georgicus – sporna
Miasto	średniowieczne Dmanisi, IX–XV w., z bazyliką Sioni
Odkrycie	25 września 1991 – pierwsza żuchwa (D211)

RYS HISTORYCZNY

Na bazaltowym cyplu nad zbiegiem rzek Maszawera i Pinezauri, ok. 90 km na południowy zachód od Tbilisi, leżą dwie zupełnie różne historie, jedna pod drugą. Na górze są ruiny średniowiecznego miasta Dmanisi, które od 1936 r. badano z inicjatywy historyka Iwane Dżawachiszwilego. W 1982 r. archeolodzy oczyścili wykopane w ziemi doły, które uznali za średniowieczne piwnice, i na ich ścianach i dnie znaleźli skamieniałe kości zwierząt. Okazały się dużo starsze od miasta: wśród nich był ząb wymarłego nosorożca etruskiego, a w 1984 r. doszły do tego kamienne narzędzia tak prymitywne, że nie pasowały do niczego, co znano z

Europy Wschodniej. Od 1991 r. gruzińskich badaczy wspiera zespół z Römisch-Germanisches Zentralmuseum w Moguncji, a później także naukowcy z USA, Francji i Hiszpanii.

Rano 25 września 1991 r. grupa młodych archeologów pod kierunkiem Medei Nioradze i Antje Justus odsłoniła ludzką żuchwę z kompletem zębów. Abesalom Wekua, Leo Gabunia i Dawid Lordkipanidze uznali ją za szczątki wczesnego człowieka z rodzaju Homo, a gdy bazalty leżące tuż pod warstwą z kośćmi wydatowano na ok. 1,8 mln lat, stało się jasne, że to najstarszy człowiek znaleziony poza Afryką. Potem przyszły czaszki: dwie w 1999 r., ogromna żuchwa w 2000 r., trzecia czaszka w 2001 r., czwarta w 2002 r. i piąta w 2005 r. Czaszka 5, opisana w 2013 r. w „Science", jest pierwszą w pełni zachowaną czaszką dorosłego człowieka z tak wczesnego plejstocenu. Ludzie z Dmanisi byli niscy (ok. 145–166 cm), mieli mały mózg (545–775 cm^3), nogi przystosowane do długich marszów i ręce bliższe dawniejszym przodkom. Różnice między pięcioma czaszkami są tak duże, że według zespołu z Dmanisi kilka uznawanych dotąd osobno gatunków wczesnego Homo mogło być jedną zmienną populacją. Inni badacze się z tym nie zgadzają, a spór o nazwę – Homo georgicus czy Homo erectus georgicus – trwa. Dmanisi to najstarsze dobrze datowane szczątki ludzi poza Afryką; starsze ślady obecności człowieka w Azji są znane tylko z narzędzi kamiennych [do sprawdzenia].

Najbardziej poruszająca jest czaszka 4, należąca do starego osobnika, który stracił wszystkie zęby oprócz jednego i żył potem jeszcze długo, bo zębodoły zdążyły zarosnąć kością. Bez ognia i gotowania przeżyć lata bez zębów w chłodnym klimacie byłoby bardzo trudno, więc część badaczy widzi w nim jeden z najstarszych dowodów na to, że ktoś się nim opiekował. Świat wokół wyglądał wtedy inaczej: nad jeziorem rosły lasy i ciągnęły się stepy, po których chodziły strusie, żyrafy, nosorożce, koniowate i bizony, a polowały na nie dwa gatunki kotów szablozębnych, jaguar europejski i hieny. Wszystkie czaszki ludzi leżały na kilku metrach kwadratowych, co badacze tłumaczą m.in. działalnością drapieżników, więc ludzie z Dmanisi byli zapewne zarówno myśliwymi i padlinożercami, jak i zdobyczą.

Średniowieczne miasto, wzmiankowane w IX w. jako posiadłość arabskiego emiratu Tbilisi, wyrosło na skrzyżowaniu szlaków handlowych na jeden z głównych ośrodków handlowych Gruzji. W latach 80. XI w. zajęli je Seldżucy, w latach 1123–1125 odebrali Dawid Budowniczy i Demetriusz I, w XIV w. spustoszyły je armie Timura, a po kolejnym najeździe w 1486 r. miasto już się nie podniosło. Z ruin zachowała się bazylika Sioni, datowana przez jednych badaczy na VI w., przez innych na IX w., z bogato rzeźbionym przedsionkiem dobudowanym w latach 1213–1222 za Jerzego IV Laszy, syna królowej Tamar. Obok są resztki cytadeli, łaźni, piwnic na wino i ulic. Współczesne miasteczko Dmanisi leży ok. 12 km na zachód; w gminie mieszka liczna ludność azerska, a po azersku miasteczko nazywa się Başkeçid [proporcje do sprawdzenia].

Czaszka 5 (D4500) z żuchwą D2600 w Muzeum Narodowym w Tbilisi – najpełniejsza czaszka dorosłego człowieka sprzed ok. 1,8 mln lat Fot. Kober, CC0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Wykopaliska pod zadaszeniem, gdzie widać warstwy ziemi z kośćmi, i małe muzeum z kopiami czaszek i narzędziami [zadaszenie i zakres ekspozycji do sprawdzenia].
- Bazylika Sioni z rzeźbionym przedsionkiem z XIII w., ruiny cytadeli i średniowiecznego miasta na cyplu, z widokiem na doliny Maszawery i Pinezauri.
- Oryginalne czaszki są w Muzeum Narodowym Gruzji w Tbilisi, warto je zobaczyć przy okazji stolicy.

Praktycznie

- Ok. 90 km z Tbilisi przez Marneuli, Bolnisi i Kazreti, asfaltem; stanowisko leży nad doliną Maszawery ok. 12 km przed miasteczkiem Dmanisi, ostatni krótki dojazd od szosy [nawierzchnia do sprawdzenia]. Zatankować w Bolnisi albo w Dmanisi.
- Według części źródeł muzeum-rezerwat jest otwarte tylko od początku maja do końca października, według innych cały rok, z wyjątkiem świąt; latem trwają wykopaliska [godziny i sezon do sprawdzenia przed wyjazdem].
- Na cyplu niewiele cienia; przy bazylice obowiązuje strój jak do cerkwi.

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Dmanisi_hominins, en.wikipedia.org/wiki/Dmanisi, en.wikipedia.org/wiki/Dmanisi_Sioni_cathedral, georgianencyclopedia.ge/en/form_eng/617, georgia.to/places-to-go/kvemo-kartli/dmanisi/..., www.madloba.info/en/region-kvemo-kartli/churc...

41.33726, 44.34469 (wikidata:Q20573231)

13 MCCHETA-MTIANETIA (GRUZJA) · KARTLIA-I-TBILISI

Mccheta: Sweti Cchoweli i Dżwari

Fot. Dmitry A. Mottl, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Typ	klasztor, unesco, miasteczko, widok
Czas	pół dnia: katedra i Samtawro ok. 2 godziny, Dżwari z dojazdem ok. 1 godziny
Wstęp	świątynie bezpłatnie; obowiązuje strój do kościoła (kobiety: spódnica i chusta, wypożyczane przy wejściu; mężczyźni: długie spodnie)
Wys.	ok. 460 m n.p.m. (miasto), Dżwari na wzgórzu ok. 656 m
Stolica	Kartlii (Iberii) od III w. p.n.e. do początku VI w.
Sweti Cchoweli	1010–1029, architekt Arsukidze
Dżwari	kościół ok. 590–605, mały kościół ok. 545
UNESCO	1994, Zabytki historyczne Mcchety; 2009–2016 na liście zagrożonych
Wydarzenia	Sweticchowloba (Mcchetoba) 14 października [do sprawdzenia]

RYS HISTORYCZNY

Mccheta leży ok. 20 km na północ od Tbilisi, tam gdzie Aragwi, spływająca spod Kaukazu, wpada do Kury. Jest jednym z najstarszych stale zamieszkanych miast Gruzji: kroniki przypisują jej założenie Mcchetosowi, synowi Kartlosa, praojca Gruzinów, a archeolodzy znajdują tu groby z epoki brązu. Od III w. p.n.e. do początku VI w. była stolicą

królestwa Kartlii, które starożytni nazywali Iberią. Miasto otaczały mury po obu brzegach Kury i trzy twierdze, z Armazi na wzgórzu po drugiej stronie rzeki. Tu w IV w. chrześcijaństwo stało się religią państwa. Według tradycji przyniosła je św. Nino, kobieta z Kapadocji, która uzdrowiła królową Nanę, a potem nawróciła króla Miriana III. Za datę przyjęcia chrztu przez królestwo uchodzi zwykle 337 r., choć historycy podają też inne. Na początku VI w. król Daczi przeniósł stolicę do Tbilisi, ale Mccheta pozostała miejscem koronacji i pochówku królów aż do XIX w. i siedzibą głowy Kościoła gruzińskiego.

Nazwa katedry Sweti Cchoweli znaczy „życiodajny słup”. Według gruzińskiej tradycji Żyd z Mcchety, Eliasz, był w Jerozolimie w dniu ukrzyżowania i odkupił od rzymskiego żołnierza szatę Chrystusa. Jego siostra Sydonia dotknęła jej po jego powrocie, zmarła z przejęcia i została pochowana z szatą w dłoniach, bo nie dało się jej wyjąć. Na grobie wyrósł wielki cedr. Św. Nino kazała z niego zrobić siedem kolumn pod pierwszy kościół, ale siódma uniosła się w powietrze i wróciła na miejsce dopiero po całonocnej modlitwie, a potem sączył się z niej leczniczy płyn. Pierwszy kościół był drewniany, w V w. król Wachtang Gorgasali zastąpił go bazyliką, a dzisiejszą katedrę zbudowano w latach 1010–1029 z polecenia katolikosa Melchizedeka I, za panowania Jerzego I. Na ścianie północnej jest relief z prawą ręką trzymającą węgielnicę i napis „ręka Arsukidzego, sługi Bożego”, a na ścianie wschodniej drugi napis mówi, że architekt nie dożył ukończenia budowy. Z tych słów wyrosła legenda, że król albo zazdrosny mistrz kazał uciąć mu prawą rękę, żeby nie zbudował niczego piękniejszego. Spopularyzowała ją powieść Konstantinego Gamsachurdii z 1939 r. „Prawica wielkiego mistrza”. Dokumentów na jej poparcie nie ma.

Katedrę niszczyli Arabowie, Persowie i trzęsienia ziemi, a pod koniec XIV w. Timur. Odbudował ją król Aleksander I, a obecna kopuła pochodzi z XV w. W 1787 r. Herakliusz II otoczył ją murem z basztami. W latach 30. XIX w., przed zapowiedzianą wizytą cara Mikołaja I, Rosjanie rozebrali dawne kruchty i pobielili freski wapnem, żeby wnętrze wyglądało „schludniej”. Odsłonięto potem tylko część, m.in. znaki zodiaku. W posadzce przed ołtarzem leżą królowie, m.in. Wachtang Gorgasali, Herakliusz II i jego syn Jerzy XII, ostatni król Kartlii i Kachetii. W nawie stoi chrzcielnica z IV w., przy której według tradycji ochrzczono Miriana i Nanę, i kamienna

kaplica z przełomu XIII i XIV w., naśladująca Grób Pański w Jerozolimie: miała pokazać, że dzięki szacie Chrystusa to drugie najświętsze miejsce świata. Przed nią znak wskazuje grób Sydonii, ze szczątkami życiodajnego słupa. Kilka ulic dalej, w klasztorze Samtawro, gdzie według tradycji mieszkała św. Nino, są groby Miriana III i Nany.

Na skalistym wzgórzu po drugiej stronie Aragwi, ok. 656 m n.p.m., stoi klasztor Dżwari, „krzyż". Według tradycji św. Nino postawiła tu na miejscu pogańskiej świątyni wielki drewniany krzyż, do którego pielgrzymowano z całego Kaukazu. Ok. 545 r. powstał nad nim mały kościół, a ok. 590–605 Stefanoz I, władca Kartlii, zbudował obok obecny. To czteroapsydowy kościół na planie krzyża, z kopułą wspartą tylko na ścianach, bez filarów, wzór dla wielu późniejszych kościołów Gruzji i Armenii. Ma niecałe 25 m wysokości, ale wnętrze wydaje się dużo większe. W środku stoi podstawa, na której miał stać krzyż Nino, dziś z nowym krzyżem. Zbieg rzek pod Dżwari otwiera poemat Michaiła Lermontowa „Mcyri" (1839): akcja zaczyna się w klasztorze stojącym tam, gdzie Aragwi i Kura spływają razem, objęte „jak dwie siostry". W 1994 r. zabytki Mcchety wpisano na listę UNESCO, w latach 2009–2016 były na liście zagrożonych, najpierw z powodu złego stanu kamienia i fresków, potem niekontrolowanej zabudowy, a w 2014 r. Kościół gruziński ogłosił Mcchetę „świętym miastem". Największe święto to Sweticchowloba, zwana też Mcchetoba, 14 października. Do katedry pielgrzymują wtedy dziesiątki tysięcy wiernych, patriarcha udziela chrztu wielu osobom naraz, a wieczorem w mieście jest jarmark, koncerty i pokaz sztucznych ogni [termin i program do sprawdzenia].

Relief z ręką i węgielnicą na północnej ścianie katedry, z napisem o Arsukidzem Fot. Grete Howard from Bristol, England, CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons

Mccheta u zbiegu Aragwi i Kury, widok spod Dżwari Fot. Jelger Groeneveld, CC BY 2.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Sweti Cchoweli: relief z ręką Arsukidzego na ścianie północnej, płaskorzeźby fasad z XI w., wewnątrz chrzcielnica, kaplica Grobu Pańskiego i miejsce grobu Sydonii, królewskie groby i ikona ze słupem unoszonym przez anioła.
- Klasztor Samtawro z grobami Miriana III i Nany, kilka minut pieszo od katedry.
- Dżwari: kościół z VI w., płaskorzeźby nad wejściem i taras widokowy nad zbiegiem Aragwi i Kury.
- Uliczki starej Mcchety z kramami (czurczchela, wino, miód) i ruiny Armazi na drugim brzegu Kury [dostępność do sprawdzenia].

Praktycznie

- Z Tbilisi ok. 20–25 km autostradą S1 i drogą S3 (Gruzińska Droga Wojskowa); do Dżwari prowadzi osobny asfaltowy podjazd na wzgórze po wschodniej stronie Aragwi, z parkingiem przy klasztorze [dojazd do sprawdzenia]. Mcchetę i Dżwari dzieli rzeka, więc między nimi jedzie się ok. 10 km, przez most i węzeł autostrady [do sprawdzenia].
- W centrum Mcchety parkingi przy katedrze bywają płatne i zatłoczone w weekendy, gdy odbywają się śluby i chrzty [do sprawdzenia]; motocykl zwykle zmieści się przy murze.
- Świątynie są czynne cały dzień i w czasie nabożeństw nie zwiedza się ich jak muzeum. Spodnie motocyklowe wystarczą, ale kobiety muszą mieć spódnicę i chustę, a mężczyzn w krótkich spodenkach zwykle się nie wpuszcza.
- W dniu Sweticchowloby, 14 października, miasto jest zablokowane przez pielgrzymów, więc warto zaplanować przyjazd na inny dzień albo bardzo wcześnie rano.

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Mtskheta, en.wikipedia.org/wiki/Svetitskhoveli_Cathedral, pl.wikipedia.org/wiki/Sweti_Cchoweli, en.wikipedia.org/wiki/Jvari_Monastery, en.wikipedia.org/wiki/Samtavro_Monastery, en.wikipedia.org/wiki/The_Right_Hand_of_the_G..., en.wikipedia.org/wiki/The_Novice_(poem), whc.unesco.org/en/list/708, whc.unesco.org/en/news/1521, 1tv.ge/lang/en/news/mtskhetoba-svetitskhovlob...

41.84228, 44.72105 (wikidata:Q1152972)

14 TBILISI (GRUZJA) · KARTLIA-I-TBILISI

Stare Tbilisi (Dzweli Tbilisi)

Fot. GeoO, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Typ	miasto, termy, twierdza, kosciol, kultura
Czas	1–2 dni pieszo, z wieczorem w łaźni
Wstęp	stare miasto, Narikala i świątynie bezpłatnie; łaźnie: sala ogólna ok. 6–20 GEL za godzinę, pokoje prywatne ok. 70–200 GEL i więcej za godzinę za pokój, peeling *kisa* ok. 10–20 GEL (stan na 2025, źródło: bigworldsmallpockets.com) [do sprawdzenia]
Założenie	według legendy król Wachtang Gorgasali, 2. poł. V w.; stolica od początku VI w.
Nazwa	od gruz. *tbili* – ciepły
Łaźnie	źródła siarkowe; pod koniec XIII w. w mieście było 65 łaźni
Matka Gruzja	1958, 20 m, aluminium, rzeźbiarz Elgudża Amaszukeli
Wydarzenia	Tbilisoba, święto miasta, październik [termin do sprawdzenia]

RYS HISTORYCZNY

Najbardziej znana legenda o początkach Tbilisi opowiada o polowaniu króla Wachtanga Gorgasalego w drugiej połowie V w. Królewski sokół upolował bażanta i oba ptaki zniknęły w zaroślach. Myśliwi znaleźli je martwe w źródle, w którym woda była tak gorąca, że je ugotowała. Król, zachwycony okolicą pełną ciepłych źródeł, kazał tu założyć miasto i nazwał je od gruzińskiego słowa tbili, „ciepły”. Ludzie mieszkali tu jednak dużo wcześniej, a pierwsza twierdza na skale nad Kurą powstała już ok. 364 r. Wachtang zaczął budowę, a jego syn Daczi na początku VI

w., zgodnie z wolą ojca, przeniósł tu stolicę z Mcchety. Pomnik Gorgasalego na koniu stoi dziś na skale przy kościele Metechi, po drugiej stronie Kury, naprzeciw Abanotubani, gdzie według legendy sokół wpadł do źródła.

Położenie na szlaku z Persji nad Morze Czarne i z Kaukazu do Anatolii przyniosło miastu bogactwo i dziesiątki najazdów. Od VIII w. przez prawie cztery stulecia Tbilisi było arabskim emiratem. W 1122 r. odbił je król Dawid IV Budowniczy i zrobił stolicą zjednoczonej Gruzji. W 1226 r. miasto zdobył chorezmijski sułtan Dżalal ad-Din. Według gruzińskiej kroniki kazał zerwać kopułę katedry Sioni, a ikony Chrystusa i Bogurodzicy położyć na moście przez Kurę: kto nie chciał po nich przejść, ginął. Kościół gruziński czci tych męczenników jako „sto tysięcy męczenników z Tbilisi” 13 listopada. Najgorszy był rok 1795. Po klęsce wojsk Herakliusza II pod Krcanisi perski szach Agha Mohammad Chan spalił miasto prawie doszczętnie, dlatego stare Tbilisi, które się dziś ogląda, to w większości zabudowa z XIX w.: kamienice z drewnianymi, rzeźbionymi balkonami, wąskie zaułki na stokach, kościoły zbudowane na dawnych fundamentach.

Nad starym miastem panuje twierdza Narikala. Jej nazwa pochodzi z czasów mongolskich i znaczy „mała twierdza”, a większość murów to fortyfikacje z XVI–XVII w., częściowo rozebrane po trzęsieniu ziemi w 1827 r. Na grzbiecie obok stoi Kartlis Deda, Matka Gruzja: dwudziestometrowa aluminiowa postać kobiety w gruzińskim stroju, postawiona w 1958 r. na 1500-lecie miasta. W lewej ręce trzyma czarę wina dla przyjaciół, w prawej miecz dla wrogów, i jest to chyba najkrótsze podsumowanie gruzińskiej gościnności i historii. U stóp twierdzy leży Abanotubani, „dzielnica łaźni”, gdzie z ziemi wypływa ciepła woda siarkowa. Łaźnie mają kopuły z cegły, które wystają prosto z bruku placu, a wewnątrz baseny z gorącą wodą i mekise, łaziebnego, który szoruje gości szorstką rękawicą. W 1829 r. kąpał się tu Aleksander Puszkin i napisał w „Podróży do Arzrumu”, że ani w Rosji, ani w Turcji nie spotkał niczego wystawniejszego niż tyfliskie łaźnie. Najbardziej rzuca się w oczy łaźnia Orbeliani, zwana Czreli Abano, „kolorową łaźnią”, z fasadą z niebieskich kafli w perskim stylu.

Na kilkuset metrach wokół Abanotubani stoją obok siebie świątynie wszystkich dawnych mieszkańców miasta. Jest tu prawosławna katedra Sioni z VI–VII w., wielokrotnie odbudowywana, w której przechowuje się krzyż św. Nino, według tradycji spleciony z gałązek winorośli i związany jej włosami. Do tego ormiańskie kościoły z czasów, gdy Ormian było w mieście mniej więcej tyle co Gruzinów (jeszcze w 1918 r.), Wielka Synagoga z lat 1904–1911 i meczet Dżuma z czerwonej cegły, jedyny zachowany na starym mieście. Od 1996 r. sunnici i szyici modlą się w nim razem, bez zasłony, która ich wcześniej dzieliła, co jest rzadkością w świecie islamu. W XIX w. Tbilisi, wtedy Tyflis, było stolicą rosyjskiego Kaukazu: mieszkali tu albo bywali Gribojedow, Lermontow, Puszkin i Tołstoj, a główną ulicą stał się dzisiejszy prospekt Rustawelego. Kuchnię najlepiej poznać w małych piwnicach: chinkali, pierożki z mięsem i bulionem, które je się rękami, trzymając za „ogonek”, chaczapuri i wino z amfor kwewri. W październiku miasto obchodzi święto Tbilisoba z jarmarkiem, winem i muzyką [termin na dany rok do sprawdzenia].

Łaźnia Orbeliani (Czreli Abano) z fasadą z kolorowych kafli w Abanotubani Fot. Natia an, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Abanotubani: kopuły łaźni na placu, łaźnia Orbeliani; za łaźniami wąwóz Legwtachewi ze ścieżką do małego wodospadu.
- Narikala i Matka Gruzja: pieszo z Abanotubani albo kolejką linową z parku Rike; widok na całe miasto, ogród botaniczny pod murami.
- Katedra Sioni z krzyżem św. Nino, meczet Dżuma, Wielka Synagoga, kościół Metechi z pomnikiem Gorgasalego na skale nad Kurą.
- Wieczorem spacer przez Most Pokoju, szklaną kładkę nad Kurą z 2010 r.

Praktycznie

- Od strony Mcchety ok. 20–25 km autostradą S1 przez Digomi, potem nabrzeżami Kury do centrum [przebieg do sprawdzenia]. Ruch w Tbilisi jest gęsty i nerwowy: kierowcy zmieniają pas bez kierunkowskazu, marszrutki zatrzymują się w dowolnym miejscu, w godzinach szczytu stoją korki. Najlepiej wjechać w weekend albo wcześnie rano w dzień powszedni i od razu zaparkować przy noclegu.
- Na starym mieście są strome, brukowane uliczki, często jednokierunkowe, po deszczu śliskie. Motocykl lepiej zostawić na podwórku pensjonatu albo na strzeżonym parkingu i zwiedzać pieszo albo metrem.
- W centrum obowiązują strefy płatnego parkowania z opłatą przez aplikację Tbilisi Parking i mandatem 50 GEL za brak opłaty (źródło: jam-news.net). Czy i jak dotyczą motocykli na obcych tablicach, nie udało się ustalić [do sprawdzenia przed wyjazdem].
- Latem w Tbilisi bywa ponad 35°C; łaźnie najlepiej wieczorem, pokój prywatny zarezerwować wcześniej [ceny do sprawdzenia].

Źródła: 16 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

41.69278, 44.80639 (wikidata:Q445572)

15 KARTLIA WEWNĘTRZNA (GRUZJA) · KARTLIA-I-TBILISI

Uplisciche

Fot. EvgenyGenkin, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

Typ	ruiny, skalne miasto, antyk, kosciol
Czas	1,5–2 godziny; z Gori i Muzeum Stalina pół dnia
Wstęp	ok. 15 GEL, dzieci do 6 lat bezpłatnie, zimą bywa taniej (stan na 2023, źródło: wander-lush.org) [do sprawdzenia]
Nazwa	„twierdza pana” (gruz. *upali* – pan, *ciche* – twierdza)
Okres	od końca II tys. p.n.e. do XIV w., zabudowa skalna od I tys. p.n.e.
Pow.	ok. 8 ha na skalnym grzbiecie nad Kurą
UNESCO	lista wstępna od 2007 r.

RYS HISTORYCZNY

Uplisciche, „twierdza pana”, to miasto wykute w miękkim piaskowcu na wysokim lewym brzegu Kury, ok. 10 km na wschód od Gori. Średniowieczne kroniki gruzińskie przypisywały jego założenie Uplosowi, synowi Mcchetosa i wnukowi Kartlosa, legendarnego praojca Gruzinów. Archeolodzy uważają je za jedną z najstarszych osad miejskich w Gruzji: pierwsze ślady ludzi pochodzą z końca II tys. p.n.e., a skalne komnaty powstawały przez całe I tys. p.n.e. i pierwsze wieki naszej ery. Miasto leżało w sercu starożytnego królestwa Kartlii, które Grecy i Rzymianie nazywali Iberią, przy szlaku handlowym wzdłuż Kury, którym karawany szły z Azji ku Morzu Czarnemu. Ten szlak często opisuje się jako odnogę jedwabnego szlaku. W szczytowym okresie Uplisciche było ośrodkiem religijnym, a w skale wykuto sale kultowe, według części badaczy związane z kultem bogini słońca [do sprawdzenia], z niszami, które mogły służyć obrzędom.

Najbardziej zaskakuje to, jak kamieniarze naśladowali architekturę z drewna i kamienia. Sklepienia wielkich sal mają kasetony i rzeźbione „belki”, jak w drewnianym domu. Fasadę dużej sali obrzędowej w części południowej zdobi łuk z frontonem w stylu rzymskim, a w sali z dwoma kolumnami, wyciętymi z jednej skały, stoi kamienna ława, być może tron władcy. W skale wykuto też piwnice z prasami do wina i wnękami na amfory. Miasto chroniły rowy i mury, a od strony rzeki prowadził do niego tunel, którym doprowadzano wodę i który w razie najazdu zamykano żelazną bramą. Największa z sal nosi dziś nazwę sali królowej Tamar, choć powstała wiele stuleci przed jej panowaniem i najpewniej była pogańską świątynią.

Gdy na początku IV w. Kartlia przyjęła chrześcijaństwo, znaczenie Uplisciche zaczęło spadać na rzecz Mcchety, a potem Tbilisi, ale samo miasto żyło dalej. W VI w. w skale wykuto bazylikę, a gdy w VIII–X w. Tbilisi zajmowali Arabowie, Uplisciche znowu stało się jedną z głównych twierdz Gruzinów. Z IX–X w. pochodzi Uplisculis eklesia, „Kościół Księcia”, zbudowany z cegły i kamienia na samym szczycie grzbietu, najlepiej widoczny element całego zespołu. Koniec przyszedł z najazdami mongolskimi, które według większości opracowań w XIV w. ostatecznie wyludniły miasto. Później tylko czasem chowano się tu przed najeźdźcami. Trzęsienie ziemi w 1920 r. zniszczyło część najbardziej kruchych komnat, a erozja niszczy skałę do dziś, dlatego od 2000 r. trwają prace konserwatorskie. Najcenniejsze znaleziska, złote i srebrne ozdoby, ceramika i rzeźby, są w Muzeum Narodowym w Tbilisi.

Kasetonowe sklepienie wykute w skale, naśladujące drewniany strop Fot. shankar s., CC BY 2.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Główna „ulica” wykuta w skale, z kanałami na wodę; sala z kolumnami, sala obrzędowa z rzymskim łukiem, sala królowej Tamar z kasetonowym stropem, piwnice z prasami do wina.
- Kościół Księcia na szczycie i widok na dolinę Kury.
- Tunel do rzeki, którym schodzi się z miasta po drugiej stronie, w stronę parkingu [czy jest otwarty, do sprawdzenia].
- Gori, ok. 12 km dalej: Muzeum Stalina, który urodził się w tym mieście w 1878 r. Muzeum otwarto w 1957 r. w gmachu zaczętym jeszcze za jego życia. Wystawa nadal ma radziecki charakter i pokazuje go jak bohatera, a o represjach mówi niewiele [do sprawdzenia]. Obok stoi drewniany domek, w którym przyszedł na świat, osłonięty pawilonem z kolumnami, i jego pancerny wagon kolejowy. Po wojnie 2008 r. władze zapowiadały przekształcenie muzeum, wieszały nawet przy wejściu tablicę nazywającą wystawę fałszowaniem historii, ale zmian nie przeprowadzono. Pomnik Stalina zdjęto z placu w 2010 r. Nad miastem stoi średniowieczna twierdza Goris-cyche [wstęp do muzeum do sprawdzenia].

Praktycznie

- Z Tbilisi ok. 85–90 km autostradą S1 na zachód do Gori, potem przez most na Kurze i drogą lokalną ok. 12 km na wschód; parking przy kasach [nawierzchnia i spokojniejszy dojazd lokalnymi drogami do sprawdzenia].
- Linia okupacyjna Osetii Południowej biegnie kilkanaście kilometrów na północ od Gori i Uplisciche, miejscami blisko autostrady. Nie zjeżdżać z głównych dróg w jej stronę [przebieg do sprawdzenia przed wyjazdem].

- Otwarte codziennie, latem (16 IV – 30 IX) 10:00–19:00, w październiku do 18:00, poza sezonem do 17:00 (stan na 2023, źródło: wander-lush.org) [do sprawdzenia]. Opisów na miejscu jest mało, warto wziąć audioprzewodnik.
- Skała jest gładka i śliska, szczególnie po deszczu, a cienia nie ma prawie wcale. Latem najlepiej przyjechać od otwarcia; na grzbiecie mocno wieje. Motocyklowe buty sprawdzą się tu lepiej niż sandały.

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Uplistsikhe, pl.wikipedia.org/wiki/Uplisciche, whc.unesco.org/en/tentativelists/5234/, wander-lush.org/uplistsikhe-cave-town-guide/, en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Stalin_Museum,_Gori, en.wikipedia.org/wiki/Gori,_Georgia

41.96666, 44.20750 (wikidata:Q1351318)

Etap kaukaz: Wielki Kaukaz: Kazbegi, Chewsuretia, Tuszetia

MCCHETA-MTIANETIA, CHEWI (GRUZJA) · KAUKAZ

16 Cminda Sameba w Gergeti (kościół Świętej Trójcy pod Kazbekiem)

Fot. Braveheart, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Typ	kosciol, gory, widok, przelecz, legenda
Czas	1–2 godziny przy kościele; z doliną Sno i Dżutą cały dzień
Wstęp	bezpłatnie (czynny kościół; godziny otwarcia [do sprawdzenia])
Wys.	kościół ok. 2170 m, Stepancminda ok. 1740 m, Kazbek 5054 m (pomiar GPS z 2019 r.; w starszych źródłach 5047 m)
Data	XIV w.; dzwonnica i mur z tego samego zespołu
Przełęcz	Krzyżowa (Dżwari) 2379 m na Gruzińskiej Drodze Wojskowej
Ochrona	zabytek kultury o znaczeniu narodowym; w pobliżu Park Narodowy Kazbegi
Wydarzenia	Gergetoba 16 lipca [do sprawdzenia]; Atengenoba w Chewi w 100. dniu po prawosławnej Wielkanocy
Po drodze	Ananuri, zbiornik Żinwali, Gudauri, pomnik przyjaźni nad przełęczą, kamienne głowy w Sno

RYS HISTORYCZNY

Kościół Świętej Trójcy, po gruzińsku Cminda Sameba, stoi samotnie na trawiastym grzbiecie na wysokości ok. 2170 m, ponad czterysta metrów nad miasteczkiem Stepancminda i rzeką Terek (Tergi). Za nim wznosi się biała, podwójna kopuła Kazbeku, a w dole biegnie Gruzińska Droga Wojskowa, która kilkanaście kilometrów dalej wchodzi w wąwóz Darialski i dochodzi do granicy z Rosją. Samo miasteczko nosi imię mnicha Stefana, który według tradycji założył tu pustelnię przy drodze przez góry. W XVIII w. okolicą rządził ród Czopikaszwilich, który pobierał od podróżnych myto. Gdy po 1801 r. górale z Chewi zbuntowali się przeciw Rosji, miejscowy pan Gabriel Czopikaszwili, syn Kazi-bega, pomógł bunt stłumić, został oficerem rosyjskiej armii i przyjął nazwisko Kazbegi. Od niego pochodzi rosyjska nazwa góry i miasteczka: władze radzieckie przemianowały Stepancmindę na Kazbegi w 1925 r., a dawna nazwa wróciła dopiero w 2006 r. Wnuk Gabriela, pisarz Aleksandre Kazbegi (1848–1893), urodził się w Stepancmindzie, porzucił studia w Petersburgu i Moskwie, żeby przez kilka lat paść owce z góralami, a w powieści „Ojcobójca” (1883) stworzył postać zbójnika Koby, obrońcy biednych. Młody Józef Dżugaszwili tak się w niej zaczytał, że przyjął „Koba” za pseudonim rewolucyjny. Dom pisarza w miasteczku jest dziś muzeum.

Sam kościół pochodzi z XIV w. To niewielka budowla na planie krzyża wpisanego w kwadrat, z przysadzistym bębnem kopuły, zbudowana z ciemnoszarego kamienia. Zdobienia skupiają się wokół okien i portali: krzyże, rozety i plecionki, najbogatsze na ścianie wschodniej. Obok stoi dzwonnica, przez którą wchodzi się za mur otaczający zespół; na jej zachodniej ścianie wyrzeźbiono postać człowieka, którego nikt dziś nie umie nazwać. Gergeti było głównym sanktuarium Chewi i kryjówką na czas wojen: według tradycji w okresach najazdów przywożono tu z Mcchety najcenniejsze relikwie, w tym krzyż św. Nino, który według legendy oświecicielka Gruzji splotła z gałązek winorośli i związała własnymi włosami [daty pobytu krzyża w Gergeti do sprawdzenia]. Krzyż jest dziś w soborze Sioni w Tbilisi. Z dawnych malowideł zostały tylko ślady, a wśród ikon kościoła wymienia się dwie nietypowe, „na złą pogodę” i „na dobrą pogodę”. W czasach radzieckich nabożeństw zakazano. W 1988 r. władze zbudowały do kościoła kolejkę linową ze

stacją tuż obok murów. Mieszkańcy uznali ją za profanację świętego miejsca i kolejkę wkrótce rozebrano; według Lonely Planet zniszczyli ją sami mieszkańcy, inne źródła mówią tylko, że ją usunięto.

Kazbek, po gruzińsku Mkinwarcweri, czyli „lodowy szczyt", to uśpiony stratowulkan: ostatni raz wybuchł ok. 750 r. p.n.e. W starszych opracowaniach ma 5047 m, ale pomiar GPS na szczycie z 2019 r. dał 5054 m, co czyni go najwyższą górą wschodniej Gruzji. Jego lodowce bywają groźne: 2014-08-20 obryw lodowca Dewdoraki na północno-wschodnim stoku zabił siedem osób, zatamował Terek i zalał Gruzińską Drogę Wojskową. Z górą wiąże się najstarszy mit Kaukazu. Gruziński bohater Amirani, syn bogini łowów Dali, nauczył ludzi kuć metal, a w pysze wyzwał na pojedynek samego Boga; za karę został przykuty łańcuchem do skały w górach. Skrzydlaty pies Kursza liże ogniwa, aż prawie pękają, ale wtedy kowale uderzają w kowadła i łańcuch znów się wzmacnia. Opowieść przypomina grecki mit o Prometeuszu, którego Grecy też przykuli w Kaukazie, a gruzińskie podania wiążą miejsce kaźni Amiraniego właśnie z Kazbekiem. Na stoku góry, na wysokości ok. 4000 m, jest grota Betlemi („Betlejem") z resztkami średniowiecznej pustelni, o której opowiada się kolejne legendy [szczegóły do sprawdzenia].

Gruzińska Droga Wojskowa łączy Tbilisi z Władykaukazem (212 km) i biegnie szlakiem znanym już Strabonowi i Pliniuszowi. Rosjanie przebudowali ją po 1799 r., a gdy generał Aleksiej Jermołow ogłosił w 1817 r. koniec prac, nazwano ją „rosyjskim Simplonem"; przewodnik Baedekera z 1914 r. pisał o jednej z najpiękniejszych dróg górskich świata, po której od połowy kwietnia do połowy października kursowały już autobusy, pokonując ją w 10 godzin. Najwyższy punkt, przełęcz Krzyżowa (Dżwari), ma 2379 m. Tuż za nią stoi betonowy pomnik przyjaźni rosyjsko-gruzińskiej z 1983 r., postawiony na 200-lecie traktatu gieorgijewskiego: półkolisty taras z kolorową mozaiką nad przepaścią doliny Aragwi. Dziś to główna droga ciężarówek z Armenii, Turcji i Azerbejdżanu do Rosji przez przejście Larsi, więc przed Stepancmindą często stoją ich długie kolumny. Państwo buduje obejście najtrudniejszego odcinka Kweszeti – Kobi: 23 km nowej drogi z pięcioma tunelami (najdłuższy, ok. 9 km, przebito w 2024 r.) i pięcioma mostami. Według ministra infrastruktury odcinek do Gudauri miał się otworzyć na

początku 2026 r., a całość na początku 2027 r. [stan do sprawdzenia przed wyjazdem]. Gdy ciężarówki przejdą do tuneli, stara droga przez przełęcz może stać się znacznie spokojniejsza.

W bocznych dolinach pod Kazbegi życie toczy się innym rytmem. W Sno, kilka kilometrów na południe od Stepancmindy, rzeźbiarz Merab Piranaszwili od lat 80. ciosa z głazów zniesionych przez rzekę olbrzymie głowy: Szoty Rustawelego, Ilii Czawczawadzego, Akakiego Ceretelego, Waži Pszaweli, Aleksandra Kazbegiego, a pierwszą jego pracą był św. Jerzy na koniu z 1984 r. Z Sno pochodzi rodzina patriarchy Eliasza II, który przez prawie pół wieku (1977–2026) stał na czele Kościoła gruzińskiego; zmarł w marcu 2026 r. Dalej w górę doliny leży Dżuta, wieś na ok. 2200 m pod postrzępionym masywem Czauchi, nazywanym „gruzińskimi Dolomitami”. Latem w Chewi, jak w całych wschodnich górach, obchodzi się Atengenobę, cykl świąt w 100. dniu po prawosławnej Wielkanocy, a w Gergeti przypada Gergetoba, święto kościoła z uroczystą liturgią i śpiewem [termin 16 lipca do sprawdzenia].

NA MIEJSCU

- Kościół, dzwonnica i mur, a za nimi widok na Kazbek i lodowiec Gergeti; najlepiej wcześnie rano, zanim podjadą busy z Tbilisi, i w pogodny dzień, bo szczyt często chowa się w chmurach od południa. Kobiety wchodzą w spódnicy i z nakrytą głową (chusty i spódnice zwykle wypożycza się przy wejściu [do sprawdzenia]).
- Po drodze z Tbilisi: Ananuri nad zbiornikiem Żinwali, twierdza książąt Aragwi z dwoma kościołami z XVII w. (większy z 1689 r. ma na fasadzie wyrzeźbiony krzyż z winorośli). Według legendy nazwa pochodzi od Any z Nuri, która w niewoli wolała zginąć, niż zdradzić wrogom tajne przejście do wody; w 1739 r. twierdzę spalił rywal, a ród książąt Aragwi wymordowano. Na liście wstępnej UNESCO od 2007 r.
- Przełęcz Krzyżowa (2379 m) z pomnikiem przyjaźni i widokiem w dolinę Aragwi; poniżej kurort Gudauri, a przy szosie w stronę Kobi rdzawe nacieki trawertynu ze źródeł mineralnych.
- Doliny Sno i Dżuta: kamienne głowy w Sno i szuter w górę doliny pod masyw Czauchi (zob. „Praktycznie”).

Praktycznie

- **Dojazd:** z Tbilisi ok. 155 km Gruzińską Drogą Wojskową (S3), cały czas asfalt, ok. 3–3,5 h bez postojów. Droga jest ruchliwa, szczególnie przez ciężarówki jadące do Larsi; najspokojniej rano. Odcinek Kweszeti – Kobi

przez przełęcz bywa w przebudowie (nowa droga z tunelami), więc warto sprawdzić aktualne zamknięcia i objazdy przed wyjazdem. Stacje paliw są w Pasanauri, Gudauri i Stepancmindzie [do sprawdzenia przed wyjazdem].

- **Do kościoła:** z centrum Stepancmindy przez wieś Gergeti drogą, którą wyasfaltowano ok. 2018 r., z parkingiem pod kościołem [stan nawierzchni do sprawdzenia; jedna relacja mówi o uszkodzeniu przez osuwisko]. Pieszo z miasteczka ok. 1–1,5 h pod górę.
- **Dolina Sno i Dżuta (krótki, łatwy szuter):** zjazd z drogi wojskowej przy Sno, ok. 4–5 km na południe od Stepancmindy. Źródła różnią się co do tego, gdzie kończy się asfalt (przy Sno albo kilka kilometrów dalej, za wsią Karkucza); dalej wąska droga szutrowa stromo pod górę, z urwiskiem z jednej strony, razem ok. 20 km od drogi wojskowej. To publiczna droga do wsi, bez opłat. Ostatnie ok. 2,6 km przed Dżutą osunęło się 2025-06-17; według przewodnika zaktualizowanego w 2026 r. droga nie jest bezpieczna dla pojazdów, a przed barierą trzeba zostawić pojazd i dojść pieszo albo podjechać miejscowym autem terenowym (ok. 40 GEL). Barier nie objeżdża się motocyklem. Po deszczu szuter jest śliski, a skarpy się obsypują [stan drogi do sprawdzenia przed wyjazdem].
- **Dolina Truso tylko z rozwagą:** szutrowa droga od Kobi w górę Tereku prowadzi ku linii okupacyjnej Osetii Południowej. Dolina jest strefą przygraniczną z posterunkiem policji, który sprawdza dokumenty, a przebieg linii w terenie bywa nieoznakowany. Jechać tylko tam, dokąd puszcza posterunek, nie dalej niż do miejsc wskazanych przez policję, i nie schodzić z drogi [przebieg linii i zasady wjazdu do sprawdzenia przed wyjazdem].
- Pogoda: nawet w lipcu na 2000 m bywa kilka stopni po zmroku, a popołudniami często grzmi; mgła i chmury potrafią zasłonić Kazbek na cały dzień.

Źródła: 19 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

42.66243, 44.62046 (wikidata:Q1511206)

KACHETIA, TUSZETIA (GRUZJA) · KAUKAZ · OPCJA

17 Omalo i Tuszetia (Keselo, Dartlo, przełęcz Abano)

Fot. Alsandro, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

Typ	park narodowy, gory, przelecz, wies, twierdza, jedzenie
Czas	co najmniej 2–3 noce w Omalo; sam przejazd przez Abano 3,5–5 h w jedną stronę
Wstęp	wjazd do Tuszetii bezpłatny; opłaty parku za usługi, biwaki i szlaki oraz rejestracja na szlakach przy granicy [do sprawdzenia przed wyjazdem]
Wys.	Omalo ok. 1880 m; przełęcz Abano ok. 2830–2930 m (źródła się różnią; najczęściej 2826 m)
Droga	Sh44 Pszaweli – Abano – Omalo, ok. 72 km, jedyna droga do Tuszetii
Sezon	droga zwykle ok. VI–IX/X, zimą Tuszetia odcięta (tylko helikopter)
Park	Park Narodowy Tuszetii od 2003-04-22, 83 453 ha; z rezerwatem i krajobrazem chronionym ok. 113 660 ha
Keselo	twierdza z lat 30. XIII w., pierwotnie 13 wież, pięć odbudowanych od 2003 r.

Wydarzenia	Atnigenoba – cykl świąt od 100. dnia po prawosławnej Wielkanocy, ok. dwa tygodnie, koniec lipca–początek sierpnia; Tuszetoba (święto pasterzy) latem w Omalo [termin do sprawdzenia]

O MIEJSCU

Tuszetia to kraina na północnym stoku Wielkiego Kaukazu, w górnym biegu dwóch rzek o tej samej nazwie, Pirikiteli Alazani i Gomecris (Tuszetis) Alazani, które łączą się i odpływają do Dagestanu. Od północy i wschodu graniczy z Czeczenią i Dagestanem, od południa z Kachetią, z którą łączy ją tylko jedna droga przez przełęcz Abano. Według umownej granicy kontynentów na wododziale Kaukazu to europejska część Gruzji. Od października do czerwca śnieg zamyka przełęcz, a zimą dolatuje się tu tylko helikopterem. Tradycyjnie Tuszetia dzieliła się na cztery wspólnoty: Cowa, Gomecari, Pirikiti i Czaghma, a jej największą wsią i ośrodkiem jest Omalo na ok. 1880 m, rozłożone na łąkach nad przepaścistym wąwozem. Krajobraz to kontrast: dna dolin porastają sosny i brzozy, a nad nimi ciągną się łąki i nagie grzbiety do ponad 4000 m.

Tuszowie dzielą się na dwie grupy. Czaghma-Tuszowie mówią dialektem gruzińskim, a Cowa-Tuszowie, zwani Bacami, mówili językiem bacbijskim z rodziny nachskiej, spokrewnionym z czeczeńskim, i dziś przechodzą na gruziński. Podanie mówi, że przodkowie Tuszów byli poganami, którzy w latach 330. uciekli w puste góry przed chrztem narzucanym przez króla Miriana III; chrześcijaństwo przyjęli tu ok. VIII w. Najsłynniejsza opowieść pochodzi z 1659 r., z powstania w Kachetii: w bitwie pod Bachtrioni Tuszowie pod wodzą Zezwy Gaprindaulego o świcie wdarli się do twierdzy perskiego wojska. W nagrodę królowie Kachetii przyznali im pastwiska w dolinie Alwani, potwierdzone potem nadaniami Teimuraza II i Herakliusza I. Od tamtej pory Tuszowie żyją między dwoma światami: latem, mniej więcej od kwietnia do października, pasterze są z owcami w górach, a na zimę schodzą do Zemo i Kwemo Alwani w Kachetii. Stada wędrowały dawnymi „drogami owczymi” przez przełęcze, a dzisiejsza

droga przez Abano biegnie w dużej części śladem jednej z nich. W XIX w., po osuwisku, które ok. 1830 r. zniszczyło jedną z ich głównych wsi, i po zarazie, najpierw Bacowie, a potem pozostali Tuszowie zaczęli osiadać w Alwani na stałe; w 1873 r. w ośmiu wspólnotach Tuszetii mieszkało jeszcze ok. 5100 osób, dziś niewiele wsi ma stałych mieszkańców.

Nad Górnym Omalo stoi Keselo, twierdza zbudowana w latach 30. XIII w., gdy na Gruzję najechali Mongołowie. Miała 13 wież, w których mieszkańcy kryli się przed najeźdźcami, a później przed napadami z Dagestanu. Do XX w. większość z nich zamieniła się w ruiny; od 2003 r. pięć wież odbudowano dawną techniką tuszyńską, za pieniądze holenderskiej rodziny mieszkającej w Gruzji, a potem fundacji Keselo, i przy okazji znaleziono ryty naskalne oraz siekiery i ozdoby z epoki brązu. Ok. 12 km od Omalo, nad doliną Pirikiteli Alazani, leży Dartlo, wieś kamiennych domów z drewnianymi balkonami i wieżami obronnymi, w której w 2014 r. nie mieszkał na stałe nikt, a latem działają kwatery. Wiara Tuszów, jak u Chewsurów, łączy prawosławie z dawnymi kultami: w Dartlo i Szenako są sanktuaria, do których kobiety nie mają wstępu, a wieprzowina uchodzi za przynoszącą pecha, więc świń się tu nie hoduje.

Najważniejszy czas w roku to Atnigenoba, cykl letnich świąt, który zaczyna się w 100. dniu po prawosławnej Wielkanocy i trwa ok. dwóch tygodni, zwykle od końca lipca do początku sierpnia, w każdej wsi przy jej sanktuarium. Gospodarzem jest szulta, wybierany przez wieś na rok: kilka dni wcześniej „wiesza kotły” i warzy aludi, tuszyńskie piwo uważane za święty napój, a do budynku, w którym się je warzy, nie wchodzą kobiety w wieku rozrodczym. Obrzędy prowadzi sługa krzyża, który jako jedyny wynosi chorągiew i ogłasza początek święta dzwonami; potem jest uczta, przy której kobiety i mężczyźni siedzą osobno, wyścigi konne i korbegela, gdy pięciu mężczyzn staje w kręgu, a pięciu kolejnych na ich ramionach. Po świętach zaczynają się sianokosy. Latem w Omalo odbywa się też Tuszetoba, święto pasterzy z wyścigami konnymi [termin do sprawdzenia]. Z Tuszetii pochodzi ser guda, który bierze nazwę od worka z owczej skóry, w którym dojrzewa, wywróconego wełną do środka; kiedyś sprzedawano go razem z tuszyńską wełną do Rosji i dalej. W kwaterach je się chinkali z baraniną.

Park Narodowy Tuszetii powstał 2003-04-22 i ma 83 453 ha między 900 a 4800 m; razem z rezerwatem ścisłym i krajobrazem chronionym obszary chronione Tuszetii zajmują ok. 113 660 ha. To jedyne nienaruszone siedlisko kozy bezoarowej w Gruzji, a żyją tu też tury, niedźwiedzie, rysie, wilki, kozice, orły przednie, orłosępy i ułary kaukaskie. Tuszetia uchodzi za jeden z najmniej zmienionych przez człowieka zakątków Kaukazu.

Serpentyny drogi do Omalo widziane z przełęczy Abano, koniec czerwca, ze śniegiem przy drodze Fot. Moahim, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Dartlo: kamienne domy i wieże nad doliną Pirikiteli Alazani Fot. Draceane, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Górne Omalo z twierdzą Keselo i muzeum etnograficznym; widok z wież na doliny Alazani o zachodzie słońca.
- Dartlo i sąsiednie Kwawlo (ok. 12 km od Omalo): kamienne domy i wieże, dalej w górę doliny Parsma i Girewi, skąd prowadzi szlak przez przełęcz

Acunta do Chewsuretii (kilka dni pieszo lub konno, z rejestracją u straży granicznej [do sprawdzenia]).

- Sama droga przez Abano: serpentyny pod przełęczą, strumienie przecinające drogę i widoki na grzbiety Kaukazu; najlepszy postój na samej przełęczy, skąd widać serpentyny po stronie Tuszetii.

Praktycznie

- **Droga:** krajowa Sh44 Pszaweli – Abano – Omalo, ok. 72 km, zwykle 3,5–5 h. Do Pszaweli z Alwani asfalt. Dalej wąska droga gruntowa, wykuta półką w zboczach: przepaście bez barier, ostre zakręty, brody i strumienie przelewające się przez drogę, obrywy skał i osuwiska, najgorsze według administracji obszaru chronionego w okolicy Zoben oraz na 50. i 53. km. Przełęcz leży wysoko i nawet w lipcu bywa przy niej śnieg i mgła. To droga publiczna, otwarta dla ruchu, gdy pozwala na to śnieg (zwykle od czerwca do końca września lub października), ale służby przez cały sezon usuwają z niej osuwiska.
- **Przebudowa (od 2026 r.):** gruziński Departament Dróg przebudowuje 49,18 km drogi w pięciu odcinkach z ośmiu zaplanowanych (umowy na ponad 73,7 mln GEL); pierwsze 22,5 km dostaje asfalt, reszta zostaje szutrem, poszerzonym i umocnionym tam, gdzie pozwala teren (1tv.ge, 2026-07-31). Na czas robót możliwe są przestoje, ciężki sprzęt i świeży, luźny nasyp [stan do sprawdzenia przed wyjazdem].
- **Warunki jazdy motocyklem:** dla lekkiego dual-sportu z oponami terenowymi i doświadczonego kierowcy, wyłącznie przy suchej pogodzie i z prognozą bez deszczu na dzień przejazdu w obie strony. Bez pełnego bagażu: duże torby zostają w bazie w Kachetii, na 2–3 noce w Omalo wystarczy mały bagaż. Wyjazd wcześnie rano, z zapasem czasu; po deszczu albo przy zapowiedzi burz się nie jedzie. Ze względu na samochody terenowe jadące z naprzeciwka i stada owiec trzeba się liczyć z zatrzymywaniem na wąskiej półce.
- **Alternatywa:** motocykl zostaje w Alwani [miejsce bezpiecznego postoju do sprawdzenia], a do Omalo jedzie się miejscowym samochodem terenowym z kierowcą (wspólne kursy latem z Alwani; cena i rozkład [do sprawdzenia]).
- **Paliwo i pieniądze:** w Tuszetii nie ma stacji paliw ani bankomatu [do sprawdzenia]. Ostatnie stacje w Alwani i Achmecie. Przejazd w obie strony to ok. 145 km trudnej drogi, plus jazda po wsiach, więc pełny bak i zapas. Gotówka w lari.
- **Na miejscu:** centrum dla odwiedzających obszary chronione Tuszetii jest w Dolnym Omalo. Psy pasterskie bywają agresywne wobec

> przechodzących obok stad, o czym ostrzega administracja obszaru chronionego. Biwakowanie, ogniska i połów ryb podlegają zasadom parku.

Źródła: 17 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

42.37056, 45.63250 (wikidata:Q1080519)

18 MCCHETA-MTIANETIA, CHEWSURETIA (GRUZJA) · KAUKAZ

Szatili i Mutso (wsie-twierdze Chewsuretii)

Fot. Jaba1977, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Typ	wies, twierdza, gory, przelecz
Czas	2 dni: dzień dojazdu przez przełęcz, nocleg w Szatili, rano Mutso i krypty w Anatori
Wstęp	bezpłatnie (wsie i ruiny bez biletów [do sprawdzenia])
Wys.	Szatili ok. 1400 m, przełęcz Datwisdżwari ok. 2680 m (źródła podają 2676–2690 m)
Wieże	Szatili ok. 60 wież i domów-wież zrośniętych w jedną twierdzę; Mutso ok. 30 domów obronnych i 4 wieże bojowe
Mieszkańcy	Szatili 22, Mutso 15 (spis 2014)
Ochrona	Szatili na liście wstępnej UNESCO; Mutso zabytkiem o znaczeniu narodowym (2006), nagroda Europa Nostra 2019
Sezon	droga przez przełęcz zwykle ok. V/VI–IX/X, zimą zamknięta
Wydarzenia	Atengenoba – letnie święta sanktuariów w 100. dniu po prawosławnej Wielkanocy [termin w danej wsi do sprawdzenia]

RYS HISTORYCZNY

Chewsuretia leży po obu stronach głównego grzbietu Wielkiego Kaukazu, przy granicy z Czeczenią i Inguszetią. Górale dzielą ją prosto: Piraketa, „ta strona”, to doliny spływające na południe ku Aragwi, a Pirikita, „tamta strona”, to doliny Argunu i jego dopływów, które płyną już na północ, do Czeczenii. Według umownej granicy kontynentów na wododziale Kaukazu Pirikita leży w Europie. Średniowieczni kronikarze znali tę krainę razem z sąsiednią Pszawią pod wspólną nazwą Pchowi; Leonti Mroweli pisał, że św. Nino nauczała tu górali po chrzcie króla Miriana w IV w. Szatili stoi w wąwozie Argunu na ok. 1400 m i jest właściwie jedną budowlą: ok. 60 wież i domów-wież z kamienia, zrośniętych tarasami w łańcuch umocnień, z płaskimi dachami, które służyły za podwórka i przejścia. Wieś strzegła północno-wschodniej granicy królestwa. Leży na liście wstępnej UNESCO, a jej opis dla UNESCO porównuje ją w Gruzji tylko z wieżami Górnej Swanetii.

Chewsurowie nigdy nie mieli panów feudalnych. Wybierali starszych, chewisberich, i radę starszych, a podlegali tylko koronie, której przez wieki dawali straż i żołnierzy. Do początku XX w. mężczyźni chodzili w kolczugach, z mieczami i tarczami, w strojach wyszywanych w krzyże, które miały chronić w walce. Te kolczugi i krzyże zrodziły najsłynniejszą legendę o Chewsurach: że są potomkami zabłąkanego oddziału krzyżowców. Spopularyzował ją w XIX w. Arnold Zisserman, rosyjski oficer i etnograf, który spędził na Kaukazie 25 lat (1842–1867), choć opowiadano ją w Tbilisi już wcześniej. Historycy uważają ją za mit bez podstaw, a w 2021 r. R. Sherman w czasopiśmie „Nationalities Papers” prześledził, jak przez dwieście lat przepisywano ją z książki do książki. Sami Chewsurowie mieli własną opowieść o początkach, zapisaną przez tego samego Zissermana: ich praojcem był Gudaneli, chłop z Kachetii, który przed karą za jakąś winę uciekł do wsi Apszo w Pszawii, a od jego synów, Arabulego i Czinczary, pochodzą dwa główne rody, Arabulowie i Czinciraulowie. Amerykański podróżnik Richard Halliburton opisywał w 1935 r. jeszcze żywe obyczaje Chewsurów, a ich wojenny taniec, chewsuruli, wszedł do kanonu gruzińskich tańców narodowych.

Wiara Chewsurów łączy prawosławie ze starszymi kultami. Każda wieś ma swoje sanktuaria, nazywane dżwari („krzyż”) albo chati („ikona”), często niepozorne kamienne kapliczki na skraju wsi, a do wielu z nich

kobiety nie mają wstępu. Najważniejszy czas to Atengenoba, cykl letnich świąt, który w górach wschodniej Gruzji zaczyna się w 100. dniu po prawosławnej Wielkanocy, z ucztami, wyścigami konnymi i pieśniami. W XX w. ten świat niemal się skończył. W latach 1951–1953 władze radzieckie przymusowo przesiedliły większość Chewsurów na niziny, do kołchozów, oficjalnie po to, by zapewnić im szkoły i lekarzy. Relacje przesiedlonych mówią o ziemi bez wody, konfliktach z sąsiadami i rozpadzie obyczajów. Opustoszałe Szatili posłużyło w latach 60. za plener gruzińskich filmów o dawnym życiu górali. Droga przez przełęcz powstała dopiero w latach 70. [do sprawdzenia]; wcześniej do Szatili i Mutso szło się pieszo albo jechało konno. Dziś w Szatili mieszka na stałe kilkanaście rodzin, latem otwierają się kwatery, także w odnowionych wieżach, a zimą wieś jest odcięta od świata.

Mutso leży ok. 11–12 km od Szatili, w dolinie Ardoti, dopływu Argunu. To najbardziej niedostępna z wiosek-twierdz Chewsuretii: ok. 30 domów obronnych i cztery wieże bojowe na trzech skalnych tarasach nad wąwozem, do tego mury, kapliczki i naziemne krypty, w których przez otwory widać do dziś ludzkie kości. Mieszkańcy opuścili ją do połowy XX w. z powodu surowego klimatu, braku wody i dróg. W latach 2014–2018 rząd i fundacja Kartu odbudowali zespół, a projekt dostał w 2019 r. nagrodę Europa Nostra i nagrodę publiczności (głosowało ok. 8500 osób). Podobne krypty stoją kilka kilometrów za Szatili, w Anatori, ok. 500 m od granicy z Czeczenią. Podanie mówi, że gdy przez dolinę przeszła zaraza, chorzy mieszkańcy sami weszli do grobowców, żeby umrzeć z dala od innych i nie zarażać bliskich. Nazwa przełęczy na drodze do Chewsuretii, Datwisdżwari, znaczy „Krzyż Niedźwiedzia”.

Mutso: wieże i domy obronne na skalnych tarasach nad doliną Ardoti Fot. Davide Cassenti, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

Szeroki szuter drogi Sh26 na przełęczy Datwisdżwari po przebudowie z 2020 r. Fot. Jelger Groeneveld, CC BY 2.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Szatili: przejścia i schody między wieżami, płaskie dachy-tarasy i widok w wąwóz Argunu; najlepiej wieczorem i wcześnie rano, gdy wieś nie ma gości z jednodniowych wycieczek.
- Krypty w Anatori, kilka kilometrów w dół Argunu, tuż przy granicy z Czeczenią: dalej niż wskazuje posterunek straży granicznej się nie jedzie.
- Mutso: z drogi w dolinie Ardoti stroma ścieżka na tarasy twierdzy, ok. 30–45 minut pod górę [czas do sprawdzenia].
- Przełęcz Datwisdżwari: postój na grzbiecie z widokiem na pasmo Gudamakari i doliny Pirikity; płaty śniegu leżą tu często do lipca.

Praktycznie

- **Dojazd:** z Tbilisi Gruzińską Drogą Wojskową do Żinwali (ok. 60–65 km, asfalt), potem drogą krajową Sh26 Żinwali – Szatili, ok. 100 km. Według relacji z ok. 2020 r. większość z ok. 58 km do Geliswake jest wyasfaltowana [stan do sprawdzenia przed wyjazdem]. Dalej, przez przełęcz Datwisdżwari i w dół do Szatili, jest szuter: zdjęcie z 2020 r. pokazuje świeżo przebudowaną, szeroką ubitą drogę na przełęczy, ale przewodniki ostrzegają przed stromymi rampami do ok. 10%, wąskimi półkami, obrywami skał i dziurami. To droga publiczna, jedyna do wsi, bez zakazów wjazdu.
- **Trudność:** średnia dla lekkiego dual-sportu przy suchej pogodzie. Po deszczu i przy topniejącym śniegu na serpentynach robi się błoto, a osuwiska potrafią zamknąć drogę na kilka godzin albo dni; na początku sezonu leżą zwały śniegu. Lepiej przejechać przełęcz przed południem, zanim zbiorą się popołudniowe burze.
- **Sezon:** zwykle od maja lub czerwca do końca września lub października, zależnie od śniegu; publiczny bus do Szatili kursuje do końca września [do sprawdzenia przed wyjazdem].
- **Paliwo:** ostatnia pewna stacja w Żinwali; w Chewsuretii stacji nie ma. Z Żinwali do Szatili, Mutso i z powrotem to ok. 230–250 km, w tym ok. 100 km szutru, więc pełny bak i zapas [do sprawdzenia przy wybranym motocyklu].
- **Szatili – Mutso:** ok. 12 km szutru wzdłuż Argunu i w dolinę Ardoti, łatwy, ale wąski; dalej droga prowadzi jeszcze do Ardoti i Chonischali [stan do sprawdzenia].
- **Strefa przygraniczna:** zawsze mieć przy sobie paszport. Na szlakach dalej od wsi (np. z Girewi w Tuszetii do Szatili) trzeba się rejestrować u straży granicznej; czy dotyczy to też dojazdu do Mutso i Anatori, [do sprawdzenia].
- **Nocleg i gotówka:** kwatery w Szatili, także w wieżach; bankomatu nie ma [do sprawdzenia], więc gotówka w lari z doliny.

Źródła: 13 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

42.65833, 45.15694 (wikidata:Q1973746)

Etap kachetia: Kachetia

KACHETIA (GRUZJA) · KACHETIA

19 Dawit Garedża (Lawra św. Dawida i klasztor Udabno)

Fot. Vyacheslav Argenberg, CC BY 4.0, Wikimedia Commons

Typ	klasztor, pustynia, widok, historia
Czas	2–3 godziny w Lawrze i przy wzgórzach; z dojazdem z Signagi lub Tbilisi cały dzień
Wstęp	bezpłatnie (czynny klasztor; datki mile widziane) [do sprawdzenia]; wymagany skromny strój
Data	założony w VI w. przez Dawida Garedżelego; złoty wiek XI–XIII w.
Zespół	ok. 20 klasztorów skalnych na ok. 25 km grzbietu Garedża; główne: Lawra, Udabno, Bertubani, Czyczchituri
Freski	VIII–XIV w., m.in. portrety historycznych postaci, w tym królowej Tamar
Granica	część zespołu (Udabno, Bertubani) na odcinku granicy z Azerbejdżanem bez delimitacji; po stronie azerbejdżańskiej rezerwat Keşikçidağ (2007)
Dostęp	Lawra otwarta; Udabno niedostępne, zawraca straż graniczna (stan na 2026, źródło: wander-lush.org)

Wydarzenia	Mamadawitoba – dzień św. Dawida w czwartek po Wniebowstąpieniu

RYS HISTORYCZNY

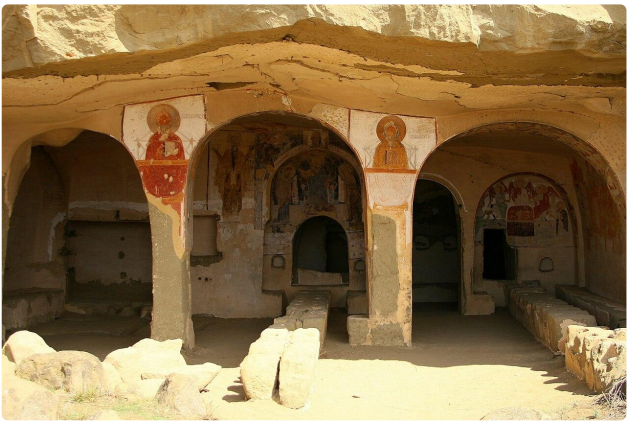
Na południowym skraju Kachetii, ok. 60–70 km na południowy wschód od Tbilisi w linii prostej, ciągnie się niski grzbiet Garedża na skraju płaskowyżu Iori: półpustynia z piaskowca i gliny, latem spalona słońcem, wiosną na krótko zielona. Na ok. 25 km jego zboczy mnisi wykuli w miękkiej skale ok. 20 klasztorów, setki cel, kościołów, refektarzy i cystern na deszczówkę. Wokół leży step i pasiaste wzgórza w kolorach czerwieni, ochry i zieleni, które z punktów widokowych wyglądają jak namalowane. Głównym klasztorem jest Lawra św. Dawida na północnym stoku, a nad nią, na grzbiecie i po drugiej stronie, leży Udabno („pustynia") ze słynnymi freskami. Grzbietem biegnie granica z Azerbejdżanem, która akurat tutaj nie została wytyczona, i dlatego część zespołu leży na terytorium, które Azerbejdżan uważa za swoje.

Klasztor założył w VI w. Dawid Garedżeli, jeden z trzynastu ojców syryjskich, uczniów Jana Zedazneli, którzy przyszli z Antiochii szerzyć w Gruzji życie mnisze. Najpierw żył na górze Mtacminda nad Tbilisi i tam wiąże się z nim legenda: kobieta podburzona przez pogańskich kapłanów oskarżyła go, że jest ojcem jej dziecka, a on zapowiedział, że prawda wyjdzie na jaw, gdy urodzi kamień. Tak się stało i od gruzińskiego słowa kwa, „kamień", wywodzi się nazwa kościoła Kaszweti w centrum Tbilisi. Potem Dawid odszedł z uczniem Łukianem na pustynię Garedża i zamieszkał w naturalnej jaskini; według żywota przeżyli dzięki łani, która pozwalała się doić [do sprawdzenia]. Jego uczniowie Dodo i Łukian założyli kolejne klasztory, Dodos Rka („róg Dodo") i Natlismcemeli („Chrzciciela"). Dawid zmarł ok. 604 r., a pamięć o nim Gruzini obchodzą w Mamadawitobę, czwartek po Wniebowstąpieniu. Według tradycji Dawid szedł do Jerozolimy, ale przed samym miastem uznał się za niegodnego, by do niego wejść, i zabrał stamtąd tylko trzy kamienie; dlatego mówi się, że trzy pielgrzymki do Garedży są warte jednej do Jerozolimy [do sprawdzenia].

W IX w. Hilarion Gruziński wzniósł tu kościół Przemienienia i refektarz, a złoty wiek klasztorów przyszedł w XI–XIII w., razem z rozkwitem zjednoczonego królestwa Gruzji. Powstały wtedy Udabno, Bertubani i

Czyczchituri, a ściany skalnych kościołów pokryły malowidła z portretami fundatorów, wśród nich królowej Tamar (1184–1207). Król Demetriusz I, syn Dawida Budowniczego, po abdykacji wybrał Garedżę na miejsce odosobnienia; to on jest autorem hymnu do Matki Bożej „Ty jesteś winnicą” (Szen char wenachi), który śpiewa się w Gruzji do dziś. Ciekawostką są napisy: obok gruzińskich mnisi i pielgrzymi zostawili ormiańskie, greckie i arabskie, a w Udabno jest napis w czterech językach z 1352 r.: gruzińskim, ormiańskim, perskim i ujgurskim. Klasztory łupili Mongołowie w 1265 r., a potem wojska Timura. Najgorszy był rok 1615, gdy wojska szacha Abbasa I wymordowały mnichów i spaliły bezcenne rękopisy; tradycja mówi, że stało się to w noc wielkanocną i zginęło kilka tysięcy mnichów [do sprawdzenia]. Życie mnisze odnowił od 1690 r. przeor Onopre Machutadze, a pod koniec lat 90. XVII w. służył tu Sulchan-Saba Orbeliani, autor pierwszego słownika gruzińskiego.

W XX w. klasztor przeżył kolejne oblężenie, tym razem przez wojsko. Bolszewicy zamknęli go po 1921 r., a w latach wojny w Afganistanie armia radziecka urządziła tu poligon i ostrzał uszkodził freski. W 1987 r. grupa studentów z pisarzem Dato Turaszwilim zaczęła protesty. Wojsko obiecało się wycofać, ale w październiku 1988 r. strzelanie wznowiono; ok. 10 tys. ludzi wyszło na ulice Tbilisi, studenci prowadzili w klasztorze głodówkę i dopiero wtedy poligon zlikwidowano. Historia powtórzyła się w niepodległej Gruzji: w 1996 r. ćwiczenia wznowiła armia gruzińska, a w maju 1997 r. setki działaczy rozbiły namioty na środku poligonu, aż ćwiczeń zakazano. Od 1991 r. trwa spór graniczny z Azerbejdżanem, który w 2007 r. ogłosił swoją część zespołu rezerwatem Keşikçidağ. Wiosną 2019 r. azerbejdżańscy pogranicznicy na kilka dni zamknęli dostęp do Udabno; od tamtej pory górny klasztor jest dla odwiedzających niedostępny (stan na 2026 r.). Wieś Udabno, przez którą się dojeżdża, ma własną historię: po lawinach w zimie 1986/1987, gdy po 46 dniach śnieżyc w Swanetii zniszczonych zostało ponad 2000 domów, ok. 8500 osób przesiedlono na niziny, a część z nich trafiła tutaj, na step.

Malowidła w skalnych kościołach klasztoru Udabno (zdjęcie sprzed zamknięcia dostępu) Fot. Kristen Jarvis Johnson, CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Lawra św. Dawida: drewniane galerie, cele wykute w skale, dziedziniec z rzeźbionymi płytami nagrobnymi i kaplica; teren do zwiedzania od dołu wzgórza.
- Klasztor Udabno z freskami na grzbiecie: według stanu na 2026 r. niedostępny, straż graniczna zawraca ze ścieżki. Nie próbować obchodzić posterunku; przed wyjazdem sprawdzić, czy sytuacja się zmieniła.
- Kolorowe wzgórza i step między wsią Udabno a klasztorem, najpiękniej w niskim słońcu rano i przed zachodem.
- Dalsza opcja w Kachetii: Park Narodowy Waszlowani przy Dedopliscqaro, badlandy, stepy z pistacją i dolina Alazani przy granicy z Azerbejdżanem. Wymaga rejestracji w centrum dla odwiedzających w Dedopliscqaro (z kopią dokumentu tożsamości), opłaty wstępu (5 GEL według administracji obszarów chronionych) i przy terenach przygranicznych przepustki straży granicznej; drogi to gruntowe trakty dla aut terenowych. Czy i na jakich zasadach wjeżdża się tam motocyklem, [do sprawdzenia].

Praktycznie

- **Dojazd:** ok. 110 km z Tbilisi, 1,5–2 h, od szosy w stronę Sagaredżo na południe przez wieś Udabno; od Udabno do klasztoru ok. 15 km. Według przewodnika zaktualizowanego w 2026 r. droga jest wyasfaltowana aż do klasztoru, z krótkim odcinkiem ubitego szutru przy Udabno, a roboty trwają, więc szutru może już nie być [stan do sprawdzenia przed wyjazdem]. Szuter z wartością dodaną, przez step zamiast asfaltu, [do sprawdzenia w terenie i na mapie].

- **Paliwo i woda:** stacji przy klasztorze nie ma; tankować w Sagaredżo albo pod Tbilisi [stacja w Udabno do sprawdzenia]. Latem w południe bywa ponad 35 °C bez cienia, więc zapas wody. Na stepie i w skałach żyją żmije: patrzeć pod nogi i nie siadać w szczelinach skał.
- **Pora:** najlepiej wiosną (kwiecień–maj, gdy step jest zielony) i we wrześniu lub październiku; w lipcu i sierpniu przyjechać rano.
- **Strefa przygraniczna:** mieć przy sobie paszport, nie latać dronem i nie fotografować pograniczników; stosować się do poleceń straży granicznej.
- **Strój:** kobiety w spódnicy i z nakrytą głową, mężczyźni w długich spodniach. Przy klasztorze jest centrum dla odwiedzających z toaletami i sklepikiem klasztornym (stan na 2026 r.).

Źródła: www.wikidata.org/wiki/Q1178627, www.wikidata.org/wiki/Q12869738, en.wikipedia.org/wiki/David_Gareja_monastery_complex, ru.wikipedia.org/wiki/Давид-Гареджа, ru.wikipedia.org/wiki/Давид_Гареджийский, wander-lush.org/david-gareja-monastery-georgia/, jam-news.net/ancient-georgian-david-gareji-co..., ponarseurasia.org/kakachia-there-is-no-easy-s..., en.wikipedia.org/wiki/1987_Svaneti_avalanches, chaikhana.media/en/stories/744/s-gor-v-pustyn..., www.apa.gov.ge/en/eco-tourism/servisebi-da-ta..., wander-lush.org/visit-vashlovani-itinerary/

41.44754, 45.37636 (wikidata:Q1178627)

KACHETIA (GRUZJA) · KACHETIA

20 Signagi i klasztor Bodbe (grób św. Nino)

Fot. George Nikoladze, Public domain, Wikimedia Commons

Typ	miasteczko, mury, klasztor, wino, jedzenie
Czas	pół dnia na miasteczko, mury i Bodbe; z degustacją w winnicy i źródłem św. Nino cały dzień
Wstęp	mury i miasteczko bezpłatnie; Bodbe bezpłatnie, wymagany skromny strój; muzeum w Signagi płatne [cena do sprawdzenia]
Wys.	ok. 790 m, nad doliną Alazani
Mury	od 1762 r., za Herakliusza II; ok. 4 km, 23 wieże (inne źródła: 4,5 km i 28 wież), bramy nazwane od okolicznych wsi
Bodbe	grób św. Nino (zm. ok. 338–340); kościół z IX–XI w., przebudowy w XVII i XIX w.; dziś klasztor żeński
UNESCO	kwewri – tradycyjne gruzińskie wino z glinianych naczyń (lista niematerialna, 2013); gruzińska polifonia (2001/2008)
Wydarzenia	rtweli – winobranie, w Kachetii zwykle od połowy września do połowy października [do sprawdzenia]; dzień św. Nino 27

	stycznia i 1 czerwca [do sprawdzenia]
Odległość	ok. 113 km od Tbilisi; Bodbe 2 km od miasteczka

RYS HISTORYCZNY

Signagi leży na stromym wzgórzu na wschodnim skraju pasma Gombori, ok. 790 m n.p.m., i patrzy z góry na płaską dolinę Alazani, pas winnic szeroki na kilkanaście kilometrów, za którym w pogodny dzień wyrasta ściana Wielkiego Kaukazu ze śniegiem na szczytach. Nazwa pochodzi od tureckiego słowa sığınak, „schronienie”, i dobrze oddaje genezę miasteczka. W XVIII w. Kachetię pustoszyły napady górali z Dagestanu, którzy porywali ludzi i bydło, więc w 1762 r. król Herakliusz II (Erekle II) ufundował tu twierdzę, w której w razie najazdu mogła się schronić ludność okolicznych wsi. Mury mają ok. 4 km i 23 wieże (niektóre źródła podają 4,5 km i 28 wież), a bramy noszą nazwy wsi, których mieszkańcy się za nimi kryli. To jeden z największych zespołów obronnych Gruzji. Spis z 1770 r. naliczył w Signagi sto rodzin, głównie rzemieślników i kupców.

Po przyłączeniu Gruzji do Rosji w 1801 r. Signagi dostało prawa miejskie i zostało ośrodkiem powiatu. W XIX w. było miastem w większości ormiańskim: w 1851 r. mieszkało tu 4267 Ormian i 200 Gruzinów, a jeszcze w 1916 r. obie grupy były mniej więcej równe; po kościołach ormiańskich zostały budynki, z których część służy dziś Cerkwi gruzińskiej. W czasach radzieckich miasteczko było ośrodkiem rolniczym, po 1991 r. podupadło, a w drugiej połowie lat 2000. rząd z pomocą organizacji międzynarodowych odnowił je od podstaw: brukowane uliczki, pastelowe kamienice z rzeźbionymi drewnianymi balkonami, które wielu gościom przypominają Włochy. Od tamtej pory Signagi nazywa się „miastem miłości”, bo pary przyjeżdżają tu brać ślub, a urząd stanu cywilnego udziela ich według przewodników o każdej porze dnia i nocy [do sprawdzenia]. Kilkanaście kilometrów stąd, we wsi Mirzaani, urodził się Niko Pirosmani (1862–1918), samouk, który malował szyldy dla tbiliskich dukanów, a dziś jest najbardziej znanym malarzem Gruzji; jego obrazy można obejrzeć w muzeum w Signagi [do sprawdzenia].

Dwa kilometry od miasteczka, wśród cyprysów na zboczu nad doliną, stoi klasztor Bodbe. Według tradycji św. Nino, młoda kobieta z Kapadocji, która w pierwszej połowie IV w. nawróciła króla Miriana III i królową Nanę i przyniosła do Gruzji krzyż spleciony z winorośli, pod koniec życia odeszła do Bodbe i tu zmarła ok. 338–340 r. Mirian kazał wznieść nad jej grobem mały klasztor. Dzisiejszy kościół, trójnawowa bazylika z IX–XI w. z kaplicą nad grobem świętej, był wielokrotnie przebudowywany. W późnym średniowieczu koronowali się tu królowie Kachetii. W 1615 r. klasztor złupiły wojska szacha Abbasa I, a odbudował go król Teimuraz I. Po 1801 r. Bodbe przeżywało rozkwit, ale w 1837 r. rosyjski egzarchat zamienił klasztor w zwykłą parafię. W 1889 r. przyjechał car Aleksander III i zarządził otwarcie tu klasztoru żeńskiego ze szkołą haftu i malarstwa. Władze radzieckie zamknęły go w 1924 r. i urządziły w nim szpital; mniszki wróciły w 1991 r. Dziś Bodbe jest jednym z najważniejszych miejsc pielgrzymek w Gruzji, a gruzińska Cerkiew wspomina św. Nino 27 stycznia i 1 czerwca, w dniu jej przybycia do kraju [daty do sprawdzenia].

Kachetia to serce gruzińskiego wina. Najstarsze znane ślady wina na świecie pochodzą z Gruzji: chemicy znaleźli kwas winowy w resztkach na skorupach naczyń z neolitycznych osad Gadaczrili Gora i Szulaweris Gora, ok. 50 km na południe od Tbilisi, z lat ok. 6000–5800 p.n.e. (badanie opublikowane w PNAS w 2017 r.). Gruzini do dziś robią wino w kwewri: dużych, jajowatych glinianych naczyniach zakopanych w ziemi w piwnicy zwanej marani. Do kwewri trafiają zgniecione winogrona razem ze skórkami, a w Kachetii często i z szypułkami; wino fermentuje, a potem miesiącami dojrzewa pod kamienną albo glinianą pokrywą uszczelnioną gliną. Białe wina z kwewri, np. z rkaciteli, mają bursztynowy kolor i garbniki jak czerwone. W 2013 r. ta metoda trafiła na listę niematerialnego dziedzictwa UNESCO. Najważniejszy szczep czerwony to saperawi. Rtweli, winobranie, w Kachetii zaczyna się zwykle w połowie września i trwa do połowy października [do sprawdzenia]: zbierają całe rodziny, z wytłoków pędzi się czaczę, a z zagęszczonego moszczu z mąką robi się czurczchelę, sznury orzechów zanurzanych w winogronowej masie, które wiszą potem na każdym przydrożnym straganie.

Wino pije się przy suprze, gruzińskiej uczcie. Prowadzi ją tamada, mistrz toastów wybrany przez gospodarzy, który wznosi kolejne toasty według porządku: za Boga, za ojczyznę, za zmarłych, za rodziców, za dzieci, za gości [kolejność bywa różna]. Goście odpowiadają na toast, a przy ważnych toastach pije się do dna, czasem z rogu. Toastom towarzyszy śpiew: gruzińska polifonia, wielogłosowa pieśń przeważnie męskich zespołów, została w 2001 r. uznana przez UNESCO za arcydzieło ustnego i niematerialnego dziedzictwa, a w 2008 r. wpisana na listę. Najsłynniejsza pieśń kachetyńska przy stole, „Mrawalżamier” („Wielu lat”), to toast za długie życie [do sprawdzenia].

Klasztor Bodbe: bazylika nad grobem św. Nino i dzwonnica z lat 1862–1885 Fot. Kober, Public domain, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Spacer po murach Signagi i wejście na wieże od strony doliny Alazani; najpiękniej o zachodzie słońca, gdy Kaukaz różowieje nad doliną.
- Klasztor Bodbe z grobem św. Nino i ogrodem nad doliną; kobiety w spódnicy i chuście, mężczyźni w długich spodniach (chusty i spódnice zwykle są przy wejściu).
- Źródło św. Nino pod klasztorem: stroma ścieżka w dół, ok. 700–800 m i kilkaset schodów, do kaplicy, w której można się zanurzyć w lodowatej wodzie (ok. 5 °C) w białej koszuli; po pięć osób, osobno kobiety i mężczyźni.
- Degustacja w winnicy z kwewri w Signagi albo w okolicznych wsiach; przy jeździe motocyklem najwyżej łyk, a wino na wieczór (limit alkoholu dla kierujących w Gruzji [do sprawdzenia przed wyjazdem]).

Praktycznie

- **Dojazd:** z Tbilisi ok. 113 km, asfalt. Główna droga przez Sagaredżo bywa ruchliwa; spokojniejszy przebieg bocznymi drogami, np. od Telawi doliną Alazani [do ustalenia]. Do Bodbe 2 km asfaltu z miasteczka.
- **Parkowanie:** w Signagi wąskie, strome uliczki z brukiem, który po deszczu jest śliski; motocykl najlepiej zostawić przy kwaterze albo na parkingu przy murach [do sprawdzenia].
- **Godziny:** Bodbe codziennie ok. 9:00–18:00, w czasie liturgii zwiedzanie ograniczone (stan na 2026-10, źródło: georgianholidays.com [do sprawdzenia przed wyjazdem]).
- **Nocleg:** dużo kwater i małych hoteli w miasteczku; we wrześniu, w czasie rtweli i ślubów, warto rezerwować wcześniej. Signagi to dobra baza na Kachetię i wypad do Dawit Garedży.
- **Pogoda:** w lipcu i sierpniu w dolinie Alazani bywa ponad 30 °C, wiosną i na początku lata najwięcej deszczu; wrzesień jest zwykle najprzyjemniejszy.

Źródła: 13 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

41.61861, 45.92167 (wikidata:Q946143)

Etap powrot: Powrót przez Turcję: Kars, Kemaliye, Hattusa

21 ANATOLIA WSCHODNIA, PROWINCJA KARS (TURCJA) · POWROT

Ani

Fot. Dosseman, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Typ	ruiny, unesco, kosciol, islamskie, twierdza, widok
Czas	3–4 godziny w ruinach, z Kars cały dzień
Wstęp	ok. 8 EUR dla cudzoziemców, płatne w lirach (stan na 2024, źródło: istanbulclues.com) [do sprawdzenia przed wyjazdem]; MuseumPass Türkiye ważny, obywatele Turcji z MüzeKart
Wys.	ok. 1340 m n.p.m.
Okres	stolica Bagratydów 961–1045; Seldżucy 1064; trzęsienie ziemi 1319; opuszczone do 1735
Zabytki	wykopano ok. 50 kościołów, 33 kaplice skalne i 20 kaplic
Architekt	Trdat – katedra (989–1001) i kościół Gagika (1001–1005)
UNESCO	tak, 2016 (Stanowisko archeologiczne Ani)
Granica	ok. 400 m od zamkniętej granicy z Armenią (rzeka Arpaçay / Achurian)

RYS HISTORYCZNY

Ani leży na trójkątnym płaskowyżu między dwoma wąwozami: od wschodu płynie Arpaçay (orm. Achurian), dziś rzeka graniczna między Turcją a Armenią, od zachodu dolina Bostanlar. Ormiańscy kronikarze wspominają twierdzę rodu Kamsarakanów na tym cyplu już w V w., ale miastem Ani zrobili Bagratydzi. W 961 r. król Aszot III przeniósł tu stolicę

z Kars, Smbat II (977–989) otoczył miasto podwójnym murem od jedynej otwartej, północnej strony, a za Gagika I (989–1020) Ani przeżywało szczyt: było siedzibą katolikosa, węzłem handlu między Bizancjum, Persją i stepami i podobno liczyło dziesiątki tysięcy mieszkańców. Nazywano je „miastem czterdziestu bram” i „miastem tysiąca i jednego kościoła”. To przesada, ale archeolodzy naliczyli ok. 50 kościołów, 33 kaplice wykute w skale i 20 kaplic.

Królestwo nie przetrwało sporu synów Gagika. Hovhannes-Smbat zapisał Ani w testamencie cesarzowi Bazylemu II, w 1045 r. Bizancjum przejęło miasto, a w 1064 r. po 25 dniach oblężenia zdobył je sułtan seldżucki Alp Arslan. Kronikarze opisują rzeź mieszkańców i dziesiątki tysięcy jeńców. W 1072 r. Seldżucy sprzedali Ani kurdyjskiej dynastii Szaddadydów; jej pierwszy władca w mieście, Manuçehr, zbudował meczet na skraju wąwozu, a mieszkańcy, w większości dalej Ormianie, w razie ucisku wzywali na pomoc Gruzję. W 1199 r. Ani zdobyła królowa Tamar, ta sama, której portret zdobi Wardzię, i oddała je w zarząd braciom Zakaremu i Iwanemu Zachariadom. Pod nimi miasto znów kwitło: z tego czasu pochodzi najlepiej zachowany kościół, św. Grzegorza ufundowany w 1215 r. przez kupca Tigrana Honenca. Koniec przyniosły kolejne ciosy: Mongołowie zdobyli Ani w 1236 r., trzęsienie ziemi w 1319 r. zawaliło m.in. kopułę katedry, a szlaki handlowe przesunęły się gdzie indziej. Ostatni mnisi opuścili klasztor Kızkale nad rzeką w 1735 r.

Katedrę Matki Bożej zaczął w 989 r. Smbat II, a dokończyła w 1001 r. królowa Katranide, żona Gagika I. Projektował ją Trdat, najsłynniejszy architekt średniowiecznej Armenii, którego cesarz wezwał wcześniej do Konstantynopola, by odbudował kopułę Hagii Sofii zniszczoną przez trzęsienie ziemi z 989 r. Wnętrze katedry ma ostre łuki i pęki filarów, przez co wygląda jak kościół gotycki, choć jest od gotyku o półtora wieku starsze. Po zdobyciu miasta w 1064 r. Seldżucy zamienili ją w meczet, później wróciła do chrześcijan. Kilkaset metrów dalej stoi kościół Odkupiciela, ukończony wkrótce po 1035 r. przez księcia Ablgharipa Pahlawuniego dla relikwii Krzyża Świętego: z zewnątrz 19-boczny, w środku z ośmioma apsydami. Stał niemal cały do 1955 r., gdy burza zwaliła jego wschodnią połowę, i dziś wygląda jak przekrój z podręcznika. Minaret meczetu Manuçehr z napisem Bismillah pismem

kufickim tureckie źródła nazywają najstarszym tureckim meczetem w Anatolii; jego sala modlitw jest późniejsza, z XII–XIII w., a w 1906 r. mieściła muzeum wykopalisk.

Świat odkrył Ani na nowo w XIX w., a w latach 1892–1917, gdy Kars należał do Rosji, wykopaliska prowadził tu Nikołaj Marr. W 1918 r., przed nadejściem armii osmańskiej, archeolog Aszcharbek Kalantar wywiózł ok. 6000 zabytków; są dziś w Muzeum Historii Armenii w Erywaniu, a reszta przepadła. Po traktatach z Moskwy i Kars (1921) Ani zostało w Turcji. W czasie zimnej wojny leżało w strefie wojskowej na granicy NATO i ZSRR: do 2004 r. potrzebne było pozwolenie, a przez pewien czas w latach 80. nie wolno było robić zdjęć. Dla Ormian Ani jest symbolem dawnej świetności, a imię Ani należy w Armenii do najpopularniejszych imion dziewczęcych. W 2016 r. stanowisko trafiło na listę UNESCO; World Monuments Fund od 2011 r. zabezpiecza katedrę i kościół Odkupiciela. Wiele dawnych zniszczeń dokonały trzęsienia ziemi z lat 1319, 1832 i 1988.

Ruiny ogląda się dziś jako rozległą, pustą łąkę pełną kwiatów w czerwcu, z której wyrastają czerwone, żółte i czarne bryły z miejscowego tufu wulkanicznego. Po drugiej stronie wąwozu widać armeńskie pola i wieś Charkow, a w dole przyczółki średniowiecznego mostu na Arpaçay, przez który wjeżdżały do miasta karawany. To jedno z niewielu miejsc, gdzie granica, której nie da się przekroczyć, jest tuż za barierką.

Kościół Odkupiciela: po burzy w 1955 r. została tylko zachodnia połowa, dziś w rusztowaniu Fot. Ben Men Lyun, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Meczet Manuçehr nad wąwozem Arpaçay; po drugiej stronie rzeki jest już Armenia Fot. Dosseman, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Trasa od bramy Lwa w murach północnych (relief lamparta z krzyżem nad wejściem): kościół Odkupiciela, kościół Tigrana Honenca z freskami (zejście w dół zbocza), katedra, meczet Manuçehr nad wąwozem, w oddali cytadela i klasztor Kızkale na skale nad rzeką [dostępność cytadeli i Kızkale do sprawdzenia].
- Kościół Apostołów w Kars (Kümbet Camii): ormiański kościół z lat 930–943 z płaskorzeźbami apostołów na bębnie kopuły, od 1579 r. meczet, za Rosjan cerkiew, potem muzeum, dziś znów meczet [daty zmian do sprawdzenia]. Nad nim twierdza Kars, przebudowana przez Saltukidów w 1153 r. i odbudowana w 1579 r. przez Lalę Mustafę Paszę, z widokiem na całe miasto.
- Kars z lat 1878–1918, gdy należał do Rosji: proste ulice i kamienne kamienice w stylu bałtyckim, które przypominają bardziej Rygę niż Anatolię. To w tej scenerii Orhan Pamuk osadził powieść „Śnieg” (2002).
- Kuchnia Kars: ser kaşar i gravyer (kraj sera, odmiana gravyer ma chronione oznaczenie geograficzne [do sprawdzenia]), miód z łąk płaskowyżu i pieczona gęś (kaz) zimą; sklepy z serem są przy głównych ulicach.

Praktycznie

- Z Kars ok. 45 km na wschód drogą asfaltową przez wsie płaskowyżu; parking przy kasie przy murach północnych [nawierzchnia ostatniego odcinka do sprawdzenia]. Do Kars i dalej na zachód przez Sarıkamış i Erzurum – bez wjazdu do prowincji Ağrı i Iğdır, do których MSZ odradza podróże (stan na 2026-10-21).
- Godziny według źródeł różne: 8:00–17:00 albo latem 8:00–19:00, zimą 9:00–17:00 (stan na 2024, źródło: istanbulclues.com) [do sprawdzenia

przed wyjazdem]. Na płaskowyżu nie ma cienia: woda, czapka, wiatrówka; zimą śnieg.
- Strefa przygraniczna: trzymać się wyznaczonych ścieżek, nie schodzić do rzeki i do mostu, nie fotografować posterunków; zasady zwiedzania i ewentualny zakaz dronów [do sprawdzenia].
- Przed dalszą jazdą przez Anatolię warto rozważyć MuseumPass Türkiye: 185 EUR, 15 dni, ponad 300 muzeów i stanowisk (taryfa Ministerstwa Kultury i Turystyki od 2027-04-01, źródło: alomaliye.com) [do sprawdzenia, czy się opłaca przy cenach pojedynczych biletów].

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Ani, en.wikipedia.org/wiki/Cathedral_of_Ani, whc.unesco.org/en/list/1518, en.wikipedia.org/wiki/Castle_of_Kars, istanbulclues.com/kars-ani-ruins-entrance-fee-hours/

40.50750, 43.57278 (wikidata:Q546010)

ANATOLIA ŚRODKOWA, PROWINCJA SIVAS (TURCJA) · POWROT

22 Divriği: Ulu Cami ve Darüşşifa (Wielki Meczet i Szpital)

Fot. R Prazeres, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Typ	islamskie, unesco, rzezba, miasteczko, zamek
Czas	1–2 godziny, z cieniem na portalu i twierdzą pół dnia
Wstęp	meczet czynny, wstęp bezpłatny poza porami modlitwy [do sprawdzenia, także dla części szpitalnej]
Wys.	ok. 1250 m n.p.m. [do sprawdzenia]
Budowa	1228–1229 (626 r. hidżry), Mengüdżekidzi
Fundatorzy	meczet – Ahmet Şah; szpital – Turan Melek, córka Behramşaha
Architekt	Hürrem Şah z Ahlat; minbar 1243 r. – Ibrahim syn Ahmeda z Tbilisi
UNESCO	tak, 1985
Wydarzenia	cień „modlącego się człowieka” na portalu zachodnim, ok. maja – września po południu

RYS HISTORYCZNY

Divriği leży w dolinie Çaltı, dopływu Karasu, w miejscu, które w IX w. było stolicą państwa paulicjan, ormiańskiej sekty dualistycznej. Ich przywódca Karbeas ufortyfikował tu ok. 850 r. Tefrike, z której paulicjanie razem z Arabami najeżdżali Bizancjum, aż cesarz Bazyli I zdobył miasto w 878 r. Po bitwie pod Manzikertem (1071) dolinę zajęli Turcy, a w XII w. rządziła nią mała dynastia Mengüdżekidów,

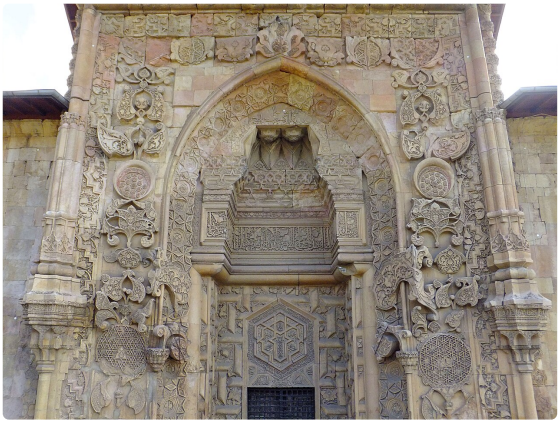
spokrewniona z Seldżukami z Konyi. Gałąź z Divriği nie miała wielkiej armii, ale miała ambicje mecenasów, i to po niej zostało najdziwniejsze dzieło średniowiecznej Anatolii.

W latach 1228–1229 emir Ahmet Şah zbudował u stóp cytadeli Wielki Meczet, a przy jego ścianie kiblowej Turan Melek, córka władcy Erzincanu Fahreddina Behramşaha, ufundowała szpital, darüşşifa, „dom uzdrowienia”, z grobowcem rodu. Często pisze się, że byli małżeństwem, ale żaden napis tego nie potwierdza. Budowniczy podpisał się w obu budynkach: Hürrem Şah, syn Mugisa, z Ahlat nad jeziorem Van. Drewniany minbar z 1243 r. wykonał zaś Ibrahim syn Ahmeda z Tbilisi, co dobrze pokazuje, jak daleko wędrowali wtedy rzemieślnicy. Słynne są trzy portale meczetu i portal szpitala. Kamień rzeźbiono w nich tak głęboko i gęsto, że ornamenty roślinne, rozety i gwiazdy wyglądają jak nalepione na ścianę; historycy sztuki szukają w nich wpływów ormiańskich, gruzińskich, perskich i seldżuckich, a żaden z portali nie powtarza drugiego. Portal północny jest najbardziej wypukły, portal szpitala ma wielki ostry łuk z oknem pośrodku i miejscami wygląda na niedokończony. W 1985 r. zespół trafił jako jeden z pierwszych obiektów w Turcji na listę UNESCO.

Najbardziej znanym zjawiskiem Divriği jest cień. Od mniej więcej maja do września, po południu, słońce oświetla portal zachodni meczetu pod takim kątem, że cień wystających ornamentów układa się w wysoką na ok. 4 m sylwetkę człowieka: najpierw jakby czytającego księgę, potem stojącego do modlitwy ze złożonymi rękami. Według tureckiej prasy pierwszy zwrócił na nią uwagę japoński turysta w 2005 r., a miejscowi przewodnicy podają godziny ok. 15:30–16:00. Na innym portalu w lipcu i sierpniu rano ma się pojawiać cień kobiety [portal i godziny do sprawdzenia]. Czy budowniczowie zaplanowali to celowo, nie wiadomo; dowodów brak, ale ludzie przyjeżdżają specjalnie na tę godzinę. W szpitalu, wokół krytego dziedzińca z małym basenem, mieli się leczyć chorzy, w tym psychicznie; opowieść o leczeniu szumem wody i muzyką krąży w przewodnikach [do sprawdzenia].

Divriği to dziś miasteczko liczące ok. 11 tys. mieszkańców, a większość okolicznych wsi zamieszkują alewici. Żyje z kopalni rudy żelaza, jednej z największych w Turcji, do której w 1937 r. doprowadzono kolej.

Zatrzymuje się tu Doğu Ekspresi, pociąg z Ankary do Kars, bardzo popularny wśród młodych Turków, i część pasażerów wysiada na godzinę zwiedzania. Z Divriği pochodził Nuri Demirağ, przemysłowiec, który w latach 30. XX w. założył pierwszą turecką fabrykę samolotów. Po dziewięciu latach restauracji meczet i szpital otwarto ponownie 6 maja 2024 r.

Portal północny meczetu: kamień rzeźbiony tak głęboko, że liście i rozety odstają od ściany na kilkanaście centymetrów Fot. R Prazeres, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Portal zachodni w sierpniowe popołudnie: cień układa się w sylwetkę modlącego się człowieka Fot. Mkrc85, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Portal północny i zachodni meczetu, wnętrze z kamiennymi filarami i minbarem z 1243 r., portal i dziedziniec szpitala z grobowcem Mengüdżekidów.

- Popołudniowy cień na portalu zachodnim (sezon ok. maj–wrzesień); warto przyjechać przed 15:30 [godziny do sprawdzenia na miejscu].
- Twierdza Divriği na stromym wzgórzu nad zespołem, z murami głównie z XIII w. i Kale Camii, meczetem w twierdzy, oraz widok na miasteczko i dolinę.

Praktycznie

- Divriği leży w bok od głównych dróg: od Kemaliye na zachód ok. 70 km [dystans i nawierzchnia do sprawdzenia], dalej do Sivas ok. 170 km asfaltem. Parking pod zespołem w górnej części miasta [do sprawdzenia].
- Meczet jest czynny: wejście poza porami modlitwy, zwłaszcza nie w piątek w południe; ramiona i kolana zakryte, buty zdjąć przed salą modlitw, kobiety z chustą. Godziny zwiedzania szpitala [do sprawdzenia] (stan na 2026-10).
- Noclegów w miasteczku jest niewiele; wygodniej spać w Sivas albo w Kemaliye [do sprawdzenia].

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Divri%C4%9Fi_Great_Mosq..., en.wikipedia.org/wiki/Divri%C4%9Fi, whc.unesco.org/en/list/358, www.dha.com.tr/foto-galeri/tarihin-tasla-yazi..., www.milliyet.com.tr/7652163

39.37122, 38.12158 (wikidata:Q581641)

23 ŚRODKOWA ANATOLIA, PROWINCJA ÇORUM (TURCJA) · POWROT

Hattusa (Boğazköy) i Yazılıkaya

Fot. Carole Raddato from FRANKFURT, Germany, CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons

Typ	ruiny, unesco, prehistoria, rzezba, mury, muzeum
Czas	pół dnia: Hattusa 2–3 godziny, Yazılıkaya godzina; z Alacahöyük cały dzień
Wstęp	[cena do sprawdzenia, ceny dla cudzoziemców w EUR]; jeden bilet na Hattusę i Yazılıkayę [do sprawdzenia]; MuseumPass Türkiye ważny, obywatele Turcji z MüzeKart
Wys.	ok. 1000–1250 m n.p.m. [do sprawdzenia]
Okres	stolica Hetytów ok. 1650–1190 p.n.e.
Skala	ok. 1,8 km², ponad 6 km murów, ok. 10 tys. mieszkańców
Archiwum	ok. 30 tys. tabliczek klinowych; Lista Pamięci Świata UNESCO 2001
Odczytanie	Bedřich Hrozný, 1915: hetycki to język indoeuropejski
UNESCO	tak, 1986 (Hattusza: stolica Hetytów)

RYS HISTORYCZNY

W wielkim zakolu Kızılırmaku (starożytnego Halysu), na zboczach nad wsią Boğazkale, dawniej Boğazköy, przez pół tysiąclecia rządzili Hetyci, jedno z mocarstw epoki brązu obok Egiptu, Babilonii i Asyrii. Wcześniej stało tu miasto Hattusz ludu Hattów, a w XIX–XVIII w. p.n.e. kupcy asyryjscy mieli tu swoją faktorię. Ok. 1700 p.n.e. król Anitta z Kussary

spalił miasto i ustawił napis z klątwą: kto po nim osiedli Hattusę, niech go porazi bóg burzy. Klątwa nie zadziałała. Ok. 1650 p.n.e. król Labarna przeniósł tu stolicę i przyjął imię Hattusili, „ten z Hattusy". Najpotężniejsze mury, ponad 6 km podwójnej linii z wieżami, zbudowano za Suppiluliumy I w XIV w. p.n.e. Ok. 1190 p.n.e., w czasie upadku cywilizacji epoki brązu, dwór i urzędnicy opuścili miasto; ślady pożaru pochodzą prawdopodobnie z czasu, gdy było już puste.

Bramy górnego miasta można dotknąć ręką. Bramę Lwów na południowym zachodzie strzegą dwa lwy wykute z bloków, które były częścią łuku. Brama Królewska na południowym wschodzie ma płaskorzeźbę wojownika w hełmie z rogami, boga opiekuna (oryginał jest w Muzeum Cywilizacji Anatolijskich w Ankarze, w bramie stoi kopia). Na najwyższym punkcie miasta leży Yerkapı: sztuczny wał długi na ok. 250 m i wysoki na ok. 15 m, obłożony kamieniem, z Bramą Sfinksów na szczycie i kamiennym tunelem przechodzącym pod nim na wylot. Tunel ma ok. 70 m i sklepienie z kamieni ułożonych w ostry łuk bez zaprawy, a da się przez niego przejść do dziś. Para sfinksów z południowej bramy pojechała w 1917 r. do Niemiec na konserwację; jeden wrócił w 1924 r., drugi stał w Muzeum Pergamońskim w Berlinie aż do 2011 r., gdy oba zostały razem ustawione w muzeum w Boğazkale. W dolnym mieście warto zobaczyć Wielką Świątynię z magazynami oraz zrekonstruowany ok. 65-metrowy odcinek murów z cegły suszonej, postawiony starymi metodami przez Niemiecki Instytut Archeologiczny [rok rekonstrukcji do sprawdzenia].

Hattusa dała światu jedno z największych archiwów starożytności. Hugo Winckler, który zaczął tu kopać w 1906 r., znalazł tysiące tabliczek klinowych; z kilku po akadyjsku wynikało, że to Hattusa, ale większości nikt nie umiał przeczytać. W 1915 r. czeski orientalista Bedřich Hrozný, wtedy żołnierz austro-węgierskiej armii, ogłosił, że to język indoeuropejski, najstarszy znany. Klucz dało mu zdanie, w którym rozpoznał słowa dla „chleba" i „wody", bliskie niemieckiemu „Wasser" i łacińskiemu „edo" (jem): „teraz chleb będziecie jeść, a wodę pić". Wśród ok. 30 tys. tabliczek z Hattusy jest wersja hetycka traktatu pokojowego, który ok. 1259 p.n.e., kilkanaście lat po bitwie pod Kadesz, zawarli Hattusili III i Ramzes II. To jeden z najstarszych znanych traktatów międzynarodowych; oryginał jest w Muzeum Archeologicznym w

Stambule, a powiększona kopia wisi w siedzibie ONZ w Nowym Jorku. Odkrycia trwają: w 2023 r. archeolodzy ogłosili, że w tabliczce z Boğazköy znaleziono nieznany wcześniej język indoeuropejski, nazwany kalasmaickim, od krainy Kalašma.

Yazılıkaya, „zapisana skała”, to sanktuarium ok. 2 km od bram miasta: dwa wąwozy między skałami, bez dachu, z reliefami z czasów Tudhaliji IV i Suppiluliumy II (koniec XIII w. p.n.e.). W komorze A z obu stron idą ku sobie dwie procesje 64 bóstw: po lewej bogowie w spódniczkach, spiczastych butach i rogatych czapkach, po prawej boginie w długich sukniach, a w środku para najwyższych, bóg burzy Teszub i bogini Hebat. Wyjątkiem jest Szauszka, bogini miłości i wojny, która idzie w procesji męskiej. Mniejsza komora B była zapewne miejscem pamięci Tudhaliji IV: widać tu króla w objęciach boga Šarrumy, dwunastu bogów podziemi w marszu i tajemniczego boga-miecz, którego rękojeść tworzą lwy. Nowe badania widzą w obu komorach także obraz kosmosu i kalendarz księżycowo-słoneczny.

Yazılıkaya, komora B: dwunastu bogów podziemi w spiczastych czapkach, w jednym rytmie marszu Fot. Ywpark2003, CC0, Wikimedia Commons

Tunel pod wałem Yerkapı: ok. 70 m korytarza z kamieni ułożonych w ostry łuk, bez zaprawy Fot. Raicem, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Pętla asfaltowa po górnym i dolnym mieście (ok. 5 km [do sprawdzenia]): Wielka Świątynia, Brama Lwów, Yerkapı z tunelem i Bramą Sfinksów, Brama Królewska, Büyükkale – pałac królewski z archiwami, zrekonstruowane mury.
- Yazılıkaya: komory A i B; najlepsze światło na reliefach przed południem [do sprawdzenia].
- Muzeum w Boğazkale z parą sfinksów i znaleziskami z miasta.
- Alacahöyük, ok. 35 km na północny wschód [do sprawdzenia]: Brama Sfinksów z kopiami ortostatów i groby królewskie z lat ok. 2850–2450 p.n.e., z których pochodzą złote naczynia i brązowe „standardy” z jeleniami i bykami, dziś w Ankarze; po drodze muzeum w Çorum z hetyckimi znaleziskami regionu. Çorum słynie z leblebi, prażonej ciecierzycy, sprzedawanej na wagę w dziesiątkach odmian.

Praktycznie

- Boğazkale leży ok. 30 km na południowy wschód od Sungurlu i ok. 80 km od Çorum, asfalt [dystanse do sprawdzenia]; we wsi stacja paliw i kilka pensjonatów [do sprawdzenia].
- Po terenie stanowiska jeździ się własnym pojazdem po pętli z parkingami przy głównych bramach [czy motocykle są wpuszczane, do sprawdzenia]; godziny otwarcia [do sprawdzenia] (stan na 2026-10).
- Płaskowyż jest latem gorący i bez cienia, wiatr bywa silny: woda i czapka, buty do chodzenia po kamieniach.

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Hattusa, en.wikipedia.org/wiki/Yaz%C4%B1l%C4%B1kaya, en.wikipedia.org/wiki/Alaca_H%C3%B6y%C3%BCk, en.wikipedia.org/wiki/Bed%C5%99ich_Hrozn%C3%BD, en.wikipedia.org/wiki/Egyptian%E2%80%93Hittit..., whc.unesco.org/en/list/377

40.01972, 34.61528 (wikidata:Q181007)

KAPADOCJA, PROWINCJA NEVŞEHIR (TURCJA) · POWROT · OPCJA

24 Kapadocja (Kapadokya): Göreme i podziemne miasta

Fot. Feridun F. Alkaya, CC0, Wikimedia Commons

Typ	geologia, unesco, skalne miasto, kosciol, bizantyjskie, widok, jedzenie
Czas	dzień: rano balony z punktu widokowego, przed południem Göreme, po południu jedno podziemne miasto
Wstęp	Muzeum na wolnym powietrzu Göreme, Karanlık Kilise (osobny bilet), Derinkuyu i Kaymaklı płatne w EUR [ceny do sprawdzenia]; MuseumPass Kapadokya 75 EUR na 3 dni dla Nevşehiru i Aksaray (taryfa Ministerstwa Kultury i Turystyki od 2027-04-01, źródło: alomaliye.com)
Wys.	Göreme ok. 1100 m n.p.m. [do sprawdzenia]; wulkany Erciyes 3917 m i Hasan Dağı 3253 m
Skała	tuf wulkaniczny z popiołów, przykryty twardszą lawą i ignimbrytem
Freski	kościoły skalne IX–XIII w., m.in. Karanlık Kilise (XI w.) i Tokalı Kilise (X w.)
Podziemia	

	Derinkuyu do ok. 85 m w głąb, dla ok. 20 tys. ludzi; odkryte ponownie w 1963 r.
UNESCO	tak, 1985 (Park Narodowy Göreme i skalne stanowiska Kapadocji)
Wydarzenia	uroczystości ku czci Hacı Bektaşa Veli w Hacıbektaş, co roku w połowie sierpnia [termin do sprawdzenia]

O MIEJSCU

Kapadocję zbudowały wulkany. Miliony lat temu Erciyes (3917 m) nad dzisiejszym Kayseri, Hasan Dağı (3253 m) i mniejsze stożki zasypały płaskowyż grubymi warstwami popiołu, z którego powstał miękki, jasny tuf, a na wierzchu zastygły cieńsze warstwy twardszej lawy i ignimbrytu. Deszcz, roztopy i wiatr wypłukały tuf szybciej niż jego twardą pokrywę i tak powstały doliny o ścianach w kolorach od bieli przez róż po ochrę i peribacaları, „kominy wróżek”: stożki i słupy, które przez jakiś czas niosą na czubku kamienny kapelusz, aż ten spadnie, a komin zacznie się kurczyć. Najbardziej znane stoją w Paşabağı i w dolinie Zelve, wsi wykutej w skale, którą mieszkańcy musieli opuścić w 1952 r., bo zbocza zaczęły się kruszyć.

Miękki tuf da się kuć zwykłym narzędziem, więc ludzie od tysięcy lat wykuwali w nim domy, gołębniki, piwnice i kościoły. W IV w. Kapadocja była sercem chrześcijańskiego Wschodu: stąd pochodzili Ojcowie Kapadoccy, Bazyli Wielki, biskup Cezarei, czyli dzisiejszego Kayseri, jego brat Grzegorz z Nyssy i ich przyjaciel Grzegorz z Nazjanzu, a reguła Bazylego do dziś jest podstawą życia mnichów prawosławnych. Wspólnoty pustelników zajmowały cele w skałach, a od IX w. w skałach powstały setki kościołów z malowidłami. W dawnym zespole klasztornym nad Göreme, dziś muzeum na wolnym powietrzu, najpiękniejszy jest Karanlık Kilise, „Ciemny Kościół”, z XI w.: przez jedno małe okno wpada tak mało światła, że kolory fresków zachowały się wyjątkowo żywe. Tuż

obok, po drugiej stronie drogi, Tokalı Kilise z X w. ma głęboki błękit tła z lapis lazuli [do sprawdzenia], a w Yılanlı Kilise św. Jerzy i św. Teodor walczą ze smokiem.

Pod ziemią jest druga Kapadocja. Pierwsze korytarze mogli wykuć Frygowie w VIII–VII w. p.n.e., ale wielopoziomowe miasta rozbudowano w czasach bizantyjskich, zwłaszcza podczas najazdów arabskich od VIII do X w. Derinkuyu, „głęboka studnia”, schodzi na ok. 85 m, ma stajnie, tłocznie wina i oleju, kuchnie, kaplice i szyby wentylacyjne, a na każdym poziomie korytarz zamykały okrągłe kamienne drzwi toczone jak koło młyńskie; mogło się w nim schronić do 20 tys. osób ze zwierzętami. O tunelu do sąsiedniego Kaymaklı, 8–9 km, mówią przewodniki [do sprawdzenia]. Chrześcijanie z okolicy chowali się tu jeszcze w 1909 r., po rzezi w Adanie. Gdy w 1923 r. wyjechali w wymianie ludności do Grecji, o podziemiach zapomniano; w 1963 r. mieszkaniec Derinkuyu, przebijając ścianę piwnicy, trafił na korytarz prowadzący do całego miasta. Ciekawostka mniej znana: wielu tutejszych prawosławnych, Karamanlidów, mówiło po turecku i pisało po turecku alfabetem greckim. Ich dawne kamienne domy z rzeźbionymi fasadami widać w Mustafapaşa, greckim niegdyś Sinasos, kilka kilometrów od Ürgüp.

Z płaskowyżu żyją dziś turystyka, wino i ceramika. Każdego ranka przy dobrej pogodzie startuje nad dolinami ponad sto balonów; przy silnym wietrze loty się odwołuje. W Avanos nad Kızılırmakiem garncarze toczą naczynia z czerwonej rzecznej gliny, Ürgüp ma winnice i piwnice wykute w tufie, a kuchnia regionu słynie z testi kebabı: mięsa duszonego w zamkniętym glinianym dzbanie, który rozbija się przy stole. Ok. 45 km na północny zachód od Nevşehiru, w Hacıbektaş, jest grób Hacı Bektaşa Veli, XIII-wiecznego mistyka, na którego uroczystości w połowie sierpnia zjeżdżają alewici z całej Turcji.

Karanlık Kilise, „Ciemny Kościół” w Göreme: Chrystus Pantokrator w kopule, freski z XI w. ocalały dzięki temu, że do wnętrza wpada mało światła Fot. Antoine Taveneaux, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

Szyb wentylacyjny w podziemnym mieście Derinkuyu Fot. Nevit Dilmen (talk), CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Punkt widokowy nad Göreme albo nad doliną Zemi o świcie, gdy startują balony; potem muzeum na wolnym powietrzu Göreme z Karanlık Kilise (osobny bilet) i Tokalı Kilise.
- Paşabağı i Zelve z kominami wróżek, zamek skalny w Uçhisar z widokiem na Erciyes, garncarnie w Avanos.
- Jedno podziemne miasto: Derinkuyu (głębsze) albo Kaymaklı (bliżej, więcej korytarzy); niskie przejścia, nie dla osób z klaustrofobią.

Praktycznie

- Göreme leży ok. 10 km na wschód od Nevşehiru; pętla Göreme – Uçhisar – Çavuşin – Avanos – Ürgüp to krótkie odcinki asfaltu. Derinkuyu ok. 30 km na południe od Nevşehiru drogą D765, Kaymaklı po drodze [dystanse do sprawdzenia].
- Drogi gruntowe w dolinach: obszar od 2019 r. nadzoruje Kapadokya Alan Başkanlığı, a jazdy terenowe firm z quadami i jeepami mogą się odbywać tylko po wyznaczonych trasach i w ramach rocznych limitów (665 quadów i jeepów od listopada 2025 do listopada 2026); za uszkodzenie komina wróżek kara wynosi ok. 1,39 mln TRY (stan na 2025, źródło: haberturk.com). Czy prywatny motocykl może jechać doliną poza asfaltem, nie wiadomo [do sprawdzenia przed wyjazdem] – w razie wątpliwości doliny tylko pieszo, a motocykl na parkingu.
- Godziny i ceny muzeów, osobny bilet do Karanlık Kilise i ceny lotów balonem [do sprawdzenia przed wyjazdem]; w szczycie sezonu tłumy od ok. 9:00, najlepiej być przy kasie przy otwarciu.
- Noclegi w hotelach jaskiniowych w Göreme i Ürgüp; motocykl zostawić na dziedzińcu albo na parkingu pensjonatu [do sprawdzenia].

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6reme_National_Park, en.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6reme, en.wikipedia.org/wiki/Derinkuyu_underground_city, en.wikipedia.org/wiki/Karamanlides, whc.unesco.org/en/list/357, www.haberturk.com/kapadokya-da-safari-turlari..., www.haberturk.com/nevsehir-haberleri/11545329...

38.64306, 34.82889 (wikidata:Q6710593)

ANATOLIA WSCHODNIA, PROWINCJA ERZINCAN (TURCJA) · POWROT

25 Kemaliye (Eğin) i Taş Yol (Kamienna Droga) przez Karanlık Kanyon

Fot. Bodrumlu60, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Typ	droga motocyklowa, kanion, tunele, miasteczko, jedzenie
Czas	przejazd Taş Yol 1–2 godziny z postojami, z Kemaliye pół dnia
Wstęp	bezpłatnie (droga publiczna)
Wys.	Kemaliye ok. 850–1100 m n.p.m., ściany kanionu do ok. 1000 m nad rzeką
Droga	ok. 7 km, 38 tuneli według większości źródeł (inne podają 10–13 km i 31–45 tuneli)
Budowa	od ok. 1870 do 2002 r., w dużej części ręcznie przez mieszkańców
Kanion	Karanlık Kanyon, ok. 25 km długości, rzeka Karasu (Eufrat Zachodni)
UNESCO	nie; Historyczne miasto Kemaliye na liście wstępnej od 2021 r.
Wydarzenia	festiwal sportów górskich i kultury, latem, skoki BASE do kanionu od 2008 r. [termin do sprawdzenia]

O MIEJSCU

Karasu, zachodnie źródło Eufratu, przecina tu z północy na południe góry Munzur i na odcinku między wsiami Bağıştaş a Dutluca płynie Kanionem Ciemnym (Karanlık Kanyon). Kanion ma ok. 25 km, ściany schodzą do wody niemal pionowo, a wysokość od rzeki do krawędzi sięga ok. 1000 m; na dnie bywa miejscami tylko 10–15 m szerokości. Zachodnią ścianą biegnie Taş Yol, „Kamienna Droga”, a ściślej Kemaliyeliler Taş Yolu, „Kamienna Droga ludzi z Kemaliye”: jednopasmowa półka wykuta w wapieniu, która co kilkaset metrów chowa się w nieoświetlonym tunelu i wychodzi na balkon nad przepaścią, bez barier.

Historia drogi jest ważniejsza niż jej liczby. Wsie na zachodnim brzegu, Gümüşçeşme, Ağıl, Yeniköy i inne, łączyła z miastem tylko ścieżka. Według miejscowej tradycji i opisu na liście wstępnej UNESCO mieszkańcy zaczęli kuć drogę w twardej skale ok. 1870 r. prostymi narzędziami, kilof za kilofem, i pracowali z przerwami przez pokolenia; turecka Wikipedia mówi o początkach w latach 60. XIX w. i o zaledwie 300–400 m wąskiej ścieżki z tamtych czasów. W latach 1949–1960 z pomocą państwa i ze składek otwarto ok. 1 km, potem prace stanęły. Ruszyły znowu w 1995 r. dzięki wojewodzie Erzincanu Recepowi Yazıcıoğlu i pieniądzom rozsianych po Turcji Kemaliyeli, a drogę oddano w 2002 r. Stąd powiedzenie, że budowano ją 132 lata. Ile ma kilometrów i tuneli, źródła się nie zgadzają: najczęściej 7 km i 38 tuneli, ale bywa też 10 km i 45 tuneli albo 13 km z 31 tunelami. Dla podróżnika liczy się co innego: tunele mają według OpenStreetMap ok. 2,2 m wysokości i 1,7 m szerokości, nawierzchnia jest w dużej części gruntowa, a rzeka płynie kilkadziesiąt do kilkuset metrów niżej.

Kemaliye, do 1922 r. Eğin (orm. Akn, „źródło”), to miasteczko schodzące tarasami ogrodów nad Eufratem. Od XV w. było osmańskim ośrodkiem handlu na szlakach karawan; według miejscowej tradycji sułtan Mehmed I osiedlił tu rodziny z Kaukazu i dał im przywilej handlu mięsem w Stambule, i rzeźnicy z Eğin byli w stolicy znani przez stulecia. Domy mają kamienne parter i dwa, trzy piętra z drewna, które spławiano Eufratem z lasów pod Refahiye, bo w okolicy lasów nie ma; to połączenie odróżnia je od domów z cegły suszonej w głębi Anatolii. Do końca XIX w. połowę mieszkańców stanowili Ormianie: z Akn pochodził poeta Siamanto, zamordowany w 1915 r. Ormiańska społeczność miasta została

zniszczona w czasie pogromów 1895–1896 i deportacji 1915 r. (ludobójstwa Ormian), a ormiańskojęzyczni prawosławni wyjechali w 1923 r. do Grecji w wymianie ludności. Nazwę Kemaliye miasto dostało dekretem z 21 października 1922 r. na cześć Mustafy Kemala; miejscowa legenda mówi, że w nagrodę za telegram, w którym Eğin obiecało mu 500 jeźdźców.

Z Kemaliye wyjeżdżano „na gurbet”, za chlebem, a tęsknota za domem przeszła do miejscowych mani: krótkich, jedenastozgłoskowych czterowierszy, których zebrano ok. 3000. Stąd też wzięła się tradycja letniego zjazdu: festiwal, który zaczynał się jako jarmark kobierców, dziś jako festiwal sportów górskich i kultury ściąga emigrantów do domu, a od 2008 r. skoczków BASE do kanionu. Z kuchni warto znać morwy z Eğin, z których robi się suszone owoce i pekmez, oraz lök: słodycz z suszonych morw i orzechów włoskich, ubijanych razem w kamiennych moździerzach. W 2021 r. historyczne miasto Kemaliye trafiło na listę wstępną UNESCO, razem z kanionem i Kamienną Drogą.

Wjazd do jednego z tuneli Kamiennej Drogi z tablicą „Kemaliyeliler Taşyolu” i datą otwarcia, sierpień 2002 Fot. Bodrumlu60, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons

Kemaliye na tarasach nad Eufratem, tuż nad cofką zbiornika Keban Fot. Mehmetaergun, CC0, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Taş Yol z Kemaliye na północ wzdłuż kanionu, ze stopem na balkonach między tunelami; w tunelach ciemno, kask z wizjerem otwartym, światła mijania, a pieszych i bydło widać w ostatniej chwili.
- Kemaliye: domy osmańskie na tarasach, źródło Kadıgölü z działającym młynem wodnym obok dawnej medresy i skała Zincirlikaya nad miastem (192 stopnie, ok. 530 kroków od drogi), z której widać całe miasto i Eufrat.
- Muzeum Przyrodnicze im. Alego Demirsoya przy szkole turystycznej Uniwersytetu Erzincan: okolice Kemaliye mają ok. 4500 opisanych gatunków roślin i zwierząt, w tym ok. 150 endemitów [godziny otwarcia do sprawdzenia].

Praktycznie

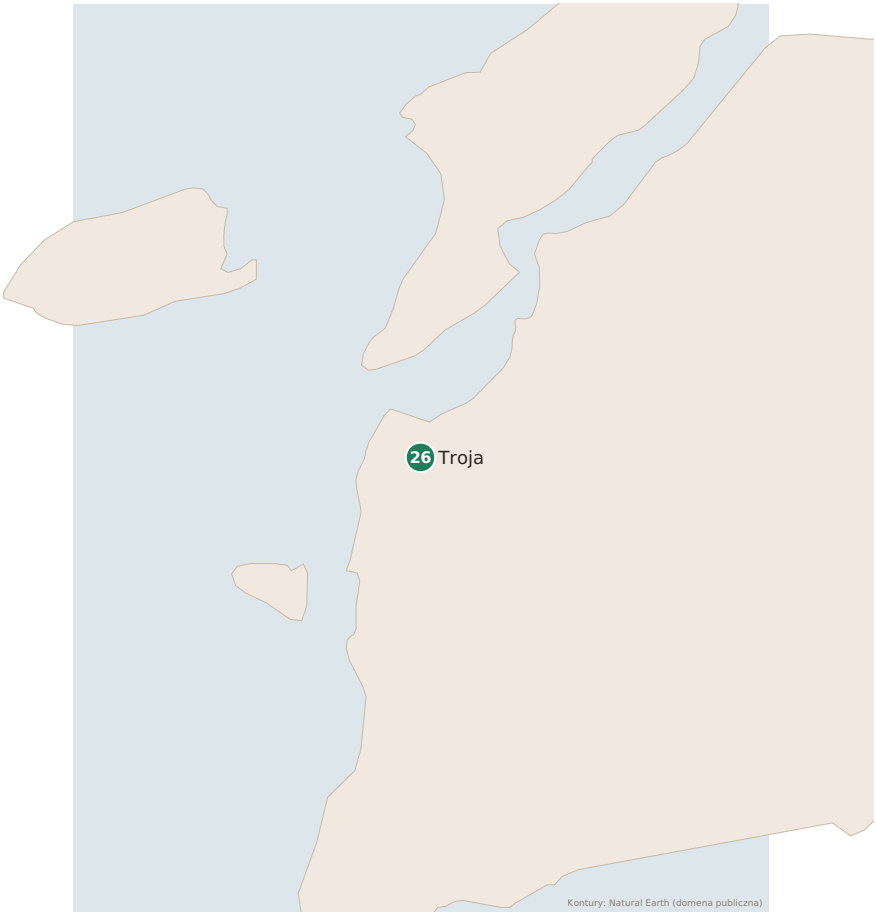
- Do Kemaliye od północy drogą D877 z İliç (z Erzincanu ok. 150 km), szosą asfaltową z kilkoma tunelami nad kanionem; Taş Yol to osobna droga 24-61 po zachodniej stronie rzeki, w kierunku Gümüşçeşme i dalej ku Divriği [przebieg do Divriği i nawierzchnia za kanionem do sprawdzenia].
- Nawierzchnia w dużej części gruntowa, w tunelach ograniczenie 20 km/h, wysokość ok. 2,2 m i szerokość ok. 1,7 m (stan na 2026-10, źródło: OpenStreetMap); przy wjeździe do tuneli znak zakazu wjazdu ciężarówek [aktualność do sprawdzenia]. Ruch dwukierunkowy jednym pasem, mijanki tylko w szerszych miejscach [zasady ruchu do sprawdzenia]. Po deszczu i wiosną w tunelach stoi woda, a zimą zniszczony odcinek bywa całkiem zamknięty (stan na 2023-06, źródło: istiklal.com.tr).
- 18 maja 2025 r. ciężarówka utknęła w tunelu przy miejscu skoków BASE i drogę czasowo zamknięto dla ruchu (źródło: yenicaggazetesi.com) – czy

jest przejezdna i w jakim stanie, sprawdzić przed wyjazdem, najlepiej w urzędzie powiatu (Kaymakamlık) albo u mieszkańców w Kemaliye.
- Na lekkim motocyklu z oponami terenowymi to jazda bez trudności technicznych, ale z przepaścią po jednej stronie i bez barier: tylko na sucho i w dzień. Zatankować w Kemaliye; bankomat Ziraat Bankası w centrum (źródło: tr.wikipedia.org) [do sprawdzenia].

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Kemaliye, tr.wikipedia.org/wiki/Kemaliye, en.wikipedia.org/wiki/Karanl%C4%B1k_Canyon, whc.unesco.org/en/tentativelists/6535/, www.dailysabah.com/arts/a-journey-to-turkeys-..., www.istiklal.com.tr/yasam/132-yilda-tamamland..., www.yenicaggazetesi.com/kemaliye-tas-yolunda-..., www.openstreetmap.org/way/193875160

39.28477, 38.48810 (osm:node/6744134045)

Punkty z innych podróży

26 ÇANAKKALE (TURCJA) · D13 · Z PODRÓŻY HOMER-WYSPY

Troja (Truva, Hisarlık)

Fot. CherryX, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

Typ	antyk, mitologia, unesco
Czas	3–4 h (z muzeum)
Wstęp	stanowisko i Muzeum Troi płatne [do sprawdzenia]
Warstwy	Troja I–IX, od ok. 3000 p.n.e. do ok. 500 n.e.
Homerycka	kandydaci: Troja VI (do ok. 1300 p.n.e.) i VIIa (do ok. 1180 p.n.e.)
Wykopaliska	Calvert 1865, Schliemann 1870–1890, Korfmann 1988–2005
UNESCO	1998; Muzeum Troi otwarte w 2018 r.

> Wiem ia, że przyjdzie ten czas, kiedy Troia padnie,
> Kiedy wielki wielkiego ludu król polęże,
> A z nim zginą Troiańscy, straszni dzidą męże.
>
> — Homer, „Iliada” VI 447–449 · przeł. Franciszek Ksawery Dmochowski (1804)

RYS HISTORYCZNY

Wzgórze Hisarlık nie jest wysokie, ale kryje dziewięć miast jedno na drugim. Najstarsze, Troja I, powstało ok. 3000 p.n.e.; ostatnie, rzymskie Ilion (Troja IX), przetrwało do ok. 500 n.e. Dla czytelnika „Iliady” najważniejsze są dwie warstwy z późnej epoki brązu: Troja VI, potężne miasto z murami z obrobionego kamienia, zniszczone ok. 1300 p.n.e. najpewniej przez trzęsienie ziemi, i Troja VIIa, spalona ok. 1180 p.n.e. ze śladami walk. Czy to była wojna z „Iliady”, nie wiadomo: nie ma rozstrzygającego dowodu, że miasto zdobyli Grecy. W hetyckich archiwach z XIV–XIII w. p.n.e. pojawia się za to kraj Wilusa, a imię to dobrze pasuje do greckiego (W)Ilios.

Historia odkrycia to osobna powieść. Brytyjczyk Frank Calvert, właściciel części wzgórza, kopał tu od 1865 r. i jako pierwszy słusznie uznał je za Ilion. W 1868 r. wpuścił na swój teren Heinricha Schliemanna, bogatego kupca zakochanego w Homerze. Schliemann wykopał w latach 1870–1890 ogromny rów przez całe wzgórze, niszcząc po drodze warstwy, których szukał, i w 1873 r. ogłosił znalezienie „skarbu Priama”. Jego żona Zofia pozowała do zdjęcia w złotej biżuterii z tego skarbu. Dziś wiadomo, że skarb pochodzi z Troi II, o ponad tysiąc lat starszej niż czasy wojny trojańskiej. Część znalezisk jest w Muzeum Archeologicznym w Stambule, część w moskiewskim Muzeum Puszkina. Po Schliemannie pracowali tu m.in. Wilhelm Dörpfeld, Carl Blegen i Manfred Korfmann (1988–2005), który wykazał, że pod cytadelą było rozległe dolne miasto.

Ruiny Troi miały swoich pielgrzymów od starożytności. W maju 334 p.n.e. Aleksander Wielki, zaczynając podbój Persji, złożył tu ofiary na grobach homeryckich bohaterów; zabrał podobno ze świątyni Ateny zbroję z czasów wojny trojańskiej. Od 1998 r. stanowisko jest na liście UNESCO, a w 2018 r. otwarto przy nim nowoczesne Muzeum Troi. Z murów widać równinę Skamandra i morze, a na nim wyspę Bozcaada, homerycki Tenedos: w I pieśni „Iliady” kapłan Chryzes modli się do Apollina, „który potężnie panuje nad Tenedos”.

Zofia Schliemann w złotej biżuterii ze „skarbu Priama”, ok. 1873; skarb pochodzi w rzeczywistości z Troi II. Fot. Unknown authorUnknown author, Public domain, Wikimedia Commons

NA MIEJSCU

- Mury Troi VI z pochyłymi ścianami, rampa Troi II i rów Schliemanna przecinający wzgórze.

- Muzeum Troi przy wjeździe do stanowiska.
- Drewniany koń przy wejściu; drugi, filmowy, stoi na nabrzeżu w Çanakkale.

> **Praktycznie.** Troja leży ok. 30 km na południe od Çanakkale, przy drodze z Ayvalık. Zaplanuj cały ranek: stanowisko i muzeum to razem kilka godzin, a w lipcu ruiny są bez cienia. Prom na Bozcaada (Tenedos) z Geyikli, rozkład [do sprawdzenia]; na wyspę warto tylko z noclegiem.

Źródła: en.wikipedia.org/wiki/Troy

39.95750, 26.23889 (wikidata:Q22647)

Język w podróży

W Gruzji mówi się po gruzińsku. Gruziński ma własne pismo (mchedruli, 33 litery, bez wielkich liter) i nie jest spokrewniony z żadnym językiem europejskim. Drogowskazy na głównych drogach mają też zapis łacinką. W miastach i w miejscach turystycznych młodsi ludzie często znają angielski, a starsi rosyjski. Na wsiach w górach i w warsztatach kilka słów po gruzińsku bardzo pomaga, a samo gamardżoba otwiera wiele drzwi. W Swanetii mówi się też po swańsku, a w Dżawachetii po ormiańsku, ale gruziński rozumieją wszyscy. Na dojazd i powrót przez Turcję jest osobny zestaw tureckich zwrotów.

Jak czytać wymowę

Wymowa jest zapisana po polsku, w przybliżeniu. Akcent w gruzińskim jest słaby i pada zwykle na pierwszą sylabę, więc nie jest zaznaczony.

- **k', p', t', c', cz'** – spółgłoski „wybuchowe” (ejektywne): wymawia się je krótko i twardo, z zatrzymaniem powietrza w krtani (კ, პ, ტ, წ, ჭ). Bez apostrofu (ქ, ფ, თ, ც, ჩ) są z wydechem, jak polskie.
- **q'** – głębokie, gardłowe k z zatrzymaniem powietrza (ყ); dla ułatwienia można je wymawiać jak k.
- **gh** – gardłowe r, jak francuskie r w Paris (ღ).
- **ch** – jak polskie ch (ხ).
- **dż, sz, ż** – jak po polsku (ჯ, შ, ჟ).

Kolumna „Łacinką” podaje zapis, jaki widać na tablicach (oficjalna transliteracja gruzińska), a kolumna „Wymowa” – jak to przeczytać po polsku.

Gruziński

Sytuacja	Zwrot	Łacinką	Wymowa
Powitanie (dosłownie „zwycięstwa”)	გამარჯობა!	gamarjoba	gamardżoba
Odpowiedź na powitanie	გაგიმარჯოს!	gagimarjos	gagimardżos
Podziękowanie	დიდი მადლობა.	didi madloba	didi madloba
Tak / nie	კი / არა	k'i / ara	k'i / ara

Sytuacja	Zwrot	Łacinką	Wymowa
Przepraszam	ბოდიში.	bodishi	bodiszi
Ile kosztuje?	რა ღირს?	ra ghirs?	ra ghirs?
Stacja	სად არის ბენზინგასამართი სადგური?	sad aris benzingasamarti sadguri?	sad aris benzingasamarti sadguri?
Tankowanie do pełna	ბოლომდე, თუ შეიძლება.	bolomde, tu sheidzleba	bolomde, tu szeidzleba
Warsztat	სად არის ავტოსერვისი?	sad aris avtoservisi?	sad aris awtoserwisi?
Wulkanizacja (napis nad warsztatem)	სად არის ვულკანიზაცია?	sad aris vulkanizatsia?	sad aris wulkanizacia?
Opona	საბურავი	saburavi	saburawi
Nocleg	ოთახი გაქვთ ამაღამ?	otakhi gakvt amagham?	otachi gakwt amagham?
Pensjonat rodzinny	საოჯახო სასტუმრო	saojakho sastumro	saodżacho sastumro
Parking na podwórzu	მოტოციკლის დაყენება ეზოში შეიძლება?	mot'otsiklis dayeneba ezoshi sheidzleba?	mot'ociklis dajeneba ezoszi szeidzleba?
Czy droga jest otwarta?	გზა ღიაა?	gza ghiaa?	gza ghiaa?
Droga do Szatili	შატილის გზა ღიაა?	shatilis gza ghiaa?	szatilis gza ghiaa?
Pogoda na przełęczy	უღელტეხილზე ამინდი როგორია?	ughelt'ekhilze amindi rogoria?	ughelt'echilze amindi rogoria?
Deszcz / śnieg / mgła	წვიმა / თოვლი / ნისლი	ts'vima / tovli / nisli	c'wima / towli / nisli
Lewo / prawo / prosto	მარცხნივ / მარჯვნივ / პირდაპირ	martskhniv / marjvniv / p'irdap'ir	marcchniw / mardżwniw / p'irdap'ir
Policja	პოლიცია	p'olitsia	p'olicia
Pomoc drogowa (laweta)	ევაკუატორი	evak'uat'ori	ewak'uat'ori

Sytuacja	Zwrot	Łacinką	Wymowa
Pomocy!	მიშველეთ!	mishvelet!	miszwelet!
Szpital	საავადმყოფო	saavadmq'opo	saawadmq'opo
Woda / chleb / wino	წყალი / პური / ღვინო	ts'q'ali / p'uri / ghvino	c'q'ali / p'uri / ghwino
Toast („niech zwycięża”)	გაუმარჯოს!	gaumarjos!	gaumardżos!

Przy stole obowiązuje supra, uczta prowadzona przez tamadę, który wznosi kolejne toasty, np. za gości, za zmarłych, za Gruzję i za przyjaciół. Pije się po jego toaście, nie wcześniej. Toast piwem uchodzi za toast do wrogów, więc wznosi się go winem albo czaczą. Motocyklista może grzecznie odmówić, mówiąc, że jutro jedzie: ხვალ მივდივარ (khval mivdivar, wymowa: chwal miwdiwar).

Rosyjski (z umiarem)

Po rosyjsku dogada się większość starszych osób, ale ze względu na wojnę 2008 r. i okupację Abchazji i Osetii Południowej wielu Gruzinów woli angielski albo gruziński. Rozmowę lepiej zacząć od gamardżoba, a po rosyjsku mówić dopiero, gdy rozmówca sam na niego przejdzie.

Sytuacja	Zwrot	Wymowa
Stacja	Где заправка?	gdie zaprawka?
Wulkanizacja	Где шиномонтаж?	gdie szinomontaż?
Nocleg	Есть свободная комната?	jest' swabodnaja komnata?
Czy droga otwarta?	Дорога открыта?	daroga atkryta?

Turecki (dojazd i powrót)

Wymowa: **ş** = sz, **ç** = cz, **c** = dż, **ı** = y, **ğ** przedłuża poprzednią samogłoskę, **ö** i **ü** jak w niemieckim. Akcent pada zwykle na ostatnią sylabę.

Sytuacja	Zwrot	Wymowa
Powitanie	Merhaba.	merhaba
Podziękowanie	Teşekkür ederim.	teszekkiur ederim
Stacja		

Sytuacja	Zwrot	Wymowa
	En yakın benzin istasyonu nerede?	en jakyn benzin istasjonu nerede?
Tankowanie do pełna	Depoyu doldurun, lütfen.	depoju doldurun, liutfen
Wulkanizacja	Lastikçi nerede?	lastikczi nerede?
Warsztat (dzielnica warsztatów)	Motosiklet tamircisi / oto sanayi nerede?	motosiklet tamirdżisi / oto sanaji nerede?
Nocleg	Boş odanız var mı?	bosz odanyz war my?
Parking	Motosikleti nereye park edebilirim?	motosikleti nereje park edebilirim?
Czy droga otwarta?	Yol açık mı?	jol aczyk my?
Przełęcz	geçit	geczit
Policja / żandarmeria	polis / jandarma	polis / żandarma
Pomocy!	Yardım edin!	jardym edin!
Ile kosztuje?	Ne kadar?	ne kadar?
Herbata, proszę	Bir çay, lütfen.	bir czaj, liutfen

Poza miastami drogi pilnuje żandarmeria (jandarma), a w miastach policja. Warsztaty, wulkanizacje i części są w każdym większym mieście w dzielnicy warsztatów (oto sanayi sitesi).

Ormiański (opcja)

Na wypadek pętli przez Armenię: Բարև Ձեզ (barew dzez, „dzień dobry”), Շնորհակալություն (sznorhakalutiun, „dziękuję”), Ո՞րտեղ է բենզալցակայանը (wortegh e benzalcakajany?, „gdzie jest stacja?”) [wymowa do sprawdzenia]. Po rosyjsku mówi tam większość dorosłych.

Jak się przygotować

Zwroty najlepiej zapamiętać, mówiąc je na głos, a nie tylko czytając. W gruzińskim najtrudniejsze są spółgłoski z apostrofem, więc warto je przećwiczyć z nagraniami albo z osobą mówiącą po gruzińsku. Na razie nie ma tu rekomendacji serwisu do ćwiczeń: linguatrener.eu nie wymienia gruzińskiego ani tureckiego wśród języków (stan na 2026-10-27), więc sprawdzimy to ponownie przed wyjazdem.

Źródła i licencje

- Opisy miejsc i regionów, plan i notatki: Piotr Goliasz, licencja CC BY 4.0 (https://gitlab.com/p.goliasz/moto).
- Współrzędne: Wikidata (CC0) i OpenStreetMap (© OpenStreetMap contributors, ODbL).
- Mapy: kontury Natural Earth (domena publiczna); linie trasy to schemat, nie przebieg dróg. Piktogramy: własne.
- Zdjęcie regionu „სამცხე-ჯავახეთი (Samcche-Dżawachetia)”: Anri137, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%E1%83%AF%E1%83%90%E1%83%95%E1%83%90%E1%83%AE%E1%83%94%E
- Zdjęcie regionu „სამცხე-ჯავახეთი (Samcche-Dżawachetia)” (Twierdza Chertwisi na skale u zbiegu Kury i Parawani, z...): Gaga.vaa, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Khertvisi_Fortress_Full_View_North.jpg
- Zdjęcie regionu „სამცხე-ჯავახეთი (Samcche-Dżawachetia)” (Drewniany dom w zespole Sirotski Dom w Gorelowce, dawnej...): Sandro Shanidze, Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sirotski_dom.jpg
- Zdjęcie regionu „იმერეთი და რაჭა (Imeretia i Racza)”: G.N., CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:View_to_Shaori_-_panoramio.jpg
- Zdjęcie regionu „იმერეთი და რაჭა (Imeretia i Racza)” (Siodło Nakerala (ok. 1217 m) na drodze z Tkibuli do...): Yasuhiro Kojima, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nakerala_Pass.jpg
- Zdjęcie regionu „იმერეთი და რაჭა (Imeretia i Racza)” (Filar Kacchi koło Cziatury: ok. 40 m wapienia z...): Andrew Milligan sumo, CC BY 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Katskhi_Pillar,_Georgia_01.jpg
- Zdjęcie regionu „იმერეთი და რაჭა (Imeretia i Racza)” (Kopalnie manganu w Cziaturze na pocztówce z 1904 r.): «Phototypie Scherer, Nabholz & Co, Moscou» («Фототипія Шереръ, Набгольцъ и Ко., Москва»), Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1900s_view_of_the_Chiatura_manganese_mining_area.jpg
- Zdjęcie regionu „სვანეთი (Swanetia)”: Boris Kuznetsov, CC BY 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Adishi_Village_(2050m),_Samegrelo-Zemo_Svaneti,_Georgia.jpg
- Zdjęcie regionu „სვანეთი (Swanetia)” (Wieże Mulachi pod Uszbą na rycinie z relacji Clive'a...): Phillips-Wolley, Clive, 1854-1918, Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Village_of_Moulahi_and_Oujba_mountain.jpg

- Zdjęcie regionu „სვანეთი (Swanetia)” (Neogotycki pałac Dadianich w Zugdidi, rezydencja...): Mehman Ibragimov, Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dadiani_palace_2013.JPG
- Zdjęcie regionu „ქართლი (Kartlia)”: Yuri Samoylov, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:2022-09-27_View_of_Mtkvari_valley_and_Trialeti_Range.jpg
- Zdjęcie regionu „ქართლი (Kartlia)” (Ateni Sioni z początku VII w. w wąwozie Tany pod Gori,...): George Mel, CC BY-SA 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Atenis_Sioni_view.jpg
- Zdjęcie regionu „ქართლი (Kartlia)” (Bazylika Bolnisi Sioni (478–493), z jednymi z...): Diaoha, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bolnisi_Sioni_Cathedral.jpg
- Zdjęcie regionu „მთიულეთი, ხევი, ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი (Wysoki Kaukaz wschodni)”: Vyacheslav Argenberg, CC BY 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sioni,_Georgian_Military_Road,_Khevi,_Georgia.jpg
- Zdjęcie regionu „მთიულეთი, ხევი, ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი (Wysoki Kaukaz wschodni)” (Kwitnące różaneczniki na grzbiecie Chidotani w...): Moahim, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:2019_-_Pshav-Khevsureti_National_Park_-_Khidotani_ridge_and_Tebulosmta.jpg
- Zdjęcie regionu „მთიულეთი, ხევი, ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი (Wysoki Kaukaz wschodni)” (Nacieki trawertynu ze źródeł mineralnych przy...): Karelj, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jvari_Overpass_Travertine_Gruzia_2019_1.jpg
- Zdjęcie regionu „მთიულეთი, ხევი, ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი (Wysoki Kaukaz wschodni)” (Betonowa galeria przeciwlawinowa przy Gruzińskiej Drodze...): Vadim Tolbatov, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Georgian_Military_Road_on_May_2013_-_01.jpg
- Zdjęcie regionu „კახეთი (Kachetia)”: Vladimir Pankratov, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Church_of_Nekresi_and_Alazani_Valley.jpg
- Zdjęcie regionu „კახეთი (Kachetia)” (Stare kwewri, gliniane naczynia do wina, w trawie przy...): Bernard Gagnon, CC BY 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kvevris_in_Ikalto_01.jpg
- Zdjęcie regionu „კახეთი (Kachetia)” (Winobranie w Kachetii na litografii Grigorija Gagarina z...): Grigory Gagarin, Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vendanges_en_Kakhetie_(B).jpg
- Źródła opisu regionu „სამცხე-ჯავახეთი (Samcche-Dżawachetia)”: https://en.wikipedia.org/wiki/Samtskhe–Javakheti, https://en.wikipedia.org/wiki/Meskheti, https://en.wikipedia.org/wiki/Javakheti, https://

en.wikipedia.org/wiki/Samtskhe-Saatabago, https://en.wikipedia.org/wiki/Jaqeli, https://en.wikipedia.org/wiki/Childir_Eyalet, https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Aspindza, https://en.wikipedia.org/wiki/Meskhetian_Turks, https://en.wikipedia.org/wiki/Doukhobors, https://ru.wikipedia.org/wiki/Гореловка_(Грузия), https://en.wikipedia.org/wiki/Ninotsminda, https://en.wikipedia.org/wiki/Akhalkalaki, https://en.wikipedia.org/wiki/Paravani_Lake, https://en.wikipedia.org/wiki/Tabatskuri_Lake, https://en.wikipedia.org/wiki/Kartsakhi_Lake, https://en.wikipedia.org/wiki/Çıldır_Lake, https://en.wikipedia.org/wiki/Abul-Samsari_Range, https://en.wikipedia.org/wiki/Abuli_fortress, https://en.wikipedia.org/wiki/Javakheti_National_Park, https://en.wikipedia.org/wiki/Borjomi, https://en.wikipedia.org/wiki/Borjomi_(water), https://en.wikipedia.org/wiki/Likani_Palace, https://en.wikipedia.org/wiki/Borjomi-Kharagauli_National_Park, https://en.wikipedia.org/wiki/2006_Russian_ban_of_Moldovan_and_Georgian_wines, https://en.wikipedia.org/wiki/Tenili, https://en.wikipedia.org/wiki/National_Agency_for_Cultural_Heritage_Preservation_of_Georgia, https://wander-lush.org/meskhetian-cuisine-samtskhe-javakheti/, https://cbw.ge/economy/products-made-at-the-poka-convent-are-a-strong-example-of-georgian-agricultural-products-and-the-development-of-local-production, https://caucasiana.pensoft.net/article/141157/, https://www.mof.ge/en/News/6976, https://en.wikipedia.org/wiki/Land_border_crossings_of_Turkey, https://1tv.ge/lang/en/news/renovated-turkgozu-checkpoint-on-georgia-turkey-border-officially-opens/

- Źródła opisu regionu „იმერეთი და რაჭა (Imeretia i Racza)”: https://en.wikipedia.org/wiki/Imereti, https://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Imereti, https://en.wikipedia.org/wiki/Solomon_II_of_Imereti, https://en.wikipedia.org/wiki/Racha, https://en.wikipedia.org/wiki/Racha-Lechkhumi_and_Kvemo_Svaneti, https://en.wikipedia.org/wiki/Lechkhumi, https://geostat.ge/media/80541/Main-Results-of-the-2024-Population-and-Agricultural-Census.pdf, https://en.wikipedia.org/wiki/Kutaisi, https://en.wikipedia.org/wiki/Colchis, https://en.wikipedia.org/wiki/Golden_Fleece, https://en.wikipedia.org/wiki/Vani_archaeological_site, https://www.getty.edu/art/exhibitions/vani/, https://en.wikipedia.org/wiki/Bagrati_Cathedral, https://en.wikipedia.org/wiki/Prometheus_Cave, https://map.nationalgeographic.ge/en/element/satafliis-dinozavrebis-nakvalevi/, https://georgia.travel/sataplia-cave-and-nature-reserve, https://en.wikipedia.org/wiki/Okatse_Canyon_Natural_Monument, https://en.wikipedia.org/wiki/Gachedili_Canyon_Natural_Monument, https://en.wikipedia.org/wiki/Katskhi_pillar, https://en.wikipedia.org/wiki/Tskaltubo, https://

en.wikipedia.org/wiki/Chiatura, https://en.wikipedia.org/wiki/Tkibuli, https://en.wikipedia.org/wiki/Zestaponi, https://en.wikipedia.org/wiki/1991_Racha_earthquake, https://en.wikipedia.org/wiki/Shovi, https://en.wikipedia.org/wiki/Georgian_cuisine, https://en.wikipedia.org/wiki/Rachuli_ham, https://en.wikipedia.org/wiki/Khvanchkara, https://en.wikipedia.org/wiki/Tsolikouri, https://en.wikipedia.org/wiki/Qvevri, https://places.georgia.travel/en/establishments/churi-chinebuli-winery, https://kutaisi.travel/en/category/where-to-go/creative-tourism-en/imereti-pottery-making-en, https://madloba.info/en/blog/georgian-holidays/kutaissoba-gviriloba-city-day-kutaisi/, https://en.wikipedia.org/wiki/Kharistvala, https://energo-pro.com/en/project/kaskada-shaori-tkibuli-gruzie, https://georgia.travel/the-most-beautiful-road-passes-of-georgia, https://1tv.ge/lang/en/news/motor-vehicle-traffic-is-prohibited-on-nakerala-pass-and-sachkhere-sareki-uzunta-shkmeri-zudali-road/, https://folklife.si.edu/talkstory/2015/traditional-homes-of-georgia-the-reason-to-be-proud, https://www.rferl.org/a/village-in-georgia-decays-as-it-waits-help/33056063.html, https://en.wikipedia.org/wiki/Georgian_wine

- Źródła opisu regionu „სვანეთი (Swanetia)”: https://en.wikipedia.org/wiki/Svaneti, https://en.wikipedia.org/wiki/Svan_people, https://en.wikipedia.org/wiki/Svan_language, https://en.wikipedia.org/wiki/Svan_towers, https://en.wikipedia.org/wiki/Shkhara, https://en.wikipedia.org/wiki/Tetnuldi, https://en.wikipedia.org/wiki/Ushba, https://en.wikipedia.org/wiki/Mestia_Municipality, https://en.wikipedia.org/wiki/Lentekhi_Municipality, https://en.wikipedia.org/wiki/Lentekhi, https://en.wikipedia.org/wiki/Principality_of_Svaneti, https://en.wikipedia.org/wiki/Free_Svaneti, https://en.wikipedia.org/wiki/Kodori_Valley, https://en.wikipedia.org/wiki/Lagurka, https://www.everyculture.com/Russia-Eurasia-China/Svans-Sociopolitical-Organization.html, https://stefan-applis-geographien.com/2020/06/28/fragments-from-svaneti-iv-by-wilhelm-rickmer-rickmers-1903, https://en.wikipedia.org/wiki/Queen_Tamar_Airport, https://en.wikipedia.org/wiki/Khudoni_Hydro_Power_Plant, https://en.wikipedia.org/wiki/Enguri_Dam, https://en.wikipedia.org/wiki/Dadiani_Palace, https://en.wikipedia.org/wiki/Zugdidi, https://en.wikipedia.org/wiki/Mingrelian_language, https://en.wikipedia.org/wiki/Kubdari, https://en.wikipedia.org/wiki/Svan_salt, https://leap.unep.org/en/countries/ge/national-legislation/order-no-234-2015-general-director-national-agency-cultural, https://ka.wikipedia.org/wiki/ლამპრობა, https://ru.wikipedia.org/wiki/Лампроба, https://ka.wikipedia.org/wiki/კვირიკობა, https://chaikhana.media/en/stories/256/fire-and-feasting, https://whc.unesco.org/en/list/709/

- Źródła opisu regionu „ქართლი (Kartlia)”: https://en.wikipedia.org/wiki/Kartli, https://en.wikipedia.org/wiki/Shida_Kartli, https://en.wikipedia.org/wiki/Kvemo_Kartli, https://geostat.ge/media/80541/Main-Results-of-the-2024-Population-and-Agricultural-Census.pdf, https://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Iberia, https://en.wikipedia.org/wiki/Pharnavaz_I_of_Iberia, https://en.wikipedia.org/wiki/Vakhtang_I_of_Iberia, https://en.wikipedia.org/wiki/Tamar_of_Georgia, https://en.wikipedia.org/wiki/Timurid_invasions_of_Georgia, https://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Kartli, https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Georgievsk, https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Krtsanisi, https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_annexation_of_Georgia, https://en.wikipedia.org/wiki/Gori,_Georgia, https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Stalin_Museum,_Gori, https://en.wikipedia.org/wiki/Russo-Georgian_War, https://www.ecoi.net/de/dokument/2083504.html, https://oldwp.civil.ge/archives/367122, https://eurasianet.org/post-war-georgias-displaced-villagers-start-new-life, https://en.wikipedia.org/wiki/Georgian_scripts, https://en.wikipedia.org/wiki/Bolnisi_Sioni, https://en.wikipedia.org/wiki/Bolnisi, https://en.wikipedia.org/wiki/Ateni_Sioni, https://en.wikipedia.org/wiki/Azerbaijanis_in_Georgia, https://en.wikipedia.org/wiki/Rustavi, https://iset-pi.ge/en/indexes/3-agro-mimoxilva/3549-dekemberi-2024-agro-mimoxilva, https://en.wikipedia.org/wiki/Georgian_polyphonic_singing, https://en.wikipedia.org/wiki/Supra_(feast), https://en.wikipedia.org/wiki/Khinkali, https://en.wikipedia.org/wiki/Churchkhela, https://en.wikipedia.org/wiki/Georgian_cuisine, https://en.wikipedia.org/wiki/Qvevri, https://gwa.ge/en/?p=3040, https://1tv.ge/lang/en/news/27-kilometre-long-section-opens-at-rikoti-pass/
- Źródła opisu regionu „მთიულეთი, ხევი, ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი (Wysoki Kaukaz wschodni)”: https://en.wikipedia.org/wiki/Mtiuleti, https://en.wikipedia.org/wiki/Khevi, https://en.wikipedia.org/wiki/Pshavi, https://en.wikipedia.org/wiki/Khevsureti, https://en.wikipedia.org/wiki/Khevsurians, https://en.wikipedia.org/wiki/Tusheti, https://en.wikipedia.org/wiki/Tushetians, https://en.wikipedia.org/wiki/Georgian_Military_Road, https://en.wikipedia.org/wiki/Darial_Gorge, https://en.wikipedia.org/wiki/A_Journey_to_Arzrum, https://georgianencyclopedia.ge/en/form_eng/62, https://en.wikipedia.org/wiki/Mikhail_Lermontov, https://ru.wikisource.org/wiki/Герой_нашего_времени_(Лермонтов)/Бэла, https://gcris.yyu.edu.tr/entities/publication/74447e92-24d7-4217-902c-3eacf2949341/full, https://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Kazbegi, https://en.wikipedia.org/wiki/Stepantsminda, https://en.wikipedia.org/wiki/Amirani, https://en.wikipedia.org/wiki/Vazha-Pshavela, https://www.everyculture.com/

Russia-Eurasia-China/Khevsur-Religion-and-Expressive-Culture.html, https://www.everyculture.com/Russia-Eurasia-China/Khevsur-Sociopolitical-Organization.html, https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/khevsur, https://en.wikipedia.org/wiki/Lomisa_church, https://georgiantravelguide.com/en/articles/lomisoba, https://www.georgianencyclopedia.ge/en/form_eng/248, https://georgiantravelguide.com/en/articles/tushuri-dgheobebi, https://1tv.ge/en/news/shepherd-day-tushetoba-2018-celebrated-omalo/, http://www.tushetipl.ge/en/article/40, https://www.nationalgeographic.com/travel/article/a-rare-look-at-a-perilous-journey-in-the-caucasus-mountains, https://en.wikipedia.org/wiki/Truso_Gorge, https://en.wikipedia.org/wiki/Gudauri, https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Gudauri, https://en.wikipedia.org/wiki/Pasanauri, https://en.wikipedia.org/wiki/Khinkali, https://en.wikipedia.org/wiki/Guda_cheese, https://en.wikipedia.org/wiki/Dambalkhacho, https://www.apa.gov.ge/en/protected-areas/cattestone/yazbegis-erovnuli-parkis-administracia, https://en.wikipedia.org/wiki/Pshav-Khevsureti_National_Park, https://1tv.ge/lang/en/news/nine-kilometre-long-tunnel-connecting-kvesheti-kobi-opens/

- Źródła opisu regionu „კახეთი (Kachetia)”: https://en.wikipedia.org/wiki/Kakheti, https://www.wikidata.org/wiki/Q169674, https://geostat.ge/media/78282/2024-Population-and-Agricultural-Census-of-Georgia-Finalized-results.pdf, https://en.wikipedia.org/wiki/Telavi, https://en.wikipedia.org/wiki/Gombori_Range, https://georgia.travel/gombori-pass-the-magnificent-road-to-kakheti, https://en.wikipedia.org/wiki/Iori_Plateau, https://en.wikipedia.org/wiki/Gremi, https://en.wikipedia.org/wiki/Ketevan_the_Martyr, https://en.wikipedia.org/wiki/Abbas_I%27s_Kakhetian_and_Kartlian_campaigns, https://en.wikipedia.org/wiki/Fereydan, https://en.wikipedia.org/wiki/Heraclius_II_of_Georgia, https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Georgievsk, https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Krtsanisi, https://en.wikipedia.org/wiki/Tsinandali, https://en.wikipedia.org/wiki/Kvareli, https://en.wikipedia.org/wiki/Niko_Pirosmani, https://en.wikipedia.org/wiki/Alaverdi_Monastery, https://en.wikipedia.org/wiki/Alaverdoba, https://en.wikipedia.org/wiki/Academy_of_Ikalto, https://en.wikipedia.org/wiki/Pankisi_Gorge, https://en.wikipedia.org/wiki/Udi_people, https://en.wikipedia.org/wiki/Zinobiani, https://en.wikipedia.org/wiki/Lagodekhi_Protected_Areas, https://en.wikipedia.org/wiki/Ludwik_M%C5%82okosiewicz, https://en.wikipedia.org/wiki/Vashlovani_National_Park, https://en.wikipedia.org/

wiki/Kvevri, https://ich.unesco.org/en/RL/ancient-georgian-traditional-qvevri-wine-making-method-00870, https://en.wikipedia.org/wiki/Saperavi, https://en.wikipedia.org/wiki/Rkatsiteli, https://en.wikipedia.org/wiki/Georgian_wine, https://en.wikipedia.org/wiki/Chacha_(brandy), https://en.wikipedia.org/wiki/Churchkhela, https://en.wikipedia.org/wiki/Shotis_puri, https://www.npr.org/sections/thesalt/2013/07/15/202323158/the-secret-to-georgian-grilled-meats-grapevines-and-lots-of-wine, https://en.wikipedia.org/wiki/Chakrulo, http://www.tushetipl.ge/en/article/40

- Źródła karty „D915: zakręty Derebaşı i przełęcz Soğanlı”: https://en.wikipedia.org/wiki/State_road_D.915_(Turkey), https://www.openstreetmap.org/way/604903349, https://www.openstreetmap.org/node/2914126248, https://www.memurlar.net/haber/915304/dunyanin-en-tehlikeli-yolu-ulasima-acilmayi-bekliyor.html, https://cnnturk.com/yasam/derebasi-virajlari-turizme-kazandirilacak, https://boingboing.net/2024/03/01/worlds-most-dangerous-road.html, https://www.merian.de/fernreisen/tuerkei/roadtrips-tuerkei, https://www.vg.hu/nemzetkozi-gazdasag/2026/04/ut-amit-pokolba-vezeto-autopalyakent-is-emlegetnek, https://en.wikipedia.org/wiki/Salmanka%C5%9F_Tunnel, https://en.wikipedia.org/wiki/Uzung%C3%B6l, https://en.wikipedia.org/wiki/Pontic_Greek, https://tr.wikipedia.org/wiki/Bayburt_Kalesi, https://tr.wikipedia.org/wiki/Baks%C4%B1_M%C3%BCzesi
- Źródła karty „Mestia”: https://en.wikipedia.org/wiki/Mestia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Mestia, https://en.wikipedia.org/wiki/Svaneti, https://en.wikipedia.org/wiki/Svan_towers, https://en.wikipedia.org/wiki/Svan_language, https://en.wikipedia.org/wiki/Adysh_Gospels, https://en.wikipedia.org/wiki/Mikhail_Khergiani, https://en.wikipedia.org/wiki/Lagurka, https://en.wikipedia.org/wiki/Enguri_Dam, https://georgia.travel/svaneti-museum-of-history-and-ethnography, https://georgia.travel/unique-things-to-do-in-svaneti, https://riowang.studiolum.com/2025/05/lamproba-lanterns-for-dead-in-svaneti.html, https://wander-lush.org/ushguli-to-kutaisi-zagari-pass/
- Źródła karty „Stare Tbilisi (Dzweli Tbilisi)”: https://pl.wikipedia.org/wiki/Tbilisi, https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Tbilisi, https://en.wikipedia.org/wiki/Old_Tbilisi, https://en.wikipedia.org/wiki/Abanotubani, https://en.wikipedia.org/wiki/Narikala, https://en.wikipedia.org/wiki/Kartlis_Deda, https://en.wikipedia.org/wiki/Tbilisi_Sioni_Cathedral, https://en.wikipedia.org/wiki/Grapevine_cross, https://en.wikipedia.org/wiki/Hundred_Thousand_Martyrs_of_Tbilisi, https://en.wikipedia.org/wiki/Metekhi_Church, https://en.wikipedia.org/wiki/Juma_Mosque,_Tbilisi, https://en.wikipedia.org/wiki/

Great_Synagogue_(Tbilisi), https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Krtsanisi, https://ru.wikisource.org/wiki/Путешествие_в_Арзрум_во_время_похода_1829_года_(Пушкин)/Глава_2, https://www.bigworldsmallpockets.com/sulphur-baths-tbilisi/, https://jam-news.net/?p=63813

- Źródła karty „Cminda Sameba w Gergeti (kościół Świętej Trójcy pod Kazbekiem)”: https://www.wikidata.org/wiki/Q1511206, https://en.wikipedia.org/wiki/Gergeti_Trinity_Church, https://georgia.travel/en_US/mtskheta-mtianeti/kazbegi/Gergeti-Trinity-Church, https://www.lonelyplanet.com/georgia/the-mountains/kazbegi/attractions/tsminda-sameba-church/a/poi-sig/1522608/359330, https://repositum.tuwien.at/handle/20.500.12708/7185, https://en.wikipedia.org/wiki/Stepantsminda, https://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Kazbegi, https://en.wikipedia.org/wiki/Mount_Kazbek, https://en.wikipedia.org/wiki/Amirani, https://en.wikipedia.org/wiki/Georgian_Military_Road, https://en.wikipedia.org/wiki/Ananuri, https://en.wikipedia.org/wiki/Truso_Gorge, https://www.atlasobscura.com/places/sno-giant-head-sculptures, https://wander-lush.org/sno-village-giant-stone-heads/, https://wander-lush.org/juta-georgia-hike/, https://travelersanddreamers.com/juta-georgia/, https://georgiatoday.ge/first-section-of-kvesheti-kobi-road-to-open-in-2025, https://1tv.ge/lang/en/news/nine-kilometre-long-tunnel-connecting-kvesheti-kobi-opens/, https://jam-news.net/farewell-to-georgias-patriarch/
- Źródła karty „Omalo i Tuszetia (Keselo, Dartlo, przełęcz Abano)”: https://www.wikidata.org/wiki/Q1080519, https://en.wikipedia.org/wiki/Tusheti, https://en.wikipedia.org/wiki/Tushetians, https://en.wikipedia.org/wiki/Omalo, https://en.wikipedia.org/wiki/Keselo, https://en.wikipedia.org/wiki/Dartlo, https://en.wikipedia.org/wiki/Tusheti_National_Park, https://en.wikipedia.org/wiki/Abano_Pass, https://en.wikipedia.org/wiki/Guda_cheese, https://www.slowfood.com/tushuri-guda-better-times-ahead, https://tushetipl.ge/en/article/34, https://tushetipl.ge/en/unique_ways_of_tusheti, https://tushetipl.ge/en/safety, https://georgiantravelguide.com/en/articles/tushuri-dgheobebi, https://1tv.ge/en/news/shepherd-day-tushetoba-2018-celebrated-omalo/, https://1tv.ge/lang/en/news/roads-department-major-upgrades-to-tusheti-access-route-well-underway/, https://www.apa.gov.ge/en/
- Źródła karty „Szatili i Mutso (wsie-twierdze Chewsuretii)”: https://www.wikidata.org/wiki/Q1973746, https://www.wikidata.org/wiki/Q42585668, https://en.wikipedia.org/wiki/Shatili, https://en.wikipedia.org/wiki/Mutso, https://en.wikipedia.org/wiki/Khevsureti, https://en.wikipedia.org/wiki/Khevsurians, https://

presentations.thebestinheritage.com/2020/mutso, https://oldwp.civil.ge/archives/324627, https://www.eastwatch.eu/a-day-in-khevsureti-georgia/, https://www.quaeldich.de/paesse/datvisjvarisghele/, https://georgia.to/places-to-go/mtskheta-mtianeti/datvisjvari-pass/, https://georgiantravelguide.com/en/articles/tushuri-dgheobebi, https://georgia.travel/omalo-atsunta-shatili

- Źródła karty „Signagi i klasztor Bodbe (grób św. Nino)”: https://www.wikidata.org/wiki/Q946143, https://www.wikidata.org/wiki/Q642366, https://en.wikipedia.org/wiki/Sighnaghi, https://en.wikipedia.org/wiki/Bodbe_Monastery, https://georgia.travel/sighnaghi-fortress, https://eurasia.travel/georgia/sighnaghi/attractions/, https://www.lonelyplanet.com/pois/1523054, https://www.georgianholidays.com/attraction/churches-and-monasteries-in-regions/bodbe-monastery, https://ich.unesco.org/en/RL/ancient-georgian-traditional-qvevri-wine-making-method-00870, https://ich.unesco.org/en/RL/georgian-polyphonic-singing-00008, https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.1714728114, https://en.wikipedia.org/wiki/Kvevri, https://en.wikipedia.org/wiki/Niko_Pirosmani
- Cytat w karcie „Troja (Truva, Hisarlık)”: Homer, „Iliada” VI 447–449, przeł. Franciszek Ksawery Dmochowski (1804), domena publiczna, https://pl.wikisource.org/wiki/Iliada_(Dmochowski)/Xi%C4%99ga_VI
- Zdjęcie „Amasya (Amazja)”: Mark Landon, CC BY 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Amasya_river_houses_and_tombs_from_SW_(1993)_01a.jpg
- Zdjęcie „Amasya (Amazja)” (Groby królów Pontu wykute w wapiennej ścianie góry Harşena): Michael F. Schönitzer, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Amasya-Pontisches_Grab-02.JPG
- Zdjęcie „Ayder i góry Kaçkar”: Necim, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ayder_yaylas%C4%B1-Rize_-_panoramio.jpg
- Zdjęcie „Ayder i góry Kaçkar” (Kamienny most łukowy nad Fırtına Deresi koło Çamlıhemşin): Hamdigumus, CC0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kemer_K%C3%B6pr%C3%BC,_F%C4%B1rt%C4%B1na_Deresi,_%C3%87aml%C
- Zdjęcie „Ayder i góry Kaçkar” (Droga z Ayder na yayla Kavrun): Sinan Şahin, CC BY 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kavrun_Yolu..._-_panoramio.jpg
- Zdjęcie „D915: zakręty Derebaşı i przełęcz Soğanlı”: Sinan Şahin, CC BY 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bayburt_Da%C4%9Flar%C4%B1..._-_panoramio.jpg

- Zdjęcie „D915: zakręty Derebaşı i przełęcz Soğanlı” (Mgła i szuter w pobliżu przełęczy Soğanlı): Kenan Zeybek, CC BY 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Motosikletle_soganl%C4%B1_-_panoramio.jpg
- Zdjęcie „Półwysep Gallipoli (Gelibolu Yarımadası)”: Adam Jones from Kelowna, BC, Canada, CC BY-SA 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:View_of_Anzac_Cove_-_Gallipoli_Peninsula_-_Dardanelles_-_Turkey_-_01_(5734713946).jpg
- Zdjęcie „Półwysep Gallipoli (Gelibolu Yarımadası)” (Lądowanie australijskiego 4. batalionu w zatoce Anzac...): Published by Brookes, Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Landing_of_Australian_troops_at_ANZAC_Cove,_25_April_1915_slnsw.jpg
- Zdjęcie „Półwysep Gallipoli (Gelibolu Yarımadası)” (Mustafa Kemal w okopach na Gallipoli, 1915 r.): Unknown authorUnknown author, Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Turkish_trenches_at_Gallipoli.jpg
- Zdjęcie „Safranbolu”: rheins, CC BY 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Safranbolu_Old_Town_-_2014.10_-_panoramio.jpg
- Zdjęcie „Safranbolu” (Dziedziniec karawanseraju Cinci Han z połowy XVII w.): Hamdigumus, CC0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cinci_Han,_Safranbolu_2014.jpg
- Zdjęcie „Rabati, twierdza w Achalciche”: John Wagner, CC BY-SA 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Georgia,_Akhaltsikhe,_Rabati_Castle_(30327080592).jpg
- Zdjęcie „Rabati, twierdza w Achalciche” (Złocona kopuła meczetu Ahmedije z 1752 r., po odbudowie...): Лука Батумец, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mosque,_Akhaltsikhe.01.jpg
- Zdjęcie „Wardzia”: Bernard Gagnon, CC BY 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vardzia_Cave_Monastery_02.jpg
- Zdjęcie „Wardzia” (Tamar i jej ojciec Jerzy III na północnej ścianie cerkwi...): dave massie, CC BY 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:King_George_III_and_his_daughter,_Queen_Tamar.jpg
- Zdjęcie „Klasztor Gelati”: DDohler, CC BY 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gelati_monastery_complex.jpg
- Zdjęcie „Klasztor Gelati” (Mozaika w absydzie głównej cerkwi: Matka Boża z...): Arian Zwegers from Brussels, Belgium, CC BY 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gelati_Monastery,_Cathedral_of_the_Virgin_(35923031712).jpg
- Zdjęcie „Klasztor Gelati” (Żelazne wrota z Gandży z arabskim napisem, łup wojenny z...): Kober, Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gates_of_Ganja_at_Gelati.jpg

- Zdjęcie „Nikorcminda, katedra św. Mikołaja”: ალ-ო, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nikortsminda_South.jpg
- Zdjęcie „Nikorcminda, katedra św. Mikołaja” (Szczyt fasady: Chrystus na tronie wśród aniołów z...): Алла Лебедева, CC BY-SA 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nikortsminda_(96).jpg
- Zdjęcie „Mestia”: Andrzej Wójtowicz from Poznań, Poland, CC BY-SA 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Svaneti_-_Mestia_(9458081311).jpg
- Zdjęcie „Mestia” (Oprawa i karta Ewangeliarza z Adiszi z 897 r.,...): Michael (medieval Georgian scribe). Photographed by Dmitri Yermakov (died 1916)., Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Adishi_Gospels_MSS_1916_ed._-_1.jpg
- Zdjęcie „Uszguli”: Arian Zwegers from Brussels, Belgium, CC BY 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ushguli_and_Mt_Shkhara_(35923023802).jpg
- Zdjęcie „Uszguli” (Kościół Lamaria nad Żibiani z wieżą obronną od zachodu): Maesi64, CC0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lamaria_%E2%80%93_Ushguli_%E2%80%93_01.jpg
- Zdjęcie „Dmanisi, stanowisko archeologiczne”: Jonathan Cardy, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dmanisi_Castle_05.jpg
- Zdjęcie „Dmanisi, stanowisko archeologiczne” (Czaszka 5 (D4500) z żuchwą D2600 w Muzeum Narodowym w...): Kober, CC0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dmanisi_hominin_skull_D4500_and_mandible_D2600._National_Museum_of_Ge
- Zdjęcie „Mccheta: Sweti Cchoweli i Dżwari”: Dmitry A. Mottl, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mtskheta_and_Svetitskhoveli_Cathedral_3x2.jpg
- Zdjęcie „Mccheta: Sweti Cchoweli i Dżwari” (Relief z ręką i węgielnicą na północnej ścianie katedry,...): Grete Howard from Bristol, England, CC BY-SA 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Svetitskhoveli_Cathedral_The_Hand_of_the_Architect.jpg
- Zdjęcie „Mccheta: Sweti Cchoweli i Dżwari” (Mccheta u zbiegu Aragwi i Kury, widok spod Dżwari): Jelger Groeneveld, CC BY 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mtskheta_at_confluence_of_Aragvi_and_Mtkvari_rivers.jpg
- Zdjęcie „Stare Tbilisi (Dzweli Tbilisi)”: GeoO, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Old_Tbilisi_town_in_Tbilisi,_Georgia.jpg
- Zdjęcie „Stare Tbilisi (Dzweli Tbilisi)” (Łaźnia Orbeliani (Czreli Abano) z fasadą z kolorowych...): Natia an, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tbilisi_colorful_bath_(Chreli_Abano).jpg

- Zdjęcie „Uplisciche”: EvgenyGenkin, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Uplistsikhe_view.jpg
- Zdjęcie „Uplisciche” (Kasetonowe sklepienie wykute w skale, naśladujące drewniany strop): shankar s., CC BY 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_ceiling_detail_in_Queen_Tamar%27s_Hall_was_amazing_(30228813795).jp
- Zdjęcie „Cminda Sameba w Gergeti (kościół Świętej Trójcy pod Kazbekiem)”: Braveheart, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gergeti_Trinity_Church_and_Mt._Kazbeg_01.jpg
- Zdjęcie „Omalo i Tuszetia (Keselo, Dartlo, przełęcz Abano)”: Alsandro, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Omalo,_Tusheti.jpg
- Zdjęcie „Omalo i Tuszetia (Keselo, Dartlo, przełęcz Abano)” (Serpentyny drogi do Omalo widziane z przełęczy Abano,...): Moahim, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:2019_-_Tusheti_National_Park_-_the_view_from_Abano_pass.jpg
- Zdjęcie „Omalo i Tuszetia (Keselo, Dartlo, przełęcz Abano)” (Dartlo: kamienne domy i wieże nad doliną Pirikiteli Alazani): Draceane, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dartlo,_2024_(38).jpg
- Zdjęcie „Szatili i Mutso (wsie-twierdze Chewsuretii)”: Jaba1977, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Shatili,_Georgia,_Khevsureti_09.jpg
- Zdjęcie „Szatili i Mutso (wsie-twierdze Chewsuretii)” (Mutso: wieże i domy obronne na skalnych tarasach nad...): Davide Cassenti, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Georgia,_Summer_2009_-_Shatili_11-07-2097.JPG
- Zdjęcie „Szatili i Mutso (wsie-twierdze Chewsuretii)” (Szeroki szuter drogi Sh26 na przełęczy Datwisdżwari po...): Jelger Groeneveld, CC BY 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Datvisjvari_Pass,_Khevsureti_-_50538066367.jpg
- Zdjęcie „Dawit Garedża (Lawra św. Dawida i klasztor Udabno)”: Vyacheslav Argenberg, CC BY 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:David_Gareja_Monastery_2,_Georgia.jpg
- Zdjęcie „Dawit Garedża (Lawra św. Dawida i klasztor Udabno)” (Malowidła w skalnych kościołach klasztoru Udabno...): Kristen Jarvis Johnson, CC BY-SA 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Udabno_caves.jpg
- Zdjęcie „Signagi i klasztor Bodbe (grób św. Nino)”: George Nikoladze, Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sighnagi_2009.jpg

- Zdjęcie „Signagi i klasztor Bodbe (grób św. Nino)” (Klasztor Bodbe: bazylika nad grobem św. Nino i dzwonnica...): Kober, Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bodbe_Monastery.JPG
- Zdjęcie „Ani”: Dosseman, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ani_Cathedral_South_front_from_distance_3623.jpg
- Zdjęcie „Ani” (Kościół Odkupiciela: po burzy w 1955 r. została tylko...): Ben Men Lyun, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Church_of_the_Holy_Redeemer,_Ani_001.jpg
- Zdjęcie „Ani” (Meczet Manuçehr nad wąwozem Arpaçay; po drugiej stronie...): Dosseman, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ani_Mosque_of_Manuchihr_from_southeast_3622.jpg
- Zdjęcie „Divriği: Ulu Cami ve Darüşşifa (Wielki Meczet i Szpital)”: R Prazeres, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Divrigi_complex_DSCF3028.jpg
- Zdjęcie „Divriği: Ulu Cami ve Darüşşifa (Wielki Meczet i Szpital)” (Portal północny meczetu: kamień rzeźbiony tak głęboko,...): R Prazeres, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Divrigi_Mosque_north_portal_DSCF3134.jpg
- Zdjęcie „Divriği: Ulu Cami ve Darüşşifa (Wielki Meczet i Szpital)” (Portal zachodni w sierpniowe popołudnie: cień układa się...): Mkrc85, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Divri%C4%9Fi_Ulu_Camiinde_namaz_k%C4%B1lan_adam%C4%B1n_g%C3%B6
- Zdjęcie „Hattusa (Boğazköy) i Yazılıkaya”: Carole Raddato from FRANKFURT, Germany, CC BY-SA 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lion_Gate,_Hattusa_13_(cropped).jpg
- Zdjęcie „Hattusa (Boğazköy) i Yazılıkaya” (Yazılıkaya, komora B: dwunastu bogów podziemi w...): Ywpark2003, CC0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Relief_of_the_Twelve_Underworld_Gods_Chamber_B_Yazilikaya_Hattusa.jpg
- Zdjęcie „Hattusa (Boğazköy) i Yazılıkaya” (Tunel pod wałem Yerkapı: ok. 70 m korytarza z kamieni...): Raicem, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Yerkap%C4%B1_Tunnel_in_Hattusa.jpg
- Zdjęcie „Kapadocja (Kapadokya): Göreme i podziemne miasta”: Feridun F. Alkaya, CC0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CAPPADOCIA_G%C3%B6reme_National_Park_and_the_Rock_Sites._World_Herita
- Zdjęcie „Kapadocja (Kapadokya): Göreme i podziemne miasta” (Karanlık Kilise, „Ciemny Kościół” w Göreme: Chrystus...): Antoine Taveneaux, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Karanlik_kilise.jpg
- Zdjęcie „Kapadocja (Kapadokya): Göreme i podziemne miasta” (Szyb wentylacyjny w podziemnym mieście Derinkuyu): Nevit Dilmen (talk), CC

BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Derinkuyu_Underground_City_9831_Nevit_Enhancer.jpg
- Zdjęcie „Kemaliye (Eğin) i Taş Yol (Kamienna Droga) przez Karanlık Kanyon”: Bodrumlu60, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kemaliye_Ta%C5%9F_Yolu_and_Karanlik_Kanyon.jpg
- Zdjęcie „Kemaliye (Eğin) i Taş Yol (Kamienna Droga) przez Karanlık Kanyon” (Wjazd do jednego z tuneli Kamiennej Drogi z tablicą...): Bodrumlu60, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kemaliye_Ta%C5%9F_road.jpg
- Zdjęcie „Kemaliye (Eğin) i Taş Yol (Kamienna Droga) przez Karanlık Kanyon” (Kemaliye na tarasach nad Eufratem, tuż nad cofką zbiornika Keban): Mehmetaergun, CC0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kemaliye_-_E%C4%9Fin.JPG
- Zdjęcie „Troja (Truva, Hisarlık)”: CherryX, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Walls_of_Troy_(2).jpg
- Zdjęcie „Troja (Truva, Hisarlık)” (Zofia Schliemann w złotej biżuterii ze „skarbu Priama”,...): Unknown authorUnknown author, Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sophia_Schliemann_wearing_gold_jewelry.jpg